Korkut Boratav

Türkiye İktisat Tarihi

1908 - 2015

İMGE kitabevi

25. BASKI

Korkut Boratav, 1935'te doğdu. 1959'da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1960 sonunda Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne (Mülkiye) maliye asistanı olarak girdi. 1964'te, aynı fakültede, "iktisat doktorası"nı tamamladı. 1964-1966 yılları arasında Cambridge Üniversitesi'nde araştırmalar yaptı. 1972'de doçent oldu. 1974'te Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi'nde danışmanlık yaptı. 1980'de Ankara Üniversitesi Senatosu'nca profesörlüğe yükseltildi. 1983'te Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nca 1402 sayılı yasaya göre üniversitedeki görevine son verildi. 1984-1986'da Zimbabwe Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Danıştay kararıyla yeniden Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne dönen Boratav, bu okuldan 2002'de emekli oldu.

İmge Kitabevi Yayınları'ndaki Eserleri:

- 1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm
- Aydınlık Bir Adam - Korkut Boratav, Söyleşi: Hakan Güldağ - İbrahim Ekinci
- İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri
- Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm
- Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2015
- Türkiye'de Devletçilik
- Türkiye'nin Faşizmleri ve AKP
- Yeni Dünya Düzeni Nereye?

İmge Kitabevi Yayınları'ndaki Ortak Eserleri:

- Küreselleşme, Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı (*E. Ahmet Tonak, Oktar Türel, Cem Somel, Tarık Şengül, Hakan Arslan* ile birlikte)
- Marksizm ve... (*Alev Özkanaç, Ali Ekber Doğan, Ayhan Yalçınkaya, Barış Ünlü, Cem Eroğul, Faruk Alpkaya, Metin Özuğurlu, Onur Karahanoğulları, Ömür Sezgin, Sinan Kadir Çelik, Taner Timur* ile birlikte)
- Zor Zamanlarda Emek (*Ahmet Makal, Aziz Çelik, Serdal Bahçe, Seyhan Erdoğdu, Benan Eres, Mesut Gülmez, Banu Uçkan Hekimler, Recep Kapar, Ahmet Haşim Köse, Denizcan Kutlu, Kuvvet Lordoğlu, Murat Özveri, Ahmet Selamoğlu, Can Şafak, Gaye Burcu Yıldız* ile birlikte)

Korkut Boratav

Türkiye İktisat Tarihi

1908-2015

25. Baskı

İMGE kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Refik Tabakçı

ISBN 978-975-533-393-9
7. Baskı: Ekim 2003 • 8. Baskı: Ağustos 2004
9. Baskı: Ağustos 2005 • 10. Baskı: Eylül 2006
11. Baskı: Eylül 2007 • 12. Baskı: Ekim 2008
13. Baskı: Eylül 2009 • 14. Baskı: Nisan 2010
15. Baskı: Nisan 2011 • 16. Baskı: Nisan 2012
17. Baskı: Kasım 2012 • 18. Baskı: Ekim 2013
19. Baskı: Nisan 2014 • 20. Baskı: Şubat 2015
21. Baskı: Kasım 2015 • 22. Baskı: Aralık 2016
23. Baskı: Haziran 2018 • 24. Baskı: Ekim 2019
25. Baskı: Eylül 2022

© İmge Kitabevi Yayınları
Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

Dizgi ve Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Milimetrik Grup Matbaacılık Organizasyon
İç ve Dış Ticaret Ltd. Şti.
Sertifika No: 49675

İmge Kitabevi Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Yayınevi Sertifika No: 44982
E-Posta: imge@imge.com.tr

Konur Sokak No: 17 Kızılay/Ankara
Tel: 0532 447 24 89

Mühürdar Cad. No: 80 Kadıköy/İstanbul
Tel: 0216 348 60 58

İçindekiler

2018 Baskısına Önsöz 7
2015 Baskısına Önsöz 7
2011 Baskısına Önsöz 7
2008 Baskısına Önsöz 8
2003 Baskısına Önsöz 8
Önsöz 11
Giriş 15
I. Devrim ve Savaş Yılları: 1908-1922 21
II. Açık Ekonomi Koşullarında Yeniden İnşa: 1923-1929 41
III. Korumacı - Devletçi Sanayileşme: 1930-1939 63
IV. Bir Kesinti - İkinci Dünya Savaşı: 1940-1945 89
V. Dünya Ekonomisiyle Farklı Bir Eklemlenme Denemesi: 1946-1953 103
VI. Tıkanma ve Yeniden Uyum: 1954-1961 119
VII. İçe Dönük, Dışa Bağımlı Genişleme ve (1962-1976) Yeni Bunalım (1977-1979) 131
VIII. Sermayenin Karşı Saldırısı: 1980-1988 161
IX. Finans Kapitale Teslimiyet ve Popülizme Aksak Dönüş: 1989-1997 189
X. Kesintisiz IMF Gözetimi, Beş Kayıp Yıl (1998-2002) ve Krizler 213
XI. AKP'nin "Lale Devri" (2003-2007) ve Sonrası (2008-2015) 241
XII. Sonuç: Bazı Ana Çizgiler 285
Kaynaklar 307

2018 Baskısına Önsöz

Önceki baskılarda 2009'da son bulan veriler, bulgular 2015'e getirildi; bunların önceki yıllar için gerektirdiği revizyonlar yapıldı; kitabın sonuna 2003 sonrasındaki gelişmelere bir bütünlük içinde bakan yeni bir bölüm (Bölüm XI) eklendi; Bölüm X'daki inceleme ve yorumların bir kısmı bu bölüme taşındı.

K. B.
Mayıs 2018

2015 Baskısına Önsöz

Yeni bulguları kullanarak, yeni araştırmalardan yararlanarak kitabın III., IV., X. ve XI. bölümlerinde güncellemeler, değişiklikler yapıldı.

K. B.
Ekim 2014

2011 Baskısına Önsöz

2008 baskısındaki Bölüm IX'u, bu baskıda ikiye böldüm: 1989-1997 dönemi, "Uluslararası Finans Kapitalin Egemenliği"; 1998-2009 dönemi ise "Kesintisiz IMF Gözetimi ve Krizler" başlıkları altında inceleniyor. Bu çerçeve içinde önceki baskıdaki verileri gün-

celleştirerek 2009 sonuna getirdim. Bölüm III'e, tarım politikalarıyla ilgili küçük bir eklenti yaptım. Kitabın son bölümü de, yeni veri ve bilgilerin ışığında gözden geçirildi.

K. B.
Ankara, Mart 2011

2008 Baskısına Önsöz

12. baskıyı, kitabın IX. bölümüne 2007 verilerini ekleyerek güncelleştirdim; yorum ve değerlendirmeleri de yeni gelişmeleri dikkate alarak gözden geçirdim. X. bölümde de aynı doğrultuda, ancak daha sınırlı değişiklikler yapıldı.

K. B.
Ankara, Eylül 2008

2003 Baskısına Önsöz

Bu kitabın bir önceki baskısı, 1987 yılında kaleme alınmıştı. Kitaptaki verilerin, bulguların ve çözümlemelerin büyük bölümü 1985 yılında son buluyordu.

2003 yılında çalışmayı gözden geçirirken, özgün metnin yapısını korudum; ancak içeriğinde değişiklikler yaptım. Bu değişikliklerin en önemlileri, bir önceki baskının 1980-1985 tarihlerini kapsayan sekizin-

ci bölümünün yeniden kaleme alınarak 1988'i içerecek biçimde genişletilmesi ve 1989-2002 yıllarını kapsayan yeni bir bölümün eklenmesi oldu.

Bunların dışında, kitabın bütün bölümlerini yeni baştan gözden geçirdim; yer yer yeniden kaleme aldım; eklentiler yaptım. 1987'den bu yana Devlet İstatistik Enstitüsü, Cumhuriyetin ilk dönemlerine ait istatistiki verileri geliştirdi; geçmişi bugünle karşılaştırmayı kolaylaştırdı. Ben, istatistiki ve nicel çözümlemeleri, özgün ve basılı belgelerden elle derleyen ve hesap makineleri ile kullanılır hale getiren bir iktisatçı kuşağındanım. Bu kitabın bir önceki baskısı da, bu eziyetli çalışma tarzının izlerini taşır. Yeni koşullara ve olanakla-ra iyi-kötü uyum sağlayanlardan biri olduğum için, elinizdeki metnin nicel bulgularının önemli bir bölümü, başta T.C. Merkez Bankası olmak üzere, kamu kuruluşlarının web sayfalarındaki veri tabanlarının girdilerini içeriyor. Önceki baskının nicel bulguları bu sayede gözden geçirildi. Bu "gözden geçirme" çabası, bir önceki metnin yorum ve sonuçları üzerinde radikal değişikliklere yol açmadı. On altı yıl önceki yaklaşımımı ve değerlendirmelerimi büyük ölçüde koruyorum. Ancak, nicel bulgulardaki yenilikler ve son dönemlerde yapılmış yeni araştırmaların sonuçları, eski çözümlemeleri zenginleştirdi. Ayrıca, bu satırların yazıldığı tarihin sorunsalları, ister istemez geçmişe bakışı da etkiliyor. Elinizdeki kitapta bu tür etkilerin izleri ile de karşılaşacaksınız.

Prof. Dr. Korkut Boratav
Ankara, Ağustos 2003

Önsöz

Bu çalışma, 20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihini kuşbakışı inceleyen bir "elkitabı" olarak kaleme alındı. Amacım, meslekten iktisatçı olmayan, ancak Türkiye'nin bugünkü sorunlarına bir tarih perspektifi içinde bakmak gereğini duyan, farklı bir deyişle, tarihi anlamadan bugünü anlamanın mümkün olmayacağını sezen okuyucuya da hitap eden bir inceleme ortaya koymaktı. Böyle bir incelemenin rahat okunması gerektiğini; yöntem ve kaynak açıklamalarının ve iktisat kuramına ilişkin polemiklerin ağır yükünden mümkün olduğu kadar arındırılmasının yararlı olacağını düşündüm.

Aslında incelenen uzun tarih kesitinin pek çok sorununu, belli kuramsal sorunları göğüslemeden kavramak elbette imkânsızdır. Aksi halde sadece betimleyici bir çalışma ortaya çıkacaktı. Bu güçlüğü, kritik gördüğüm tüm tartışmalı konuları ele alarak; ancak sorunları en azından kavramsal düzeyde basite indirgeyerek aşmaya çalıştım. Çalışmayı, biçimsel olarak rahatlatmak için izlediğim bir yol, metni tümüyle

dipnotlardan arındırmak oldu. Bunu, bilimsel araştırmaların biçimsel kuralı olan dipnotlarda kaynak gösterme yerine, yararlanılan kaynakları metinde anarak ve çalışmanın sonundaki kaynakçada sıralayarak gerçekleştirdim. Kullanılan nicel bulgulara ilişkin kavram ve hesaplama yöntemi açıklamalarını da tablolarla sınırladım; oralarda da asgari düzeyde tuttum. Kendi yaptığım hesaplamaların sonuçlarını metin içinde kullanırken çoğu kez kaynak göstermedim ve yöntem açıklaması yapmadım. Bulgular üzerinde soruları olan meslektaşlarıma bu tür açıklamaları ayrıca yapmaktan mutluluk duyacağımı burada belirtmekle yetineyim.

Türkiye iktisadı ve tarihi üzerine çalışmış çok sayıda araştırmacının bulguları, incelememizin ana malzemesini oluşturdu. Ancak, bu çalışmadaki sayısal bulguların önemli bir bölümü de ilk kaynaklar üzerinde bizzat yaptığım hesaplamalardan oluşuyor. Dolayısıyla, bir "el kitabı" olarak kaleme alınması, bu çalışmayı ikinci el kaynaklardan yapılmış bir sentez/derleme haline getirmiyor. Özellikle bölüşüm göstergeleri üzerinde 20. yüzyıl iktisat tarihinin çeşitli dönemleri için aynı veya birbirine yakın kavramlar kullanılarak yaptığım hesaplamalar, bölüşüm ilişkilerinin seyrine belli bir süreklilik içinde bakmamızı sağlayacak bulgulara ve sonuçlara ulaşmamıza imkân veriyor. Bunlara, ekonominin yapısal bazı özellikleriyle ilgili farklı bulguları da eklemek mümkün. Bunların bir bölümü daha önce yayımlanmış incelemelerimden alındı. Önemlice bir bölümü ise, bu çalışma için yapıldı.

Bu çalışma 1983 yılı içerisinde tamamlandı. 1987 yılında gözden geçirildi ve sonuncu bölüm (1980'li

yıllar) ilk metne eklendi. Bu iki tarih arasında geçirdiğimiz çileli ve güç günler içinde bir yazar olarak, araştırıcı bir iktisatçı olarak çalışabilmeyi sürdürmemi, sabırları, dayanıklılıkları ve fedakârlıkları ile karım Çiğdem ve çocuklarım: Oluş, Elvan, Sinan mümkün kıldılar. Kendilerinden çaldığım zamanları affettiremeyeceğini bile bile bu kitabı onlara ithaf ediyorum.

Aralık 1987
Korkut Boratav

Giriş

Bu çalışmada, 20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihini; İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılından başlayıp 2009'da son vererek ve yüz yılı aşkın bu zaman aralığını on döneme ayırarak gözden geçireceğiz.

İncelememizin başlangıç ve bazı ara noktaları önemli siyasi dönüşümler içeren ve bunlarla hatırlanacak yıllar olmakla birlikte, dönemlendirmede kullandığımız ölçütler esas olarak *iktisadi*dir. Dönemlerimizi aşağıda sıralıyoruz:

1. Devrim ve savaş yılları: 1908-1922;
2. Açık ekonomi koşullarında yeniden inşa: 1923-1929;
3. Korumacı-devletçi sanayileşme: 1930-1939;
4. Bir kesinti - İkinci Dünya Savaşı: 1940-1945;
5. Dünya ekonomisi ile farklı bir eklemlenme denemesi: 1946-1953;
6. Tıkanma ve yeniden uyum: 1954-1961;
7. İçe dönük, dışa bağımlı genişleme (1962-1976) ve yeni bunalım (1977-1979);
8. Sermayenin karşı saldırısı: 1980-1988;

9. Finans kapitale teslimiyet ve popülizme aksak dönüş: 1989-1997;
10. Kesintisiz IMF gözetimi (1998-2002) ve krizler;
11. AKP'nin "Lale Devri" (2003-2007) ve sonrası (2008-2015).

Görüldüğü gibi, incelememizin bölümlerini oluşturan dönemlerden birincisi, yani 1908-1922 yıllarını kapsayan "devrim ve savaş yılları"; dördüncüsü, yani İkinci Dünya Savaşı ve sekizinci dönemi oluşturan 1980-1988 yılları, salt iktisadi özellikleriyle tanımlanamazlar. Diğer dönemler ise Türkiye ekonomisinin işleyişinde, gelişim doğrultusunda beliren dönemeçler ve sapmalarla birbirinden ayrılmaktadır. Bu dönemeçleri doğuran ve bunları izleyen doğrultuyu belirleyen içsel ve dışsal değişkenlerin açıklanması ise, şüphesiz, dönemlerin ve geçiş noktalarının somut tahlilinde ortaya konacaktır. Sadece, sözünü ettiğimiz dönüşümleri hem belirleyen hem de kısmen onlar tarafından belirlenen iktisat politikalarındaki değişmeler, dönemler arası farklılıkları ortaya koyan ana değişkenlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır.

20. yüzyıl Türkiyesi'nin iktisadi ve sosyal tarihini inceleyen yazarların bir bölümü, bazı siyasi dönüşüm tarihlerinden hareketle yukarıdakinden kısmen farklı bir dönemlendirmeyi yeğlemektedirler. Bu yaklaşımda bizimkinden farklı olarak önerilen iki dönem, "Demokrat Parti iktidarı" olarak nitelendirilebilecek 1950-1960 yılları ve 27 Mayıs 1960 hareketiyle başlayıp 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle noktalanan bir diğer zaman aralığıdır. 1960-1980 yıllarının bizim ye-

dinci dönemimizle büyük ölçüde çakıştığı bir yana, bu "dönemler"in siyasi ağırlıklı bir tarih araştırmasında önemli kesitler olduğunda şüphe yoktur. Ayrıca, siyasi dönüşümlerin önemli iktisadi uzantıları olabileceği de malûmdur. Ancak siyasi ve iktisadi gelişmeler arasında bu türden etkileşmelerin varlığı, bu gelişmelerin *farklı* olgulardan oluştuğunu ve bu etkileşmelerin önemli *gecikmeler* ve zaman *kesintileri*yle sonuç verdiğini görmemizi engellememelidir. Nitekim, 1945 sonrasında Türkiye'yi etkisi altına alan uluslararası konjonktürün iktisat politikalarına ve ekonomik gelişmeye yansımaları incelendiğinde görülecektir ki, 1950 yılı, bir dönüm noktası değil, savaş sonunda başlamış olan bir sürecin icra ve yönetiminin farklı bir siyasi kadronun sorumluluğuna geçmesini ifade eden bir değişme yılından ibarettir. Ne var ki, bu siyasi değişmenin de bazı ciddi iktisadi sonuçları olacak; geçmişin ayak bağlarını pek az hisseden yeni siyasi kadrolar esasen başlamış olan iktisadi dönüşümleri önce hızlandıracak, ancak böylelikle bir sonraki dönemin başlangıcını oluşturan tıkanmanın doğmasına da doğrudan katkı yapacaklar; dahası, bu tıkanmayı izleyen ve öncekinin karşıtı olan iktisat politikalarını da yine kendileri uygulamaya koyacaklardır. 27 Mayıs 1960 hareketi, bu "yeniden uyum" sürecinin içinde (ve belli ölçülerde bunun da etkisi altında) meydana gelmiş; ancak bu süreci simgeleyen politikalara son vermemiştir. İktisadi bir inceleme, yeni bir dönemin 27 Mayıs'la değil, "27 Mayıs rejimi"nin artık tasfiyeye uğradığı 1962 yılında başladığını ortaya koyacaktır. Şüphesiz, 1962 sonrasının ekonomik gelişmeleri, 1961 Anayasası'nın oluşturduğu si-

yasi ve hukuki çerçevenin etkisi altında da kalacaktır. Bu bağlamda, 1980'li yıllardaki dönüşümlerin ilk adımını oluşturan 24 Ocak 1980 kararlarının parlamenter rejim içinde uygulamaya konduğunu ve eksiksiz uygulanmasının ve geliştirilmesinin 12 Eylül rejimi sayesinde mümkün olduğunu belirtelim. Dolayısıyla "sermayenin karşı saldırısı" başlığı altında nitelediğimiz 1980-1988 yıllarındaki gelişmelerin siyasi rejimde, askeri darbe, 1982 Anayasası ve 1980-1983 yıllarının anti demokratik ortamında gerçekleştirilen yasal düzenlemelerle yakın bağlantısı vardır.

Bu açıklamalar, doğrudan doğruya iktidar partisi AKP'ye referans veren Bölüm XI'in başlığı ile tutarsız görülebilir. O bölüm okunduğunda, bir önceki dönemle önemli bir süreklilik gözlenecektir: Bir kere, "IMF gözetimi", AKP'li yıllar boyunca ana öğeleriyle devam etmiştir. AKP yönetimin karşılaştığı 2008-2009 krizi de "buhranlar" başlığı altında Bölüm X'da incelenmişti. Dolayısıyla, salt ekonomik ölçütler açısından son bölümü, "AKP" ibaresini kaldırarak bir önceki bölümle birleştirmek de düşünülebilirdi. Bu seçenek yeğlenmedi. Ana neden, 2003'te dünya ekonomisinde meydana gelen büyük boyutlu canlanmanın Türkiye'nin iktisadi gelişmesini ("Lale Devri" diye adlandırılan beş yıl içinde) önemli derecede ve niteliksel öğeler de içererek etkilemesinden kaynaklanıyor. "IMF gözetimi" önceki döneme göre önemli bir doktrin değişikliğinden geçerek devam etmiştir. Makro-ekonomik politikaları belirleyen bu doktrin değişikliği, yapısal sonuçları bakımından bir önceki dönemden farklılaşacak; bu ayrışma 2015'e kadar sürecektir. Döneme ilişkin bu özelliği simgeleyen bir iktisadi bir başlık

bulunamadı; 2003-2015 yılarının siyasetini temsil eden AKP'ye referans verilmesi uygun görüldü. AKP hükümetlerinin iktisada, özellikle bölüşüm ilişkilerine taşıdığı özgünlüklere Bölüm XI'de odaklanmak da böylece mümkün oldu.

Şüphesiz, salt iktisadi ölçütlerle dahi farklı dönemlendirme önerileri mümkündür. Ancak bunların, daha çok yukarıda önerilen dönemleri birleştirme veya bölme yönünde olabileceğine ve bizim dönemlerimizin iktisadi gelişmenin doğrultusunda ve ekonominin işleyiş mekanizmalarında meydana gelen değişmeleri büyük ölçüde yansıttığına inanıyoruz.

Dönemlerden her birini incelemeye, kapsanan zaman dilimine egemen olan iktisat politikalarının, resmi iktisat düşüncelerinin ana özelliklerini ve dönemin belirleyici niteliklerini gözden geçirerek başlıyoruz. Dönem içinde iktisadi gelişmenin ve iktisat politikasının ana uğrakları daha sonra ortaya konuluyor. Ekonominin büyüme, sanayileşme ve dış ticaret gibi temel boyutlarıyla ilgili nicel göstergelerin değerlendirilmesi ve yorumlanması bunu izlemekte ve son olarak da bölüşüm ilişkilerinde ve gelir dağılımında dönem boyunca meydana gelen değişmeler incelenmektedir.

Yüz yılı aşkın bu türden bir incelemenin dayandığı olgusal ve sayısal malzemenin niteliği şüphesiz ki yeknesak olmayacaktır. Bu yüzden, dönemlerimizin her birini yukarıda özetlenen ana yapı içinde incelerken, dönemler *arasında* kesintisiz bir karşılaştırmayı sürdürebilecek genellikte nicel göstergeler kullanmak her zaman mümkün olmamıştır. Cumhuriyet sonrasında milli ve sektörel hasılaya ve dış ticarete ilişkin

sürekli verilere artık sahibiz. 1923-1948'e ait milli gelir serileri tamamlandıktan sonra belli zaman aralıklarıyla güncellemeler yapıldı; eski yıllara ait seriler de yenilendi. Kitapta güncelleme yıllarının enflasyondan arındırılmış milli gelir değişim oranı, 1923'le başlayan seriyle bütünleştirilmiş; böylece 1923-2015 yıllarını kapsayan sabit fiyatlı GSYH serisi oluşturulmuştur. Harcamalar ve üretim olarak milli gelirin ana kalemlerinde ise, kapsanan dönemde geçerli olan, kullanılan, yani güncellemelerden önce geçerli olan istatistikler kullanıldı. Örneğin 1998-2015'te ekonominin yapısı, Türkiye İstatistik Kurumu'nun o yıllarda yayımladığı, kullandığı istatistiklerle incelendi; 2016'daki revizyonun getirdiği değişiklikler dikkate alınmadı.

Öte yandan, bölüşüm göstergelerini inşa için gerekli olan göreli fiyatlar, ücret ve maaşlar ile faiz, kâr ve toprak kirası gibi kategorilere ilişkin sürekli olarak karşılaştırılabilir veriler bulunmamaktadır. Dolayısıyla gelir dağılımı ve bölüşüm ilişkileri incelemeleri her dönem için var olan en uygun, ancak zaman zaman diğer dönemlerden farklı olan nicel malzeme üzerine kurulmuştur. Buna rağmen bu çalışmanın, yüz yıl boyunca Türkiye'nin gelir dağılımında meydana gelen değişmelerin ana doğrultuları üzerinde oldukça güvenilir (ve bir bölümü yeni) bilgiler sunduğunu sanıyoruz.

I. Devrim ve Savaş Yılları: 1908-1922

I

1924 yılında yayımlanan "Modern Türkiye" başlıklı kitabında E. G. Mears şunları yazıyordu: "Yabancı sermayenin etki alanının Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha geniş olduğu bağımsız bir devlet herhalde yoktur. Bu miras, sadece ekonomik girişimleri ilgilendirmekle kalmaz, Türkiye'nin politik ve toplumsal hayatının tümüne etkilerini yayar... Siyasi denetim sağlamanın en güvenceli ve en basit yöntemlerinden biri sermaye kaynakları üzerinde egemenlik sağlamaktır... Eski Osmanlı İmparatorluğu, şaşılacak derecede dış malî çıkarlara ipotek edilmiş durumda idi."

Bu ifadeler, 1908'de İttihat Terakki Cemiyeti'nde kümelenmiş ihtilalcilerin ve 1922'de Kemalist devrimcilerin devraldıkları Osmanlı ekonomik mirasının ana özelliklerini resmetmektedir ve bu özellikleri "yarı sömürgeleşmiş bir toplum yapısı" olarak nitelendirmek doğrudur.

Bu "yarı sömürge"nin belirleyici özelliklerini, ayrıntıya girmeden, ana başlıklar halinde saptayalım:

Birinci olarak, dünya ekonomisi içinde hammadde ihracatçısı, sınai ürün ithalatçısı olan bir ekonomik yapı söz konusudur. Uluslararası ihtisaslaşmanın bu klasik biçimi 19. yüzyılın ilk on yılından başlayarak süregelen dönüşümler sonunda yerleşmiş ve Avrupa kökenli sınai ürünler iç piyasaya büyük ölçüde egemen olmuştu. Sanayi devriminin sürükleyici sektörünü oluşturan tekstil ürünleri bakımından Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıl başlarında kendi kendine yeterliyken yüz yıl sonra iç tüketiminin yüzde 80-yüzde 90'ı ithal malı iplik ve kumaşlardan sağlanıyordu. Sınai geriliğin tipik bir belirtisi, Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk sanayileşme hamlesini "üç beyazlar" sloganının simgelenmesiyle ortaya çıkar. Bunlar, bir sanayi kolu olduğuna şüphe olmayan *tekstil* dışında, aslında birer tarımsal ürün sayılması gereken *un* ve *şeker*dir. Gerçekten de, incelediğimiz dönem boyunca, Amerika ve Avrupa unlarının rekabeti karşısında ezilen yerli değirmencilerin sorunları, iktisat tartışmalarının önemli konularından birini oluşturmuştu.

1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi sayımları, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde, yani ülkenin en gelişmiş yörelerinde, 1908'den önce kurulmuş sınai tesislerin, 20 un değirmeni, 2 makarna, 6 konserve, 1 bira fabrikası, 2 tütün mağazası, 1 buz, 3 tuğla, 3 kireç, 7 kutu, 2 yağ, 2 sabun, 2 porselen imalathanesi, 11 tabakhane, 7 marangoz ve doğrama atölyesi, 7 yün, 2 pamuklu iplik ve dokuma, 36 ham ipek, 1 ipekli dokuma ve 5 "sair" dokuma fabrikası, 35 matbaa, 8 sigara kâğıdı,

5 madeni eşya ve 1 kimyasal ürün fabrikasından ibaret olduğunu ortaya koyuyor. Şüphesiz bu liste, 1908' den önce kurulup sayım tarihinde tasfiyeye uğramış kuruluşları ve Adana, Samsun ve Tarsus'ta var olduğu bilinen birkaç sınai tesisi kapsamadığı için, Meşrutiyet öncesi Türkiye sanayiinin eksiksiz bir dökümünü vermemektedir. Ancak, ülkenin sınai profilinin önemli ölçülerde içeren bu liste, 1908 yılında çağdaş anlamıyla bir Osmanlı sanayiinden söz etmenin güç olduğunu açık seçik ortaya koymaktadır.

Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürge niteliğinin en açık belirtisi, *dış borçlanmalar - Düyunu Umumiye - sürekli imtiyazlar arayarak ülkeye giren yabancı sermaye yatırımları giderek ağırlaşan ve yaygınlaşan kapitülasyonlar* zinciri sonunda ülke yönetiminin önce iktisadi, sonra büyük ölçüde askeri ve siyasi alanlarda emperyalizmin denetimine girmiş olmasıydı. İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçişin sancıları kısmen de (bu kesimin başında aktarılan Mears'in sözlerinde açıkça ifadesini bulan) bu ekonomik tutsaklığa karşı verilen çetin mücadelelerden kaynaklanacaktır.

II

1908-1922 dönemi, esas olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dizi savaş, ihtilal, darbe ve ayaklanma sonunda tarihe karıştığı yıllar olarak bütünlük taşır. Ancak bu yıllara iktisadi bir perspektifle bakacak olursak, dönemi, "eksik kalmış bir burjuva demokratik devrimi" veya "ulusal bir kapitalizm doğrultusunda atılan ilk ve çekingen adımlar" ifadeleriyle nitelendir-

mek uygun olacaktır. Burjuva devriminin niçin "eksik" kaldığını; ulusal bir kapitalizme yönelişin niçin "çekingen" olduğunu; fakat her şeye rağmen bu yılların niçin bir devrim dönemi sayılması gerektiğini açıklamamız gerekecektir.

Dönemin siyasi iktidar düzlemindeki ana aktörleri 1908-1918 arasında İttihatçılar, 1919-1922 arasında ise Kemalist devrimcilerdi. İkincisi büyük ölçüde birinci gruptan türeyen bu kadroların siyasi iktidara egemenlikleri her zaman tam değildi. 1908-1913 yılları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi iktidarı denetlediği ve etkilediği, fakat hiçbir zaman tamamen elinde tutamadığı yıllardır. 1913-1918 alt-dönemi, İttihatçıların iktidarı tamamen ellerine geçirdikleri bir zaman kesiti olarak önceki alt-dönemden ayrılır. 1919-1922 yıllarında ise, İstanbul'da, emperyalizme karşı uzlaşma ve teslimiyeti temsil eden bürokratik aristokrasinin temsilcileri, Anadolu'da ise Kemalist devrimciler iktidardadırlar. Siyasi iktidara egemenlik dereceleri yeknesak ve kesintisiz olmamasına rağmen, döneme burjuva-devrimci karakterini kazandıran siyasi kadrolar, esas olarak İttihatçılar ve Kemalistlerdir.

Dönemin ana özelliği, ulusal nitelikteki bir kapitalizme yöneliş olmakla birlikte, bu hareketin karşısına çıkan çeşitli nesnel ve öznel engeller hiçbir zaman tamamen aşılamamış; bu yüzden köktenci bir dönüşüm gerçekleşmemiştir. Neydi bu engeller?

Nesnel engellerin başında ekonominin, yukarıda kısaca açıklanan yarı sömürge statüsünün yarattığı, derin bağımlılık ilişkileri gelmekteydi. Bu ilişkiler, toplumun yapısına, salt siyasi-hukuki operasyonlarla

giderilemeyecek derecede nüfuz etmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar genellikle milliyetçi ve bağımsızlıkçı kadrolar iktidarda olmakla birlikte, bunlar, uluslararası sermayenin ve büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki kurumsallaşmış ve güvenceler altına alınmış denetim, müdahale ve baskı mekanizmaları karşısında çaresiz kalmışlar; sonunda "büyük güçlerden hangisine yanaşmak ehvendir?" sorusuna sığınmışlardır. 1908-1914 yıllarında İngiltere ve Almanya taraftarı siyasiler arasındaki çekişmelerin arkasında bu çaresizlik yatar. Batı'daki burjuva devrimlerinin hiçbir zaman bu boyutlarda karşılaşmadığı; buna karşılık 20. yüzyılda tüm Üçüncü Dünya ülkelerinin önüne çıkan bu sorunun ilk önce siyasi düzlemde aşılması gerekiyordu. Bunu gerçekleştirmek İttihatçılara değil, Milli Mücadele, Lozan ve Cumhuriyet'in ilanı uğraklarını geçebilen Kemalistlere nasip olacaktır. Ancak siyasi bağımsızlığın iktisadi bağımsızlığa giden yolda *gerekli,* ancak *yeterli olmayan* bir aşama olduğu sonraki on yılın iktisadi iniş ve çıkışlarında açıkça gözlenecektir.

Demokratik bir devrim hareketinin karşısına çıkan bir diğer nesnel engel, 1908'i izleyen on dört yılın hemen hemen kesintisiz bir dizi isyan ve savaşla dolu olmasından doğar. Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Bosna-Hersek'in ve Girit'in yitirilmesi, Trablusgarp Savaşı, Lübnan ve Arnavutluk isyanları, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi birlikte düşünüldüğünde öyle bir olaylar zinciridir ki, bu gaileler altında bunalan iktidarların yeni bir toplum düzeni kurma doğrultusundaki özlemlerini biçimlendirmesi ve hele uygulayabilmesi bir mucize olurdu.

Ulusal nitelikte bir kapitalizme yönelişin karşısına çıkan belki de en çetin nesnel engel, Türk burjuvazisinin cılızlığından kaynaklanmaktaydı. Bir Osmanlı burjuvazisi şüphesiz ki vardı; ancak bu sınıfın üç belirgin niteliği, sanayide değil ticarette (ve özellikle dış ticarette) gelişmiş olması; buna bağlı olarak *komprador* bir özellik taşıması ve büyük ölçüde gayrimüslim (Rum, Yahudi, Levanten, Ermeni) unsurlardan oluşmasıydı. Bu özellikleri taşıyan bir sınıfın, ulusal nitelikli bir burjuva devrimini sürüklemesi elbette beklenemezdi. Buna karşılık iç ticarette küçük ve orta sermayeli (dolayısıyla *esnaf* özellikleri ağır basan) Türk ve Müslüman burjuvazi zayıf, dağınık, örgütsüz ve büyük ölçüde birincilere bağımlı durumdaydı. Bu durumda, eğer gerçekleşecekse, burjuva devriminin burjuvazi dışındaki sosyal gruplarca yapılması zorunlu oluyordu. Türkiye koşullarında bu tarihi misyonu küçük burjuva aydınları üstlenecektir.

Şüphesiz ki bu teşhisin ardındaki sorunlar, Türkiye'de sosyal bilimcilerin üzerinde anlaşamadıkları ve daha uzun yıllar tartışacakları bir alana aittir. 1908-1912, 1923-1929 ve 1930-1939 dönemlerindeki iktisadi icraatın *kapitalizmin* gelişmesi doğrultusunda olup olmadığı ve ne ölçüde bilinçli olarak, ne ölçüde nesnel sonuçları itibariyle böyle olduğu ileriki sayfalarda tartışılacaktır. Bu çalışmanın sınırları dışına taşan kritik ideolojik sorun, Türkiye'de küçük burjuva aydınlarının, burjuva ideolojisine nasıl, hangi biçimlerde ve hangi ölçülerde angaje olduğu sorunudur. Türkiye'de aydınların, burjuva ideolojisi, küçük burjuva radikalizmi, sosyalizm ve tepkici-tutucu-dinci

akımlar karşısındaki tavırlarının tarihi bir perspektif içinde yeterli bir biçimde incelenmediği söylenebilir.

Bu noktada paradoksal görünen bir saptama yapalım. Genel olarak burjuva ideolojisinin iktisat politikalarına uzanan iki ana kolu olduğunu; bunlardan birinin ulusal bir kapitalizme, diğerinin ise serbest ticaretçi, entegrasyoncu ve beynelmilelci bir gelişme biçimine angaje olduğunu; 19. yüzyılda her iki kolun Batı düşünürleri arasında partizanları bulunduğunu belirtelim. 20. yüzyıl başlarında Türkiye koşullarında bu tavırlardan ikincisini benimseyen etkili bir siyasetçi ve aydın grubunun varlığı, ulusal bir kapitalizmin gelişmesine karşı öznel bir engel olmuştur. Burjuva ideolojisinin belli bir biçiminin kapitalist gelişmeye ayak bağı olması çelişkili görülebilir. Ne var ki, bu dönemde emperyalist sistemin egemen merkezlerinden neşet ederek sömürge ve yarı sömürge ülkelerin yönetici kadrolarına ve aydınlarına yayılan ideolojik tavırların, sözü geçen ülkeleri *ulusal* ve *bağımsızlıkçı* bir kapitalizmin gelişmesi doğrultusunda değil; bunları dünya kapitalist sisteminin hammaddeci, bağımlı açık pazarları olarak korumak yönünde etkilemesinin doğal olduğu dikkate alınırsa, bu çelişkinin sadece *görünürde* olduğu ortaya çıkacaktır.

Bu "beynelmilelci burjuva" yaklaşımının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iki tipik temsilcisi, Sakızlı Ohannes Paşa ile M. Cavit Bey'dir. Ohannes Paşa 1881'de yayımladığı *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel,* Cavit Bey ise 1900'de basılan *İlm-i İktisat* başlıklı ve büyük ölçüde çağdaş liberal Fransız iktisatçılarından kaynaklanan kitaplarında, ekonomiye devlet müdahalesine

ve korumaya şiddetle karşı çıkarak içte ve dışta "liberal" iktisat politikalarının partizanlığını yaptılar.

Bu eserler bizim incelememizin başlangıç tarihinden önceye ait olduğu için dönemin fikir hareketleri arasında sayılmayabilirler. Ancak, M. Cavit Bey'in, sadece bir iktisatçı değil, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderlerinden biri, Meşrutiyet sonrasının etkili (ve liberalizmin kuramcılığını yapan) yayın organı *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*'nın kurucusu, Haziran 1909 ile Birinci Dünya Savaşı'nın sonu arasında kurulan hükümetlerin çoğunda Maliye veya Nafia nazırı, hükümette yer almadığı zamanlarda dahi tüm iktisat politikası sorunlarında büyük otorite sayılan bir kişi olduğu dikkate alınmalıdır. Cavit Bey'in sistemli olarak savunduğu iktisat politikaları, "serbesti-i ticaret", tarımsal ihracata dayalı ihtisaslaşma, yabancı sermayeye karşı açık kapı, piyasalara devletin "adem-i müdahalesi" unsurlarına dayanıyordu. Bu politikaların 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı toplumunun koşullarında, sanayi tabanlı bir ulusal kapitalizmin ve sanayi burjuvazisinin değil, dışa bağımlı bir piyasa ekonomisinin ve bir ticaret burjuvazisinin gelişmesi anlamına geleceği söylenmelidir.

Buraya kadar ulusal nitelikte bir burjuva demokratik devriminin karşısındaki engelleri vurguladık. Ne var ki, 1908-1922 yılları sadece bu engelleri değil, daha kökten bir burjuva dönüşümünün gerçekleşmesini ve daha ulusal bir kapitalizmin tohumlarının yeşerebilmesini kolaylaştıracak öznel ve nesnel koşulları da içermekteydi. Öznel (ideolojik) düzlemde, yukarıda değinilen liberal okulların simetrik karşıtı olan,

korumacı sanayileşmeye yönelik ve devlet teşvik ve müdahaleleri ile bir milli sanayi burjuvazisinin "yetiştirileceği"ni savunan bir "milli iktisat" okulu da vardı. Tevfik Çavdar ve Zafer Toprak'ın çalışmalarında gösterildiği gibi, 19. yüzyılın sonlarında Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade tarafından savunulan (ve "liberal" tezlerle yaşıt olan) bu tez, dış ilhamını Alman tarihçi okulunun korumacı doktrininden alıyor ve sanayileşmeyi kalkınmanın ana yolu olarak görüyordu. 1908'i izleyen yıllarda bir kısmı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili mensupları olan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp gibi düşünürler *İktisadiyyat Mecmuası* ve *Türk Yurdu* gibi yayın organlarında bu okulun ana savlarını yaymaya başladılar. Bu görüşlerin Harb-ı Umumi koşullarında liberal tezlerden daha fazla revaç bulduğu anlaşılmaktadır.

"Milli İktisat" görüşü, gerekirse savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini; bunun hem mümkün hem de kalkınma ve modernleşme için zorunlu olduğunu ileri sürmekteydi. Bu savın geçerliliği, ileride de göreceğimiz gibi, 1920'li yılların sonuna kadar sınanmış sayılabilir. Elde edilen sonuç, amaçlanan hedef bakımından pek de verimli olmamakla birlikte, bu yolun sınanması herhalde kaçınılmazdı. Burjuva ideolojisinin beynelmilelci değil milliyetçi varyantını ifade eden bir görüşün, 20. yüzyılın başlarında bir yarı sömürge ülkede "yerli burjuvazinin yetiştirilmesi"ne dönük bir programı içermesi ve bu programı sınaması başlangıçta adeta zorunludur. Bu program sınanmadan, 20. yüzyılda çevre ülkelerinde ulusal bir kapitalist sanayileşmeye gi-

den alternatif bir programın, yani devletçiliğin gündeme gelmesinin (en azından Türkiye açısından) imkânsız olduğu ileride gösterilecektir.

İncelediğimiz dönemde sözü geçen dönüşümü hızlandıran ana nesnel etken ise, doğrudan doğruya savaş koşulları olmuştur. Anadolu halkının ve üretici güçlerin kıyım ve tahribi ile Osmanlı devletinin dağılması gibi felaketlere yol açan uzun savaş yıllarının sözünü ettiğimiz "olumlu" dönüşümlere yol açmış olması ilk bakışta göründüğü kadar şaşırtıcı değildir. Savaşın bu yöndeki etkileri iki doğrultuda meydana gelmiştir: Birinci olarak, coğrafi unsurları arasındaki ekonomik bağları pek zayıf olan bir yarı sömürge toplumu nesnel zorlamalar sonunda ulusal bir ekonomiye dönüşmeye başlamış; ikinci olarak da kıtlık koşullarından doğan vurgun ve karaborsa olguları, bazı durumlarda meyveleri Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk yıllarında derlenecek bir ilkel birikimi sağlayan ana mekanizmaları oluşturmuştur.

Her iki etkinin birlikte gözlendiği tipik bir durum İstanbul'un beslenmesi ve buğday sorunudur. Osmanlı ekonomisinin içsel bütünleşmesinin zayıf niteliği ve yarı sömürge yapısı yüzünden dış pazarlarla, yani dünya kapitalizmi ile bağlantı noktalarını oluşturan İstanbul, İzmir, Selanik gibi metropollerin (ve onların ekonomik *hinterland*larının) ülkenin diğer bölgeleriyle ekonomik bağları fevkalade sınırlıydı. Büyük bir hububat alanı olan İç Anadolu'dan İstanbul'a buğday nakletmek, New York'tan buğday ithal etmekten yüzde 75 daha pahalıydı. Bu nedenlerle İstanbul, hububat tüketimini büyük ölçüde Avrupa ve Amerika kaynaklı unlardan sağlıyordu.

Birinci Dünya Savaşı, Batı'dan İstanbul'a ulaşan ticaret yollarını büyük ölçüde tıkadı. Bu, İstanbul nüfusunu çok ağır bir beslenme sıkıntısı içerisine sürükledi. Ancak, bu sıkıntı ve tıkanmalar, Osmanlı ekonomisinin modern anlamda bir ulusal ekonomi haline dönüşmesi doğrultusunda da önemli etkiler icra etti. Mevcut ulaşım şebekesinin imkânları sonuna kadar kullanılarak Anadolu çiftçisi, metropol tüketicileri için (yani büyük boyutlu ulusal piyasa için) üretmeye başladı.

Sonraki yılların kapitalizm doğrultusundaki toplumsal ve ekonomik dönüşümlerinin ilk filizlenmeleri de bu olayın çevresinde oluştu.

Bir kere, İttihat ve Terakki hükümetlerinin savaş dönemi iktisat politikaları içinde İstanbul'un iaşesi, çözümü en önce gereken sorunlardan biri olarak ortaya çıktı. İttihatçı liderlerden Kara Kemal'in yönetiminde çok değişik, çoğu kez çelişkili ve yetersiz yöntemler denenerek İstanbul'un beslenme sorunları çözülmeye çalışıldı. Ve bu çabalar, geleneksel Osmanlı toplumunun devlet müdahaleciliği sınırları dışına çıkılarak yapıldı. Bunlar, modern anlamda piyasanın denetlenmesi, yani bir iktisat politikası uygulanması yönündeki ilk ciddi denemeleri oluşturdu ve sonraki yıllara küçümsenmeyecek bir deney birikiminin aktarılması böylece mümkün oldu.

İkinci olarak, Anadolu'dan İstanbul'a hububat sevki, savaş yıllarının en kârlı faaliyeti olarak ortaya çıktı. Savaş sevkıyatının da tıkadığı demiryolu şebekesinden buğday nakli için vagon tahsisi elde edebilen tüccar, İstanbul'a getirdiği gıda maddelerini spekülatif kârlarla pazarlama imkânı buldu. İttihatçılar

bir yandan karaborsayla mücadele eder görünürlerken, bir yandan da kendilerine yakın grupların nemalandığı bir ilkel birikimin de gelişmesine yol açtılar. Benzer bir birikim, piyasa için üretim yapan zengin çiftçi katlarında da gözlendi. Savaş yıllarında, "Ey Türk, zengin ol!" diye başlık atan büyük gazeteler ve "Harb-ı Umumi esnasında Türk'ü iktisaden yükseltmek, mutavassıt bir burjuvazi ihdas etmek" hedefini savunan Yusuf Akçura gibi etkili yazarların görüşleri, bu birikim biçiminin sadece nesnel zorunluluklardan doğmadığını, aynı zamanda bilinçli olarak istenmiş bulunduğunu gösteren dolaylı kanıtlardır.

Kısacası, 1908-1922 döneminin nesnel ve öznel koşulları, Türkiye'de ulusal nitelikte bir kapitalizmin filizlenmesi için de bazı olumlu etkenler içermekteydi.

III

1908-1922 dönemindeki iktisadi gelişmeleri belirleyen politikaları, kapitalist bir devletin kurumlaşması doğrultusundaki yasal düzenlemeler, sanayileşmenin ve şirketleşmenin teşviki doğrultusundaki çabalar, ekonomik bağımsızlık yönünde atılmaya çalışılan ilk adımlar ve nihayet Harb-ı Umumi'nin ve Milli Mücadele'nin Anadolu'dan yürütülmesi sırasında uygulanan (ve bir kısmına yukarıda değindiğimiz) savaş ekonomisi yöntemleri gibi ana başlıklar altında gözden geçirebiliriz.

Sultanın ve bürokratik aristokrasinin devlet örgütü ve toplumsal hasıla üzerindeki keyfi egemenliğini bir kalemde değilse bile küçük darbeler ve kemirme-

lerle ortadan kaldıran uygulamaların hukuki dayanağını oluşturan bir dizi kanun ve kararname, bu dönemin başlarında, kapitalistleşme sürecinin asli unsurlarından biri olarak görülmelidir. Devlet örgütünün yeniden düzenlenmesine ilişkin çok sayıda kanun ve kararname, 400 bin liralık yıllık geliri olan padişah emlâkinin maliyeye devri, saray personeline ve bizzat sultana verilen ödeneklerin kısılması, askeri ve mülki kadrolara sarayın himayesinde yerleşmiş kişilerin topluca tasfiyesi, Çerkez köle ve cariyelerle zenci esirlerin satışının yasaklanması sözü edilen "antifeodal" icraat arasında gösterilebilir. Derhal ifade edelim ki bu doğrultudaki gelişmelerin başlangıcı Tanzimat'a kadar götürülebilir. Ancak, Tanzimat ile Birinci Meşrutiyet arasında gerçekleşen ağır tempolu modernleşme süreci, Abdülhamit'in otuz yılı aşkın istibdat yönetimi içinde birçok yönüyle durmuş, hatta gerilemişti. 1908 yılına bir devrim özelliği kazandıran, biraz da, bu kesintinin araya girmiş olmasıdır.

Genel olarak sermayenin ve özel olarak yerli sanayi sermayesinin lehindeki uygulamalar arasında Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra yaygın bir biçimde başlayan grev ve işçi hareketlerine tepki olarak çıkarılan ve sendikalaşmayı yasaklayıp grev hakkını kısıtlayan Tatil-i Eşgal Kanunu, yerli sermayenin sanayi yatırımlarına bir dizi ayrıcalık sağlayan Teşvik-i Sanayi Kanunu ve özellikle savaş yıllarında yerli sermayeli şirketleşmenin etkili bir biçimde desteklenmesi örnek verilebilir. Tüm kısıtlayıcı hükümlerine rağmen Tatil-i Eşgal Kanunu önemli bir örnektir. Sermaye-emek ilişkilerini yok sayan istibdat döneminin yasaklamalarının aksine bu kanun, sınıf mücadelesi ger-

çeğini gözledikten sonra, sorunu sermaye lehine kısıtlamalarla çözmeye çalışan modern, yani kapitalistçe, bir düzenleme sayılmalıdır.

1908 sonrasında İttihatçıların ekonomik bağımsızlıkla ilgili kavrayışları, dar bir hukuki-siyasi yorumun sınırları içinde kalmaktaydı. Problem, devletin hükümranlık haklarını sınırlayan engel ve imtiyazların kaldırılmasından ibaret görülmüş; emperyalizmin ekonomik mekanizmalarından doğan bağımlılık ilişkileri kavranamamıştı. Bunun sonunda yabancı sermaye ve dış borçlanma, (hukuki ayrıcalıklar ve siyasi koşullar içermemesi tercih edilmekle birlikte) ilke olarak hep teşvik edilmiştir. Öte yandan, sanayiyi koruyucu bir gümrük politikasına karşı bir yandan liberal Cavit Bey okulunun ideolojik egemenliğinden, öte yandan dış ticaret politikasını ipotek altında tutan ticaret anlaşmalarından gelen engeller savaş yıllarında aşılabilmiş ve müttefikimiz Almanya'nın karşı çıkmasına rağmen, gümrük resimleri önce yüzde 15'e, sonra yüzde 30'a çıkarılmış; daha sonra da ithal edilen malın ölçü birimi veya adedi üzerinden hesaplanmaya imkân veren spesifik gümrük tarifelerine geçilmişti. Kapitülasyonların tek yönlü olarak kaldırılması da savaş yıllarında gerçekleşir.

Nihayet, savaşın finansmanı çabaları içinde Osmanlı hükümeti ilk kez dış borçlanmanın kolaycı yolundan ayrılarak 1918 yılında çok yoğun bir propaganda kampanyası açmış ve 19 milyon liralık devlet tahvili satabilmeyi başarmıştı. Osmanlı devletinin son günlerinde yapılmasına rağmen bu uygulamayı da ulusal bir ekonominin oluşması yönünde bir adım sayabiliriz.

1919'dan itibaren ülkenin kaderini belirleyen oluşumların İstanbul'dan Anadolu'ya kaymasıyla yukarıda sözü edilen bağımsızlıkçı eğilimlerin daha kesin biçimler kazandığını görüyoruz. Rus devriminin yarattığı çalkantılar içinde ve emperyalizme karşı silahlı bir savaş sürdürmenin doğal sonucu olarak Kemalist hareketin antiemperyalist bir retorik kullandığını; İstiklal Harbinin finansmanının ise zaman zaman Tekâlif-i Milliye türü olağanüstü vergilere ve el koymalara başvurularak Sovyet yardımı dışında tamamen Anadolu halkı tarafından karşılandığını söyleyebiliriz. Vedat Eldem'in hesaplarına göre, Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı'nın finansmanı için kullandığı kaynakların yüzde 26'sı Alman ve Avusturya avanslarından oluşan dış kaynaklarken, İstiklal Harbinin finansmanının sadece yaklaşık yüzde 10'u dış kaynaklardan (Sovyet yardımı ve bağışlardan) sağlanmıştı. Birincisi emperyalist bir yayılma savaşına katılma, ikincisi ise emperyalizme karşı bir silahlı direnme olan bu iki savaşın finansman biçimleri arasında saptanan bu fark doğal karşılanmalıdır.

Kısacası, 1914-1922 yıllarının getirdiği tüm yıkıma rağmen, savaş yıllarının bitiminde Anadolu ekonomisi savaş öncesine kıyasla biraz daha bütünleşmiş, daha ulusal bir nitelik kazanmış bulunuyordu.

IV

1908-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı, tarımcı, sanayide fevkalade geri, dış ticarette dışa bağımlı niteliklerini büyük ölçüde

korumuş; ancak elverişsiz koşullara rağmen bazı dinamizm belirtileri de göstermiştir.

Bu dönemde tarımsal hasılanın yüzde 13-14'ü ihraç edilmekte, buna karşılık büyük kentlerin beslenmesi önemli ölçüde un ithalatıyla sağlanmaktaydı. 1908-1914 yılları tarımsal üretimde küçümsenmeyecek artışlara tanık olmuştur.

Sanayide de 1908 sonrasında belirgin bir gelişme gözlenmektedir. Kuruluş tarihleri belli olan ve 1915 sayımınca kapsanan sınai işletmelerin sayısı 255'ti ve bunların 72'si, yani yüzde 28'i 1908 sonrasında kurulmuştu. Bu gelişmeye rağmen sanayi kesimi fevkalade ilkel bir nitelik taşımakta idi. Toplam üretim değerinin 1913'te yüzde 83.5'i, 1915'te ise yüzde 82.3'ü gıda ve dokuma sanayiinden kaynaklanıyordu; bu iki endüstri aynı yıllarda toplam işçi sayısının yüzde 71 ve yüzde 75.8'ini çalıştırmaktaydı. Alt üretim kollarına inilecek olursa bu ilkellik daha da çarpıcı olarak ortaya çıkmaktadır: Değirmencilik, tütün işleme, debagat, yünlü dokuma ve iplik ve ham ipek üretimi toplam sınai üretim değerinin 1913'te yüzde 80.3, 1915'te yüzde 83.1'ini oluşturuyordu. İşçi sayısı bakımından bu beş üretim kolunun payı, aynı yıllarda yüzde 66.5 ve yüzde 61.2 idi. Kısacası, buğday öğütmek, tütün ve deri işlemekten ve geleneksel ipekçilikten oluşan üretim faaliyetlerinin bütünüyle bugünkü anlamda sanayi olmadığı, Osmanlı ekonomisinin büyük ölçüde sanayisiz bir ekonomi sayılabileceği ve toplumun sınai ürün tüketiminin esas olarak ithalat yoluyla karşılandığı abartmalı sayılmamalıdır. 1915 yılında pamuklu dokuma tüketiminin sadece yüzde

9.5'i, pamuk ipliğinin ise yüzde 20.5'i üretimle, gerisi ithalatla karşılanmaktaydı.

Savaş yılları bu cılız ekonomik yapıyı derinden sarsmıştır. Erkek nüfusun çok önemli bir bölümünün silah altına alınması ve genel savaş koşulları, savaşın ilk yıllarında tarımsal üretimde önemli daralmalara yol açtı. V. Eldem'in hesaplamalarına göre 1914-1918 arasında buğday üretimi yüzde 47, tütün yüzde 51, kuru üzüm yüzde 54, fındık yüzde 65, yaş koza yüzde 69 düşmüş; koyun sayısı yüzde 45, keçi sayısı yüzde 33 azalmıştı. 1919-1922 yıllarına ait rakamlar bulunmamakla birlikte, silah altındaki nüfusun bir miktar azalmış bulunması sayesinde üretimdeki gerilemenin son bulmuş olması beklenebilir.

V

1908-1922 dönemi bölüşüm ilişkileri bakımından karmaşık bir görüntü içerir.

Osmanlı ücretleri üzerinde Boratav, Ökçün ve Pamuk'un yaptığı bir araştırma, 1908-1913 arasında nominal ücretlerin yüzde 19 civarında arttığını ortaya koymuştur. Fiyatlar bu yıllarda göreli olarak istikrarlı olduğu için bu artışın büyük ölçüde reel ücret artışı olarak yorumlanması doğru olur. Hürriyetin ilanını izleyen yıllarda sağlanan bu gelişmenin, hızla patlak veren işçi hareketleriyle yakın ilgisi olması doğaldır. Harb-ı Umumi yıllarında ise ücretlerin fiyat artışlarını izleyemeyerek reel olarak gerilediğini saptayabiliyoruz. Osmanlı sanayi sayımlarının sadece erkek işçileri içerdiği için karşılaştırılabilir ücret verileri sunan üretim kollarından hesapladığımız gündelik ücretlerin (işçi sayısına göre) ağırlıklı ortalaması 1913'te 13.3,

1915'te 14.9 kuruştur. Bu iki yılın ortalamasını 1914 yılı ortalama ücreti kabul edersek 14.1 kuruş elde ederiz. Buna karşılık T. Çavdar'ın aktardığı bir araştırmaya göre, 1920-1921 yılında İstanbul'da çeşitli işkollarında mod (en çok rastlanan) aylık ücret 40 lira civarındadır. Bu rakamın aritmetik ortalamaya eşit olduğunu varsayarsak, gündelik ortalama ücret 1920'de 133 kuruş olarak tahmin edilebilir. 1914 yılı için saptadığımız nominal ortalama ücret olan 14.1 kuruş 100 kabul edilirse 1920'de nominal ücret endeksi 945'e çıkmış olur. Buna karşılık, Düyun-u Umumiye İdaresi'nce hazırlanan fiyat endekslerine göre fiyatlar 1914-1920 arasında 100'den 1406'ya çıkmıştır. Bu bulgular, reel ücretlerin bu altı yılda yüzde 33 oranında düşmüş olması anlamına gelir.

Ancak, ücretlerin milli hasıladan elde ettiği pay bu dönemde aynı oranda düşmemiş olabilir. Zira, bu yıllar milli hasılanın da reel olarak daraldığı bir dönemi temsil eder. Milli hasıla reel olarak yüzde 33 daralmış olsaydı (ve bu daralma toplumsal emek verimliliğindeki gerilemeyi yansıtıyor olsaydı) gelir bölüşümünde ücretlerin payı sabit kalırdı; zira bu durumda reel ücretlerdeki düşme emeğin toplumsal verimliliğindeki düşme oranına eşit olurdu. 1914-1920 yıllarında toplumsal hasılanın veya/ücret verilerinin söz konusu olduğu tarım dışı sektörlerdeki hasılanın ne kadar gerilediğini bilmiyoruz. 1914-1918 arasında tarımsal hasılanın yüzde 50 dolaylarında gerilediği yukarıdaki verilerde gösteriliyordu. Diğer sektörlerde de paralel bir gerileme meydana gelmişse, 1919-1920 yıllarında bu gerilemenin sadece kısmen telafi edilebildiği varsayılabilir. Dolayısıyla 1914-1920 arasında toplam hasılanın yüzde 33 dolaylarında düşmüş olması

ve buna bağlı olarak da işçi sınıfının milli hasıladan payının değişmemiş olduğu kısmen keyfi tahminler olarak ileri sürülebilir. Bu sonuçları 1908-1913 dönemindeki ücret hareketleriyle birleştirirsek, reel ücretlerin 1920'de 1908'deki düzeyin yaklaşık yüzde 25 altında olduğu; buna karşılık ücret payının değişmemiş, hatta bir miktar artmış olabileceği tahmin edilebilir. 1908-1913 yıllarının fiyat ve milli gelir verilerinin bulunmayışı bu tahmini de bir hayli keyfi yapmaktadır.

Ancak, bu dönemde cılız bir sanayi yapısının doğal sonucu olarak işçi sınıfının kentli nüfusun küçük bir bölümünü oluşturduğu; yukarıda sözü geçen ücretlerin sanayi işçilerinden çok demiryolları, belediye hizmetleri, inşaat, ticaret gibi faaliyetleri kapsadığı ortadadır. Geleneksel Osmanlı toplumunun güçlü bir tabakasını oluşturan memurlar için ise, 1908/1922 dönemi, bölüşüm ilişkileri bakımından bir gerileme dönemi olmuştur. 1908-1913 yıllarında bürokratik aristokrasinin şişkinleştirdiği devlet kapısında büyük boyutlu tensikat ve tasfiye yapılmış; maaşlarda da ayrıcalıklı grupları ilgilendiren aşırılıklar törpülenmişti. Buna karşılık, savaş yılları geniş memur kitlesinin büyük ölçüde (ve hem mutlak olarak, hem göreli anlamda) yoksullaştığı bir alt dönemdir. Memur maaşları, savaşın başlamasıyla birlikte yüzde 50 oranında *indirilmiş* ve bu durum bir yıl kadar sürmüştür. Bundan sonra maaşlar savaş boyunca yüzde 10-20 oranlarında kalmak üzere sadece iki kez zam görmüş; olağanüstü fiyat artışları nedeniyle maaşların alım gücü yüzde 80 dolaylarında düşmüştür.

1908'i izleyen yıllarda, İttihatçıların piyasa için üretimin önem taşıdığı bölgelerde ve ürünlerde orta ve zengin çiftçiye yönelik sistemli politikalar izledik-

lerini; üretici birliklerinin ve kooperatiflerin kurulmasını bu gruplar lehine işleyecek unsurlar getirerek desteklediklerini görüyoruz. Bu çiftçi gruplarının bir bölümünün üretimdeki daralmaya rağmen yüksek fiyatlardan ötürü savaş yıllarında yüksek gelir artışları sağladığını gözlüyoruz. 1917 sonunda İzmir'de (Z. Toprak'ın naklettiği) bir demeç veren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi üyesi Dr. Nazım Bey, "mallarının harikulade tereffu'undan [yükselmesinden] istifade ederek az zaman içinde beklenmeyen bir servete nail olan köylülerce paranın kıymetini o kadar azalmış ki bir köylü kadının, kızına 'eti gösteren' (à jour) bir çorap tedariki için bilâ-tereddüt üç lira vermesi"nden söz ederken, bu tür bir gelişmeden Cemiyet adına bir övünme payı çıkarır gibidir.

Buna karşılık Anadolu bozkırlarının geçimlik üretime mahkûm kıldığı geniş ve yoksul köylü kitlesi, on yılı aşkın savaş ve yıkım döneminin en çok sarstığı sınıfı oluşturmuştur. Bu sınıfın yetişkin erkekleri Yemen ile Galiçya arasındaki uçsuz bucaksız topraklarda kan dökerken geride kalanlar yerel mütegallibenin savaş ve kargaşa yıllarında daima gelişiveren kaba sömürü ve soygun yöntemleri altında ezilmekteydi.

Savaş yıllarının bilinçli "zenginleştirme" politikalarından en çok nasibini alan grup, tabiatıyla, siyasi iktidarla yakın bağlar kurmayı başarmış müslüman ticaret burjuvazisiydi. Burjuvazinin bu kesiminin, özellikle İstanbullu Türk tüccarın, Milli Mücadele katarına atlamakta gecikmesinden doğan handikapı Kemalist hareketin zafere ulaşmasından sonra nasıl telafiye çalıştığını bir sonraki bölümde göreceğiz.

II. Açık Ekonomi Koşullarında Yeniden İnşa: 1923-1929

I

1923-1929 döneminin başlangıç yılı, Anadolu toprakları üzerinde yeni bir devletin kuruluşunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kesin olarak tarihe karışmasını simgeleyen bir yıldır. Bu yüzden geçmişle kesin bir kopmayı ve bu anlamda siyasi bir devrimi temsil eder. Ancak, bürokratik aristokrasinin iktidardan kesinlikle uzaklaşmasını sağlamakla birlikte, 1923 yılının iktisadi bakımdan geçmişle benzer bir kopukluk getirdiğini söylemek kanımızca mümkün değildir. Aksine, 1923-1929 döneminin, iktisat politikaları ve resmi iktisat görüşleri bakımından 1908-1922 dönemiyle şaşılacak bir süreklilik içinde olduğunu gözlüyoruz.

Bu sürekliliği, Meşrutiyet sonrasında "milli iktisat" görüşü olarak nitelendirilen ve savaş yıllarında kısmen uygulanan iktisadi tezlerin, dönemin nesnel koşullarından doğan sınırlamaların dışında, 1923 sonrasına büyük ölçüde egemen olmasında gözlüyoruz. "Milli iktisat" okulunun korumacı ve dolayısıyla sanayileşmeci yönelimleri bu dönemde Lozan Antlaş-

ması ile gümrük politikasına konan engeller yüzünden arka plana düşmüştür. Ancak aynı okulun, devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazi "yetiştirilmesi"ni kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak gören yaklaşımı, 1923 sonrasının iktisat politikalarına ve atmosferine tamamen damgasını vurmuştur.

Bu temel yönelişin, hangi somut araçlarla gerçekleştirildiğini kısaca gözden geçirelim.

Devlet desteğiyle yerli sermayedar "yetiştirme" girişimlerinin en etkili ve yaygın yöntemlerinin başında, devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs ve şirketlerce işletilmesi gelir. Lozan Antlaşması, ithal malları ile yerli mallara farklı oranlarda tüketim ve satış vergileri uygulanmasını önlüyor; sadece devlet tekeline konu olan mallarda, kamu gelirlerini artırmak amacıyla daha yüksek bir fiyatlamaya imkân veriyordu. Bu durumda Lozan'ın gümrük resimleri ve vergilerle ilgili kısıtlayıcı hükümlerinden kurtulmanın bir yolu birçok malın ve hizmetin üretimini veya ithalini devlet tekeline almak oluyordu. Ne var ki, dönemin genel felsefesine uygun olarak bu tekeller daha sonra imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilmiş; pek çoğunda üst düzeyde siyasi kadrolardan ve devlet katından önemli kişilerin de ortak ve hissedar olduğu bu şirketler, devletin sağladığı tekel durumundan yararlanarak yüksek kazançlar elde etmişlerdir. Bu yolla oluşan tekellerin özel şirketlere belli bir bedel karşılığında ve açık artırma gibi yollarla devredilmesi gerektiği halde, örneğin İstanbul Liman İnhisarı'nın devredildiği şirket, işletme sermayesini dahi devlet yardımıyla sağlamıştı. Kibrit ve çakmak, ispirto ve alkollü

içkiler, barut ve patlayıcı maddeler, petrol-benzin ithali ve dört büyük limanın işletilmesi ile ilgili tekeller bu dönemin imtiyazlı şirketlerinin en önemli faaliyet alanlarını oluşturuyordu.

1923 sonrasında, siyasi kadrolarla sermaye çevrelerinin bir araya gelmesinde, 1924 yılında kurulan İş Bankası özel bir önem taşımıştır. Bu özel statülü, resmi görünüşlü bankanın genel müdürlüğüne imar vekilliğinden istifa eden Celâl [Bayar] Bey, yönetim kurulu başkanlığına da Siirt mebusu Mahmut Bey getirilmişti ve İş Bankası dönem boyunca, yerli ve yabancı sermayeyle siyasi iktidar arasındaki bütünleşme sürecinde fevkalade aktif bir rol oynamış ve çeşitli iktisat politikası kararlarını sermaye çevrelerinin istekleri doğrultusunda yönlendirmede çok etkili bir baskı grubu oluşturmuştur. Bu baskı grubunda bankayı temsil eden politikacılara ve nüfuzlu kişilere, İş Bankası'nın Fransızca karşılığı olan Banque d'affaires'den esinlenerek, fakat aynı zamanda "çıkarcı" anlamında kullanılan "*affairiste*" sözcüğünün karşılığı olarak "*aferistler*" denirdi. Dönemin dikkatli gözlemcilerinden Falih Rıfkı, *Çankaya* adlı kitabında, "İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acı bir aferizm salgınının başlangıcı olmuştur... Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar... Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtasıyla bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi." diye yazıyor. Şevket Süreyya da *İkinci Adam*'da, "en kısa zamanda *affairiste* cereyanların ve tiplerin... İş Bankası çevresinde kendilerine yer ve sığınak buldukları görülüyordu... İş Bankası'nın kuruluşu sırasında... devlete arkasını vererek, devlet nüfuz

ve imkânlarından faydalanan... aferist temayüllerin belirdiği bir gerçektir. Hemen hepsi... milli mücadele günlerinin asker, idareci, yahut siyasetçi elemanları arasında türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi... imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak kendi menfaatlerine kullanmak çabaları olmuştur." gözlemlerini yapmaktadır.

Yabancı sermayeyle ilişkiler aynı genel felsefeye uymaktadır. Dönemin başlangıcını simgeleyen İzmir İktisat Kongresi'ni açış nutkunda Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerinin başında yabancılara tanınan ve ülkeyi bir yarı sömürge haline getiren kapitülasyon-tipi hukuki ayrıcalıkları sıraladıktan sonra, "kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye hazırız." demekteydi. Bu anlayış, yani *kapitüler* ayrıcalıklar aramamak şartıyla yabancı sermayeye davetkâr olan yaklaşım, dönemin resmi tutum ve politikalarına tamamen egemendir.

Yabancı sermayeye dönük bu olumlu yaklaşım, uygulamada yerli "sermaye" ile ortaklık halinde gelen yabancı yatırımların öncelikle desteklenmesi biçimini almıştır. Ancak, bu ortaklıklar çoğu zaman sermayeye katılma biçiminde gerçekleşmemektedir. Ortaklığın yabancı unsuru sermayeyi sağlamakla; ortaklığın yerli unsuru, siyasi iktidarla yakınlık derecesine göre nüfuzunu kullanarak gerekli kolaylıkları elde etmekle yükümlüydüler. G. Ökçün'ün bir araştırmasına göre, 1920-1930 yılları arasında kurulan 201 Türk anonim şirketinden 66'sında yabancı sermaye ortaklığı vardır ve bunlar tüm anonim şirketlerin toplam ödenmiş sermayelerinin yüzde 43'ünü (31.3 milyon TL) oluş-

turmaktaydı. Bu miktarın, yukarıdaki açıklamayı izleyerek tümüne yakın bir bölümünün fiilen yabancı sermaye olduğunu tahmin edebiliriz. Yabancı şirketlerle komisyon, acente ve ortaklık ilişkileri içinde bulunan ve kendilerini aferizm dalgasına kaptırmış olan eski Kuvayı Milliyecilerin ilginç tabloları, Yakup Kadri'nin 1934'te yayımlanan siyasi romanı *Ankara*'da uzun uzadıya ve insafsızca eleştirilerek anlatılmıştır.

II

1923-1929 döneminin iktisadi gelişmesinin en belirgin iki yapı taşı, yeni Türk devletinin dünya içinde nasıl bir yer kaplayacağını belirleyen Lozan Antlaşması ile dönemin son yılında patlak veren ve kapitalist dünya ekonomisini derinden sarsan büyük buhrandır. İlginç bir tesadüf sonucu, Lozan Antlaşması'nın hükümlerine göre uygulanan ekonomik sınırlamaların kalkacağı, ayrıca Osmanlı borçlarından Türkiye Cumhuriyeti'ne düşen borç taksitlerinin ödenmeye başlayacağı yıl da büyük buhranın başlangıç yılı olan 1929 olacaktı. Bu tesadüfi çakışmanın, bir sonraki dönemin politikalarına geçişte hazırlandırıcı bir rol oynadığını göreceğiz. Bu iki yapı taşı arasındaki anlamlı uğrak noktalarını da kısaca gözden geçirelim.

Bir siyasi bağımlılık düzenlemesi olan, üstelik önemli ve ağır iktisadi sonuçları da bulunan kapitülasyonların kaldırılması gibi bir başarı sağlamasına rağmen Lozan Antlaşması'nın diğer iktisadi hükümleri içinde emperyalizme verilen çeşitli ödünler de yer almaktaydı. Uzun ve çetin bir pazarlık sürecinin sonunda imzalanan Antlaşma'nın tüm iktisadi ödünler-

den arındırılması herhalde mümkün değildi. Ancak, bunların Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki iktisat politikalarını etkileyecek ayak bağları oluşturduğunu da saptayabiliyoruz. Önlenmesi en güç görünen düzenleme Osmanlı borçlarının önemli bir bölümünün Türkiye tarafından devralınmasıydı. Osmanlı devletinin borçlanmalar tarihindeki toprakları ile Lozan'ın öngördüğü sınırlar dikkate alınarak Osmanlı borcu, Türkiye Cumhuriyeti ile İmparatorluğun topraklarını paylaşan diğer devletler arasında dağıtılıyor; ancak sonuçta Türkiye'ye toplam borcun 2/3'sini oluşturan yaklaşık 85 milyon altın liralık bir tutar yükleniyordu. Yıllık borç ödemeleri 6 milyon lira civarında saptanmakta; ancak, daha sonraki bir düzenlemeyle 1929 yılına kadar ertelenmekteydi. Bu yıl biraz yüklü (15 milyon liralık) bir ilk taksit ödemesi, Cumhuriyet hükümetini önemli sonuçlar doğuracak bir para ve kambiyo bunalımına sürükleyen bir etken olarak ortaya çıkacaktı.

Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi ise, beş yıl süreyle Türkiye'nin dışarıya karşı uygulayabileceği iktisat politikalarını dondurmakta ve bazı istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılmasını ve yenilerinin konmamasını; gümrük tarifelerinin ise beş yıl süre ile değişmemesini öngörmekteydi. Uygulanması kabul edilen tarife, 1916 Osmanlı gümrük tarifesini esas almaktaydı. 1916 tarifesi, büyük ölçüde vergileme amacıyla yaygın tarımsal tüketim mallarına yüzde 30-40 oranında vergi koyan, sanayiyi koruma gibi bir amaç izlemeyen spesifik (yani, ithal edilen malın değeri üzerinden değil, kg. gibi fizik birimi üzerinden hesaplanan) bir tarifeydi. Savaş

enflasyonu spesifik vergileri aşındırdığı için, gümrük resimleri önce beş, sonra on iki misli artırılmış bulunuyordu. Lozan, bu tarife artışlarını kabul etmekle birlikte, çoğu sınai tüketim mallarından oluşan yirmi yedi mallık bir grup için uygulanacak artış katsayısını 12 değil, 9 olarak saptıyordu. İthal edilen mallar üzerine (yukarıda değindiğimiz tekel konusu olanlar hariç) yerli mallardan farklı oranlı tüketim vergisi konması önleniyor; en yaygın tüketim verilerinden alınacak iç vergiler ise sözleşmeye eklenen bir listeyle saptanıyordu. Bütün bu hükümlerin beş yıl süreyle Türkiye'nin gümrük (veya ithalata bağlı diğer) gelirlerini artırmaya veya sanayiyi dış rekabetten korumaya dönük etkili bir politika değişikliğini önlediği ortadadır. Nitekim Orhan Kurmuş, ithalatın bileşimi, ithal fiyatları ve tarifeleri dikkate alarak yaptığı bir hesaplama sonunda, Lozan'da saptanan gümrük tarifesinin ulusal ekonomiye sadece yüzde 12.9'luk bir koruma derecesi sağladığını göstermiştir.

1923 yılının Şubat ayında toplanan ve pratik olmaktan çok sembolik önem taşıyan bir kongre de dönemin önemli uğraklarından biri sayılmalıdır: İzmir İktisat Kongresi. İktisat vekili Mahmut Esat'ın "mesleki temsil" ilkesine göre örgütlediği, Kâzım Karabekir'in başkanlık yaptığı ve Mustafa Kemal'in açış konuşmasıyla başlatılan Kongre, yeni rejimin karşılaşabileceği tüm iktisat politikası sorunlarının tartışıldığı ve çiftçi, tüccar, sanayici ve amele gruplarının blok oylarıyla kararların alındığı bir forum olmuştur. Kongre'deki "işçi" ve "sanayici" üyelerin daha çok resmi zevattan, yüksek bürokrasi ve mebuslardan derlendiği; İstanbul işçilerini temsil eden Amele Birli-

ği'nin ise bir tüccar temsilcisinin ifadesiyle, "tüccarın bir kukla teşkilatından, bir paravanadan ibaret" olduğu; tüccar ve çiftçi temsilcilerinin ise gerçekten ticaret sermayesi ve büyük toprak unsurlarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Esasen Kongre, Milli Mücadele yıllarında Ankara'yla sağlıklı bağlar kuramamış olan İstanbul ve İzmir'in Türk-Müslüman sermaye çevrelerinin siyasi iktidarla kaynaşmalarında önemli bir ilk adım oluşturmuştur.

İzmir İktisat Kongresi'nin çalışmaları sonunda kabul edilen "İktisadi esaslar", ana çizgileriyle dileklerden ibaret olmasına rağmen, bu dönemin başlangıcında egemen olan iktisadi felsefeyi ve görüşleri temsil etmesi bakımından önem taşır. "İktisadi esaslar"ın ve Kongre'nin genel atmosferinin, yukarıda geniş biçimde açıkladığımız "milli iktisat" görüşünün ana unsurlarıyla yakın bir benzerlik taşıdığı gözlenmektedir. Genel olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin "milli" unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören tezlerin ön plana çıktığı ve Kongre'ye İstanbul tüccarının sürüklediği ticaret burjuvazisi ile toprak unsurlarının egemen olduğu söylenebilir. Yeni rejimin izlemesi istenen iktisadi yol konusunda, egemen ekonomik güçler birbirleriyle çatışmaya düşmeden ortak mesajlarını siyasi kadrolara etkili bir biçimde ilettiler. Kongre'de oluşan genel felsefenin, gümrük politikasındaki zorunlu (ve yukarıda açıklanan) sınırlamalar türünden istisnalar dışında yedi yıl boyunca genç Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat politikalarına da egemen olacağı gözlenecektir.

Bu iktisat politikasını, yabancı sermayeye, tarım ve sanayi kesimine dönük tipik bazı boyutları ve uygulamalarıyla gözden geçirelim.

Yabancı sermayenin belirli koşullarda teşvikini öngören ana yöneliş, yarı sömürge Osmanlı ekonomisinin mirası olan demiryolu şebekesinin ve tütün rejisinin millileştirilmesini önlemedi. 1922 ve 1923 yıllarında Amerikan sermayesini temsil eden Chester grubuyla imtiyazlı bir demiryolu yatırım anlaşması için yapılan girişimler sonuçsuz kaldıktan sonra, demiryollarından yabancı sermayenin tasfiyesi doğrultusunda temel bir karar alındı. 1924 yılında Haydarpaşa liman ve rıhtımıyla birlikte Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı, 1928 yılında ise Mersin-Tarsus-Adana demiryolu hatları devletleştirildi. 1926 yılında ise kabotaj (yani Türk limanları arasında deniz ulaşımı yapma) hakkı, yabancı sermayeye yasaklandı. Bu gelişmelere bağlı olarak demiryolları, Cumhuriyet rejiminin ilk modern ve dinamik devlet işletmeciliği olarak ortaya çıktı. Bu yıllarda devlet yatırımlarının yöneldiği başlıca üretken alan, dönemin ifadesiyle "şimendifer siyaseti" gereği, demiryollarıydı. Limanların ise, yukarıda da belirtildiği gibi, devletin imtiyaz verdiği yerli şirketlerce işletilmesi yeğlendi. Osmanlı döneminin ağır (ve tütün üreticileri bakımından acı, hatta kanlı) miraslarından biri olan tütün rejisi ise 1925 yılında 4 milyon liraya satın alınarak devletleştirildi. Ancak bu uygulamaların, diğer alanlarda verimli yerli-yabancı ortaklıkların kurulması ve işlemesine engel olmadığını yukarıda belirtmiştik.

Tarım kesimine dönük en önemli yenilik, yarı-feodal bir ortaçağ vergisi olan aşarın 1925'te kaldırıl-

ması olmuştur. Bu kararın anlam ve sonuçlarını aşağıda tartışacağız.

Sanayiye dönük politikaların temelinde yukarıda incelediğimiz gümrük politikalarına getirilen sınırlar yatmakta; bunların dışında ise, özel sanayi yatırımlarına sağlanan özendirici uygulamalar önem taşımaktadır. 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası, kuruluş kanunuyla Osmanlı devletine ait dört sınai işletmeyi devralıyor; ancak bu bankanın kendi eliyle sınai tesis kurmasına imkân verilmiyor; devraldığı tesisleri de uygun şartlarla özel sektöre aktarması amaçlanıyor ve esas olarak özel sanayi ve maden işletmelerini kredi veya iştiraklerle desteklemesi öngörülüyordu. Aynı yıl, şeker fabrikaları için özel teşvik ve imtiyazlar getiren bir kanun getirilmiş; buna dayanarak kurulan (ve Halk Fırkası'nın bazı önde gelen simalarının hissedar olduğu) Alpullu ve Uşak şeker fabrikaları, sonradan üretimden daha kârlı gördükleri şeker ithalatına yönelmeyi yeğlemişlerdir. Dönemin sanayi sermayesini ilgilendiren bir diğer uygulaması, 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur. Bu kanun, sınai yatırımlara ve sınai işletmelere çok geniş ve cömert muafiyet, imtiyaz ve teşvikler sağlamaktaydı. Bu türden desteklemelerin sınai gelişmeyi hangi ölçüde etkilediğini aşağıda inceleyeceğiz.

1929 yılı, dönemin iktisat politikalarının bir anlamda ciddi bir sarsıntı geçirdiği ve bir-iki yıl içinde başlayacak temel bir revizyonun ilk belirtilerinin gözlendiği bir uğraktır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Lozan Antlaşması'nın gümrük tarifeleri için koyduğu sınırlamalar 1928 içinde son buluyor, dolayısıyla 1929'dan itibaren yeni

(ve herhalde daha korumacı) bir gümrük tarifesi uygulanması imkân dahiline giriyordu. Ayrıca, Osmanlı borçlarının ilk taksidinin ödenmeye başlayacağı yıl da (yine Lozan'a göre) 1929'du. Dolayısıyla, o yıl dünya ekonomisini sarsacak olan büyük buhran patlak vermeseydi dahi 1929 yılı Türkiye ekonomisi bakımından bir dönüm noktası olma özellikleri taşımaktaydı. Büyük buhranın etkileri bu ihtimali bir kesinlik haline dönüştürdü.

Yeni gümrük tarifeleri üzerinde hükümet çevreleri 1925 yılından beri çalışmaktaydı. Keza, yine hükümetin isteği üzerine İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası da 1928 yılında ayrıntılı bir tarife önerisi oluşturmuştu. Sonunda 1929 içinde, hem Lozan'da oluşan tarifeden, hem de İstanbul burjuvazisinin önerilerinden daha korumacı özellikler taşıyan yeni gümrük tarifesi uygulamaya başladı. O. Kurmuş'un hesaplamalarına göre, yüzde 12.9 ortalama nominal koruma sağlayan Lozan sonrası tarifesine karşılık yeni tarifenin ortalama koruma oranı yüzde 45.7'ydi.

1929 yılında Osmanlı borç taksitlerinin ödemeler dengesi üzerindeki yükü, 15 milyon TL civarındaydı. Bu, o yılın ihracat gelirlerinin yaklaşık yüzde 10'unu oluşturmaktaydı. Ancak ilk kez yapılacak olan bu ödeme, yeni gümrük tarifelerinin yürürlüğe girmesinden önce stoklama ve spekülasyon amacıyla yapılan ve önceki yıla göre 33 milyon TL artış gösteren aşırı ithalatla birleşince Türk parasının dış değerini ağır bir baskı altına soktu. Sterlin 1929 yılının yedinci ayında 10 lira civarından 10.5 liraya yükseldi. 1920'li yılların geçerli kambiyo sistemi içinde Türk lirasının değerindeki bu düşme hükümet çevrelerini ağır bir "para

buhranı"ndan söz etmeye yöneltecek ve bir yıl içinde dış ticaret ve kambiyo rejimlerinde ilk ciddi devlet müdahalelerini tahrik edecekti. Yılın sonuna doğru büyük buhranın ilk etkilerinin hissedilmeye başlanması ve örneğin 1929 yılı ihracatının bir önceki yıla göre 18 milyon TL (yüzde 10'dan fazla) düşmesi bu doğrultudaki eğilimleri hızlandırdı. 1929 yılındaki gelişmeler, böylece, iktisat politikalarını 1930'dan itibaren yeni bir doğrultuya sürükleyecek etki ve dürtülerin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı.

III

1923-1929 dönemini "açık ekonomi koşullarında yeniden inşa" ifadesiyle tanımlıyoruz. Dönemin dış ticaret ve üretim göstergelerinin bu nitelendirmeyi ne kadar doğruladığını gözden geçirelim.

İlk önce ekonominin açıklık derecesini saptamaya çalışalım. 1923-1929 yılları arasında ithalatın gayri safi yurtiçi hasılaya oranı ortalama olarak yüzde 14.4, ihracatın payı ise yüzde 10.6'ydı. Bu oranlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1907 yılında (aynı sırayla) yüzde 17 ve yüzde 14, 1913'te ise yüzde 19 ve yüzde 15 olarak tahmin edilmiştir. Böylece, dış ticaret bakımından ekonominin açıklık derecesinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında göreli bir azalmanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak, 1923-1929 yıllarında ithalat ve ihracatın milli gelir içinde kapladığı paylar, sonraki elli yıl boyunca aşılmamış ve bu anlamda bu dönem Cumhuriyet tarihinin "dışa açık" bir dönemi olma özelliğini kazanmıştır.

Çağlar Keyder (muhtemelen biraz şişkin bir tahmin yaparak) 1923-1929 yıllarında tarımsal hasılanın yüzde 20'sinin ihraç edildiğini belirtiyor. Bu oran 1908-1914'te ortalama yüzde 14'tü. En azından bazı ürünlerde bu yıllarda dış piyasalara bağlılığın Osmanlı dönemine göre artmış olabileceği söylenebilir. Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı'nda başlayan eğilimin devam ederek, Anadolu'nun büyük kentleri besleme yeteneğinin giderek arttığını ve örneğin 1926'da toplam ithalatın sadece yüzde 2.6'sının tahıllardan oluştuğunu saptıyoruz. İhracat ve ithalatın bileşiminin incelenmesi, Türkiye'nin dünya ekonomisi içinde uluslararası ihtisaslaşmanın klasik biçimine uygun bir yer kaplamakta olduğunu gösterir: Tütün, kuru üzüm, pamuk, incir, fındık, yün, afyon ve yumurta toplam ihracatın yüzde 60-72'sini, sınai tüketim malları ise ithalatın çok büyük bir bölümünü oluşturmaktaydı. Kısacası Türkiye, dünya ekonomisine, esas olarak hammadde ihraç edip, sınai tüketim malı ithal ederek katılmaktaydı.

Sermaye birikiminin milli hasılaya oranı, bu dönemin içinde ortalama olarak yüzde 9.1'de kalmış ve dış ticaret açığı toplam yatırımların yüzde 40'ından daha yüksek bir değere ulaşmıştır. Bu derecede düşük bir birikim oranı sağlanan büyüme hızını açıklayamayacağına göre, bu yıllarda üretim artışlarının atıl kapasitelerin kullanılmasıyla gerçekleştiği açıkça ortaya çıkar.

1923-1929 yılları tarımsal üretimin hızla büyüdüğü bir dönemdir. Savaş koşullarında yüzde 50 dolaylarında üretim düşmeleri gözlenen başlıca ürünlerde savaş öncesi üretim hacmine 1922'yi izleyen birkaç

yıl içinde ulaşıldı. Bu olumlu gelişmede, Anadolu'nun erkek nüfusunun yeniden toprağa dönmesine imkân veren barış koşulları en önemli rolü oynamakla birlikte, tarıma dönük olumlu politikaların fiyat ve vergi değişkenleri yoluyla çiftçiler lehine kaynak yaratan sonuçları da belirleyici olmuştur. Buğday üretimi dönemin ilk yıllarında 1 milyon tonun altındayken, 1928-1929 ortalaması 2 milyon ton civarındaydı. Özellikle Batı Anadolu'da nüfus mübadelesinin yarattığı değişmeler bazı ticari tarım ürünleri üzerinde olumsuz etkiler icra etmiş olmasına rağmen, 1924-1929 yılları arasında tarımsal hasılanın yıllık büyüme hızlarının ortalaması yüzde 8.9'u bularak dönemin milli gelir büyüme hızını (yüzde 8.6'yı) aşıyordu. Savaş ve yıkım yıllarından sonra ekonominin yeniden inşası, milli hasılanın en büyük kesimini (cari fiyatlarla 1923-1929 ortalaması olarak yüzde 46'sını) oluşturan tarımın dinamizmi sayesinde gerçekleşmektedir.

Sanayinin gelişme hızı da bu dönem içinde yıllık yüzde 10.2 gibi küçümsenmeyecek bir ortalamaya ulaşmaktadır. Ancak, 1920'li yıllarda sanayi, milli gelirin öncü bir sektörü olabilecek boyutlar taşımıyordu; dönem ortalaması olarak GSMH içindeki payı sadece yüzde 11'i oluşturmaktaydı. Gerçekleşen yüksek büyüme hızı, dinamik bir sanayileşme temposunu değil, yukarıda da değindiğimiz gibi, bir *yeniden inşa* sürecini yansıtmaktadır. Savaş yılları, esasen pek cılız olan fabrika üretiminin büyük ölçüde hammadde tıkanmaları nedeniyle sarsılmasına; Anadolu'ya yayılı küçük sanayi ve el sanatlarının ise yetişkin erkek nüfusun cepheleri doldurması yüzünden büyük ölçüde gerilemesine yol açmıştı. 1923'ten itibaren, tarımsal

genişlemeyi sağlayan emeğin üretime dönmesi olgusu, küçük sanayi için de geçerli olmuştur. 1927 Sanayi Sayımı'na göre, imalat sanayiinde çalışan 237 bin işçinin yüzde 46'sı, yani 109 bini, 4'ten az işçi çalıştıran işyerlerinde istihdam edilmekteydi. Bu rakamlara Sayımın kapsamadığı hane içinde, evlerde yürütülen (ve esas olarak çeşitli el dokumalarını içeren) "sınai" üretim faaliyetlerini de eklersek, bu dönemde istihdam açısından geleneksel zanaatların, el tezgâhlarının ve küçük sanayinin "sınai" faaliyetlerin büyük bir bölümünü oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Sınai gelişmenin dinamik bir gelişmeye tekabül edip etmediğini saptamanın bir yolu, sınai üretimin bileşimi açısından 1913 Osmanlı sanayiini, 1927 Cumhuriyet sanayiiyle karşılaştırmaktır. Benzer ölçütlere göre tanımlanmış ve küçük sanayiyle geleneksel zanaatları dışlayan imalat sanayiinin alt kollara göre bileşiminde 1913 ile 1927 arasında önemli bir değişme olmadığı bu karşılaştırmadan ortaya çıkıyor: Alt kolların sınıflanmasında bazı farklar olmasına rağmen kapsamı aynı olan gıda, deri ve dokuma kollarının üretim değeri bakımından imalat sanayii içindeki payları 1913'te yüzde 88, 1927'de ise yüzde 87'dir. Dönemin dışa ve içe dönük iktisat politikalarıyla birlikte değerlendirilirse bu oranlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanayinin, Osmanlı ekonomisi içindeki nicel boyutlarını ve yapısal özelliklerini koruduğunu ortaya koymaktadır. Kısacası, 1923-1929 döneminin anlamlı bir sanayileşme süreci oluşturmadığı söylenebilir.

IV

1923-1929 döneminin ana sektörler itibariyle gösterdiği gelişme biçimi, bu yıllarda bölüşüm ilişkilerinde meydana gelen değişmelerle uyum halindedir.

Bu dönem içinde gelir dağılımı üzerinde yapılan en önemli iktisat politikası operasyonu, aşarın 1925 yılında kaldırılmasıdır. Keyder'in saptamalarına göre 1924 yılında aşar, bütçe gelirlerinin yüzde 22'sini oluşturmaktaydı. Ancak, aşar iltizam yoluyla toplandığı için, bu vergi dolayısıyla devletin eline geçen meblağdan yüzde 20 fazlası mültezime intikal etmekteydi. Böylece aşarın kaldırılması ilk bakışta tarım ürünlerinin pazarlanması işlevini üstlenmiş olan mültezim grubu aleyhine, köylü lehine bir operasyon olarak görülebilir. Ancak, "mültezim", salt vergi toplayıcı niteliği ile bir sosyal sınıf sayılamaz; İmparatorluğun son dönemindeki özellikleriyle mültezimin ticaret burjuvazisinin ilkel bir biçimini mi, yozlaşmış bir yarı-feodal (veya Asyatik) biçimi mi temsil ettiği hususu tartışmalı ve bizi burada ilgilendirmeyen bir konudur.

Aşarın kaldırılmasının sonuçlarıyla ilgili bu ilk izlenim aslında yanıltıcıdır. Zira, daha önce iltizam yoluyla tarım dışına "pazarlanan" tarımsal ürünler, aşarın kalkması sonunda çiftçide kalacak değildi. Orta ve yoksul köylü tabakalarında aşarın kaldırılması bir miktar tarımsal tüketim artışına yol açmış olabilir; ancak, iltizam yoluyla toplanan tarımsal hasılada, zorunlu olarak önemli boyutlara ulaşan çürüme-bozulmanın sebep olduğu ürün miktarındaki azalmanın bu tüketim artışını karşıladığı; dolayısıyla 1925'ten önce

ve sonra tarımsal ürünün tarım dışına pazarlanan oranının değişmediğini varsayabiliriz. Ancak bu kez pazarlama iltizam yoluyla değil, doğrudan ticaret yoluyla olmaktadır. Daha önce yüzde 20 dolaylarında tahmin edilen mültezim payının da 1925 sonrasında tarım ürünlerinin doğrudan pazarlamasını örgütleyen ticaret sermayesinin pazarlama oranı olarak vücut bulacağını kabul etmek makul görünmektedir. Arada meydana gelen temel fark, ürününü eskiden vergi biçiminde (ve karşılıksız) tarım dışına aktaran çiftçinin, bu kez aynı ürünü bir fiyat karşılığı pazarlamasıdır. Bu ise, devlet gelirlerinde bir azalma anlamına geldiğinden, kamu kesiminden köylüye bir gelir aktarması olarak yorumlanabilir.

Ancak bu çözümleme de eksiktir. Zira, kamu kesiminden gelir aktarımı, sadece ve muhakkak ekonominin içinde gerçekleşebilir ve bunun belli sınıf veya tabakalar tarafından sırtlanılması gerekir. Aşarın kaldırılması bütçe açığı sonucunu vermişse bu açığın yaratacağı enflasyonist sürecin göreli olarak zarar vereceği gruplar, sözü geçen gelir aktarımını sırtlanan gruplar olur. Aşarın kaldırılması diğer vergilerdeki artışlar veya yeni vergilerle telafi edilmişse bu vergilerin nihai olarak yansıdığı gruplar, aynı yükü "ödeyen" gruplar sayılmalıdır.

Bu genel açıklamayı Türkiye uygulamasına bakarak sürdürecek olursak, aşardan doğan gelir kaybının 1926 yılından başlayarak dolaylı vergilerdeki artışlarla ve esas olarak şeker ve gazyağının vergilenmesiyle karşılandığını saptıyoruz. Bu da kentlerin ve pazara dönük kırsal bölgelerin yaygın tüketici yığınlarının ekvergilenmesi anlamına gelmiştir. Aşar tüm köylüyü

kapsayan bir vergi olduğu için, hiçbir köylü grubunun şeker, gazyağı vb. tüketicisi olarak ödediği, aşar mükellefi olarak geçmiş vergi yükünü aşamaz. Dolayısıyla aşarın kaldırılarak dolaylı vergilerin (şeker-gazyağı vb. vergilerinin) yükseltilmesi ana hatlarıyla kentli emekçi-tüketici sınıflardan tarım kesimine (genel olarak köylülüğe) bir gelir aktarımı olarak yorumlanmalıdır.

Göreli fiyat hareketlerinin yarattığı bölüşüm etkilerinin incelenmesi de benzer sonuçlar vermektedir. Fiyat endekslerinin 1923-24 ortalaması 100 kabul edilirse, *buğday/sanayi* fiyatları arasındaki oran 1928-29'da 144'e çıkmaktadır. Farklı bir ifadeyle bu iki kategori arasında hesaplanan *iç ticaret hadleri,* dönemin başı ve sonu arasında yüzde 44 oranında buğday lehine dönmüştür. İç ticaret hadlerini *tütün/sanayi* ve *pamuk/sanayi* fiyatları için hesapladığımızda, göreli fiyatların aynı dönem içinde tütün lehine yüzde 29, pamuk lehine yüzde 26 döndüğü saptanmaktadır. Milli gelirin tarım ve sanayi sektörlerinin fiyat hareketlerinden hesaplanan tarım ticaret hadlerinde gözlenen artış ise, aynı yıllar içinde yüzde 23'tür. Çiftçinin eline geçen göreli fiyatlarda gözlenen bu düzelmelerin, kısmen, aşarın kaldırılmasıyla doğrudan ilişkili olduğu söylenmelidir. Ekonomiyi dışa karşı korumanın çok sınırlı olduğu bir dönemde, uluslararası ihtisaslaşmaya dönük bir gelişme yolunun bu sonucu vermesinde, bu dönemde dünya çapındaki ticaret hadlerinin sanayi ürünleri lehine dönmemiş olması da rol oynamış olabilir. Ancak, Türkiye'de buğday fiyatlarının, dış ticaret hadlerinin belirlediği düzeyin biraz üzerinde seyrettiği de anlaşılmaktadır.

Genel olarak tarım kesimi lehine dönüşen bölüşüm ilişkilerinin, tarım kesimi *içinde* ne gibi sonuçlar verdiğini; farklı bir ifadeyle, tarımsal gelir dağılımında ve toprak temerküzünde bu dönemde ne gibi değişmeler meydana geldiğini saptayamıyoruz. Ancak, savaş ve yıkım yıllarının yoksul köylülüğün üzerinde yarattığı tahribatın ve mütegalibe baskısının barış koşullarında sosyal ve ekonomik yapının olağan süreçleri tarafından aşındırıldığını ve çiftine, çubuğuna dönebilen köylü kitlesinin bir bütün olarak tarımsal gelişmeden pay alabildiğini kabul etmek doğru olur. Buna karşılık, Anadolu köylerinden mübadele sonunda ayrılan gayrimüslim nüfusa ait toprakların bazı bölgelerde yerel büyük toprak sahiplerinin denetimine geçtiği de tahmin edilebilir. Her şeye rağmen bu dönem geniş köylü kitleleri için, hem üretim artışlarından, hem de göreli fiyat ilerlemelerinden kaynaklanan bir "altın çağ" olarak nitelendirilebilir.

Milli hasıladaki artış oranlarını aşan büyüme hızlarına ulaşan tarım ve sanayinin dışındaki kesimler, bu dönemde göreli olarak gerileyen faaliyetlerin tümünü içermektedir. Çeşitli sınıf ve tabakaları içeren bu kesimin *içinde* meydana gelen gelir dağılımı değişmelerini ortaya koyacak nicel verilerden yoksunuz. Genişleyen bir dış ticaret (özellikle ithalat) hacmi, dışa dönük ticaret burjuvazisinin kârlarını şüphesiz artırmıştır. Ancak, bu artışın yüksek kâr oranlarından değil, miktar (sürüm) artışlarından sağlandığı söylenebilir; zira, ithalatın büyük ölçüde serbest, ithal edilen sınai ürün fiyatlarının tarımsal fiyatlara göre ucuz olduğu bir ortamda ithalatçıların tekelci fiyatlardan yararlanması söz konusu değildir. Buna rağmen dış

ticaretin milli hasıla içindeki payının sonraki elli yıl boyunca aşılamayacağı bu dönemin ithalatçı ve ihracatçı sermaye grupları tarafından da "altın yıllar" kabul edilmesi doğaldır.

1923-1929 yılları için güvenilir işçi ücretleri verileri yoktur. Tuncer Bulutay'ın DİE'nin imalat sanayii tahminlerinden oluşturduğu bulgular, 1928-29 reel ücretler ortalamasının 1923-24 değerlerinin yüzde 4.2 üstünde olduğunu gösteriyor. İşçi sınıfının gelirlerindeki yükselmenin, reel ücretlerden ziyade istihdam artışından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, toplam memur maaşlarının milli gelir (GSYİH) içindeki payını saptamak mümkündür. 1923-24 ve 1928-29 yılları ortalamaları olarak memurların milli gelirden aldıkları pay aşağı yukarı değişmeden (yüzde 6'nın biraz altında) kalmıştır. Bu saptama, dönem boyunca memurların milli ekonomi içindeki göreli durumlarının korunduğu ve (eğer devlet memurlarının *sayısında* milli gelir büyüme hızını aşan bir artma olmamışsa) yılda yüzde 8.5 oranında büyüyen bir ekonomide bu tabakanın reel gelirlerinde de ilerleme sağlandığı anlamına gelir.

Kısacası bu yıllar, barış ortamına dönüş koşulları içinde milli gelirde sağlanan hızlı reel gelir artışlarının bütün sosyal sınıf ve tabakalara yayıldığı bir dönemi oluşturmaktadır. Saltanatın ve hilafetin lağvıyla başlayan büyük boyutlu üstyapı devrimlerinin başladığı ve yürütüldüğü bu yılların geniş halk yığınları saflarında ciddi bir meşruiyet sorunu yaratmamış olmasına, 1923 sonrasına damgasını vuran bu hızlı ve yaygın büyüme süreci, şüphesiz katkı yapmıştır.

Ekonomi içindeki göreli durumları (milli gelirden aldıkları payları artırarak) en belirgin biçimde düzelen grupların ise tarım içinde aranması gerekir. Devlet mekanizmasıyla yakından ilgili olmalarının imkânlarını kullanarak yabancı firmalara aracılık eden, ya da imtiyazlı şirketlere egemen olan yeni yetme çıkar gruplarının da önemli kazançlar elde ettikleri önceki açıklamalarımızda ortaya konmuştu.

III. Korumacı - Devletçi Sanayileşme: 1930-1939

I

1930-1939 döneminde iktisat politikaları bakımından iki belirleyici özellik vardır: *Korumacılık* ve *devletçilik*. İktisat politikalarının yöneldiği amaç ve elde edilen sonuçlar bakımından ise bu yılları bir *ilk sanayileşme* dönemi olarak nitelendirmek uygundur. Nihayet, 1930'lu yılların kapitalist dünya ekonomisi bakımından büyük buhran yılları olduğunu da hatırlarsak, şimdi ele aldığımız dönemin tüm belirleyici unsurlarını vurgulamış oluruz. Kısacası bu yıllarda dünya ekonomisi büyük buhranın içinde sürüklenirken Türkiye ekonomisinin dışa kapanarak ve devlet eliyle bir milli sanayileşme denemesi içine girmiş olduğu söylenebilir. Ve bu denemenin, ana hatlarıyla, başarılı olduğunu göreceğiz.

Görüldüğü gibi, "korumacı-devletçi sanayileşme" diye nitelendirdiğimiz bu dönemin politikaları, 1908' den beri ekonominin işleyişini belirleyen ana yönelişlerin aşağı yukarı tersine çevrilmesi anlamına gelir.

Gerçi, bu "terse çevirme"nin hiç yoktan icat edilmiş araçlarla yapıldığı söylenemez: Korumacılığa dayalı sanayileşme temasının Osmanlı fikir hayatında, serbest ticaretçi doktrinler kadar eski bir geçmişi olduğunu yukarıda gördük. Keza, çağdaş bir iktisat politikası yaklaşımı olarak devlet müdahaleciliğinin Harb-ı Umumi yıllarında yaygın bir biçimde söz konusu olduğunu, 1923 sonrasında ise, örneğin demiryolu siyasetinin sonucu olarak modern anlamda bir devlet işletmeciliği üzerinde ilk alıştırmaların yapıldığını biliyoruz. Ancak bu saptamalar, sistematik ve tutarlı bir "model" olarak korumacı-devletçi politikaların *sanayileşmeyi hedefleyerek* ve *birlikte* uygulanmasının 1930'dan sonra başladığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Hatta, hem izlenen politikalar, hem ekonominin ana yönelişi bakımından, 1908-1922 ile 1923-1929 dönemleri arasında çarpıcı bir sürekliliğin olduğu ne kadar doğruysa, 1930-1939'un öncesi ile belirgin bir kopmayı temsil ettiği de aynı derecede doğrudur.

Ne var ki bu "kopma"nın devrimci bir dönüşüm olmadığını belirtmekte yarar vardır. Bu ortaçağ imparatorluğundan modern bir kapitalist topluma geçişin başlangıç noktasını oluşturan ve tüm yarımkalmışlığına rağmen bir burjuva devrimi sayılması gereken dönüm noktasını 1908'de aramanın doğru olduğunu yukarıda belirtmiştik. 1923 yılında zafere ulaşan Kemalist "devrim", bu tarihte kapitalist dönüşümlerin siyasi (ve birkaç yıl içinde diğer üst-yapısal) ön-gereklerini tamamladı. Eksik olan, yirminci yüzyılın ilk yarısında, bir yarı sömürge mirasın tüm unsurlarını taşıyan azgelişmiş bir ekonomide milli bir kapitalizmin gelişebilmesinin mümkün olup olmadığını sına-

yacak (ve bu ana kadar tam olarak denenmemiş olan) iktisat politikası aletleriydi. İşte, 1930 öncesiyle bir "kopuş"tan söz edeceksek, bu sadece, korumacılık-devletçilik sentezi olarak ortaya çıkan bu aletlerin ilk kez birlikte ve etkili olarak kullanılması anlamında, yani sınırlı bir anlamda, doğru olacaktır.

1908 sonrasında İttihatçıların ve 1923 İzmir İktisat Kongresi'nden sonra Kemalistlerin modern bir kapitalist ekonominin oluşması için öngördükleri ana mekanizma, devletin bireyleri zenginleştirecek ortamı ve desteği sağlaması; böylece oluşacak (ve kısmen siyasi kadrolardan kaynaklanacak) yeni burjuvazinin yabancı sermayeyle ("eşit koşullarda") işbirliği ve ortaklık ilişkileri içine girerek gelişmeyi ve sanayileşmeyi gerçekleştirmesiydi. Sanayileşmeyi kolaylaştıracak "ölçülü ve ılımlı" bir korumacı rejim yeğlenmekteydi; ancak 1908-1929 yıllarının uluslararası konjonktüründen ve Türkiye'nin özel durumundan doğan nesnel sınırlamalar Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle esas olarak bir "serbest ticaret-açık kapı" ortamı içinde eklemlenmesi sonucunu veriyordu.

Bu mekanizmanın işlediği yirmi yılı aşkın süre içinde istenen doğrultuda bazı sonuçların elde edildiği gözlenmiştir. Örneğin, devlet desteğinin, bireylerin zenginleşmesinde etkin bir yol olduğu ortaya çıkmıştır: Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi ile siyasi kadroların ve yüksek bürokrasinin işbirliğinden, geleneksel (ve gayri müslim) komprador ticaret burjuvazisinin işlevlerini kısmen de olsa devralabilen, bazı hallerde yabancı sermayeyle işbirliği içinde kurulan imtiyazlı şirketlerin tekelci kazançlarından nemalanan bir yeni zenginler tabakası oluşmuştu. Ancak bu olu-

şum, devletin yarattığı imkânlara el koyan aracı faaliyetlerin ve özellikle ithalata dönük bir ticari kapitalizmin gelişmesinden öte bir anlam ifade etmemekteydi. Bir burjuva devriminin ve milli nitelikte bir kapitalist gelişimin vazgeçilmez unsuru olan sanayileşmenin bu modelle gerçekleşemeyeceği, 1920'li yılların sonuna gelindiğinde açık seçik ortaya çıkmıştı. Sağlanan büyüme cılız Osmanlı sanayiinin yapısı aynen korunarak ve daha çok savaş koşullarının oluşturduğu atıl kapasitenin yeniden üretime tahsisiyle gerçekleşmişti. Devletin sınai yatırımları aşağı yukarı yok sayılabilirdi. Sınai devlet işletmelerini bünyesinde toplayan Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyetlerinin son bulduğu 1932 yılında, Banka'ya ait ve hepsi Osmanlı döneminden devralınmış bulunan sadece dört fabrika vardı. Bunlar, Hereke ipek dokuma, Feshane yün iplik, Bakırköy bez ve Beykoz deri-kundura fabrikalarıydı. 1913 Osmanlı sanayi sayımı, saraya ait ipek imalathanelerini dışlarsak, yukarıda sayılan dört fabrikaya ek olarak iki fabrikanın daha devlete ait olduğunu göstermektedir: İzmir Mensucat iplik fabrikası ve 1894 kuruluşlu, 50-60 işçi çalıştıran bir porselen fabrikası... Öyle anlaşılıyor ki, 1913-1932 arasında sanayide devlet işletmeciliği genişlememiş, aksine daralmıştır.

Ancak 1930'a kadar gözlenen iktisadi gelişmelerin sanayileşme doğrultusunda başarılı olmamasının algılanması *tek başına* bu yıllara egemen olan iktisat politikalarının değişmesi için yeterli bir sebep değildir. Bu türden bir algılanmanın kesin bir politika değişikliğine yol açacağı iddiası, iktisat politikalarının oluşmasında öznel etkenlere aşırı bir önem atfetmek

olur. Aslında, siyasi iktidarlar bu yöndeki değerlendirmeleri, belli tarihi dönemeçlerde nesnel olguların zorlamasıyla yaparlar. İşte 1930 yılının sonuna gelindiğinde, siyasi iktidarı bu türden bir değerlendirme yapmaya zorlayan olaylar, 1929'da ortaya çıkan "para buhranı", 1930'da Serbest Fırka'da örgütlenen icazetli muhalefetin halk yığınları içinde büyük başarı kazanması gibi içsel etkenler; ancak hepsinin üstünde ve pek çok şeyin belirleyicisi olarak dünya kapitalizminin merkezlerinde 1929'da patlak veren büyük buhrandı.

Büyük buhran sadece Türkiye'yi değil, Türkiye'yle benzer durumda bulunan pek çok azgelişmiş ülkeyi, örneğin Latin Amerika ülkelerini, benzer biçimde etkiledi. Bunlar (ve Türkiye), dünya ekonomisine hammadde ihracatçısı ve sınai ürün (çoğunlukla tüketim malı) ithalatçısı durumunda ve kural olarak serbest ticaret rejimleri içinde katılan ülkelerdi. Büyük buhran, hammadde fiyatlarını sınai fiyatlardan çok daha fazla düşürdü. Bu koşullarda serbest ticaret-açık kapı politikalarının sürdürülmesi, ihracatın reel alım gücündeki düşmeye paralel olarak ithalat kapasitesinde önemli daralmalara yol açacaktı. Zorunlu sınai tüketim mallarının pek çoğunu, örneğin şeker, un ve kumaşı içeren ithalatın reel olarak düşmesi toplam tüketim hacminde ve hayat standartlarında önemli gerilemelere sebep olacaktı. İhraç gelirlerindeki daralmadan kaynaklanan bu gerilemeyi önlemenin tek yolu dış ticaret açıklarının kapitalist merkezlerden kaynaklanan sermaye ihracıyla kapatılması olabilirdi. Ancak, büyük buhran, sermaye hareketlerini de geniş çapta daralttığı için istisnai durumlar dışında bu da çıkar

bir yol olmuyordu. Açık kapı koşulları devam ettikçe, yerli imalata göre daima daha ucuz olan ithal malı sınai ürünleri ikame edecek sınai yatırımlar için gerekli güdülenme de mevcut değildi. Açık kapı-serbest ticaret modelinin, 1929'u izleyen yıllarda azgelişmiş ülkeleri metropol ülkelerdeki buhranın kuyruğuna takarak kronik bir durgunluğa sürüklemesi bu nedenlerle kaçınılmaz oluyordu.

Bu durumda, tüketim ve gelir düzeyinin düşmesine karşı doğal bir savunma tepkisi olarak ithalatı denetleyen koruma önlemlerine gidilmesi, kısacası dışa kapanarak buhranın iç yansımalarını sınırlamak, durgunluğu aşmanın ön koşulu oluyordu. Koruma duvarları arkasında, yaygın (ve eskiden ithal edilen) sınai tüketim mallarından ("üç beyazlar" olan un, şeker, kumaştan) başlayan ithal ikameci yatırımlar, 20. yüzyılın ilk yarısında Üçüncü Dünya ülkelerinin birçoğunda ilk sanayileşme hamlelerini oluşturdu. Farklı bir ifadeyle, uluslararası ihtisaslaşmanın o döneme kadar azgelişmiş ülkeleri mahkûm kıldığı "sanayisiz" yapıyı aşmaya yönelik ilk hamlelerin birçok ülkede büyük buhran yıllarında gözlenmesi tesadüf değildir. 1929 sonlarından itibaren adım adım dış ticareti denetleyen ve korumacı bir yeni yapıya geçen Türkiye'nin deneyimi de aynı yöndedir.

Ancak, o dönemde siyasi bağımsızlığa sahip olduğu için, dış ticaret rejimini bizzat düzenleyebilen pek çok az gelişmiş ülkede gözlenen *salt korumacı* tedbirler Türkiye'de iki yıllık bir denemeden sonra aşılmış ve 1932'den sonra korumacılık, *devletçilikle* tamamlanmıştır. Türkiye koşullarında koruma duvarları ardında *özel* sınai birikimi desteklemekle yetinmenin,

sanayileşme sürecinin içeriğini, piyasa koşullarına ve tüketici talebinin yapısına göre biçimleyeceği; bunun da orta ve uzun dönemli gelişme hızını frenleyeceği söylenebilir. 1930-1931'in gözlemleri bu yargıyı doğrular niteliktedir. Buna karşılık devletin sınai yatırımlarının (birikime yönelik diğer devlet müdahaleleriyle birlikte) sürüklediği "devletçi" bir modelin yatırılabilir artık kitlesini artıran ve bunu yönlendiren ek imkânlar yarattığı ortadadır. Devlet, korumadan kaynaklanan yüksek sınai kârlara ve tarımsal artığın büyük bölümlerine el koyabilir ve toplam artığın kullanımında çok çeşitli seçeneklere sahip olabilir. Bu seçeneklerin Türkiye'de büyük ölçüde sınai birikim için kullanıldığı söylenebilir.

Buna karşılık, devletçiliğin Türkiye'de, *kapitalist* bir gelişme modelinin bir parçası olduğu da belirtilmelidir. Devletçi bir gelişmenin dinamizmiyle buhran koşullarında liberalizmin zorunlu refakatçisi olacak olan durağanlık, burjuvazinin kısa ve uzun dönem çıkarları açısından karşılaştırılırsa, birinci seçeneğin Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi bakımından çok daha elverişli bir ortam yarattığı açıkça ortaya çıkar: Bir kere, devlet sanayii lehine fiyat ilişkileri, ikincil derecede önem taşımasına rağmen özel sanayi için de geçerliydi. İkinci olarak, artan kamu yatırımlarının, devletle iş yapan müteahhitler, ticaret ve küçük sanayi için (durağan bir ekonomide söz konusu olmayacak) ek talep ve buna bağlı kazanç ve birikim imkânları yaratacağı da ortadadır. Nitekim, sonraki dönemlerde sivrilecek büyük sermaye gruplarından pek çoğunun kökeninde 1930'lu yıllarda devlet ihaleleriyle elde edilen kazançlar yatmaktadır.

Kapitalist dünya sisteminin merkezini derinden sarsan 1929 buhranının, bu sistemin bağımlı ve azgelişmiş çevresini oluşturan ülkelerde ilk kez kendi öz dinamikleriyle, ulusal bir sanayileşmeye yönelme fırsatı yarattığı, 1950 sonrasında "bağımlılık okulu" adı altında toplanan pek çok çağdaş yazarın benimsediği bir tezdir. Çok ilginçtir ki devletçi atılımların temel resmi belgelerinden biri olan birinci beş yıllık sanayi planının giriş bölümünde, yani 1933 yılında aynı algılama açık bir biçimde yapılmıştır. Aktaralım: "*Garp kültürünün, yani tekniğin ve büyük sanayiin sahası şark sahillerini ihata ediyordu* (kuşatıyordu)... *Bu sahalar, sanayileşmemiş milletlere mamulat gönderiyor,... büyük sanayiin tufanı altındaki dünya pazarlarında mevcut istihsal cihazları inhilal ediyor* (üretim araçları parçalanıyor) *ve daha dün müstakil vahdetler halindeki camialar büyük sanayiin hegemonyası altına girerek hukuken müstakil, fakat iktisaden tabi birer varlık haline düşüyordu. Garbın sanayi memleketleriyle ziraat ve hammadde memleketleri arasındaki bu tabiiyet, sanayi memleketlerini ihya edici, fakat hammadde memleketlerini de tedricen inhilal ettirici vaziyetler ihdas etti... Türkiye'nin emtea mübadelesindeki mevkii Garp sanayi mamulatına bir mahreç ve o sanayie hammadde yetiştiren bir ziraat memleketi olması[dır]... Büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi... ihtilaflara rağmen, ziraatçı memleketleri her zaman için hammadde müstahsili mevkiinde bırakmak ve... piyasalarına hâkim olmak davasında müttefiklerdir. Bu itibarla ziraatçı memleketlerin bu silkinme hareketlerine, ergeç set çekmek hususunda siyasi nüfuzlarını kullanmakta*

birleşeceklerdir. Bilhassa bu hakikat muhtaç olduğumuz sanayii, zaman kaybetmeden kurmak için en mühim muharrikimizdir."

Kapitalist dünya sisteminin gelişmiş ve azgelişmiş kutupları arasındaki ilk işbölümünü teşhis etmesinin ötesinde, bu belge, büyük buhranın tüm azgelişmiş ülkeler ve Türkiye için gecikmeden kullanılması gereken bir sanayileşme fırsatı doğurduğunu da vurguluyor ve böylece bu tarihi fırsatın 1930'lu yılların başında Türkiye'de siyasi iktidar tarafından açıkça kavrandığını ortaya koyuyor.

Bu teşhisin hayata geçirilmesinde, adım adım ilerleyen bir sınama-yanılma yöntemi sonunda, korumacılık-devletçilik sentezine ulaşıldı. Sonunda ulaşılan noktayla bu sentezin, 20. yüzyılda bir Üçüncü Dünya ülkesinde ulusal bir kapitalist sanayileşmenin sadece *imkânlarına* değil, *sınırlarına* da ışık tutan bir deneme olduğunu söyleyebiliriz.

II

1930-1939 döneminin iktisat politikalarının evriminde gözlenen başlıca uğraklar, salt korumacı önlemlerle yetinilen 1930 ve 1931 yılları, devletçi uygulamalara ani (ve iş çevrelerine göre "aşırı") bir geçişi temsil eden 1932 yılı ve devletçiliğin rayına oturduğu 1933-1939 yılları olarak saptanabilir. Dönemin son iki yılında, özellikle Celâl Bayar'ın başbakanlığıyla eşzamanlı olarak, özel teşebbüsün özendirilmesine dönük yeni bir yönelişin ilk izleri gözlenmektedir.

1930 ve 1931 yılları, iç ekonomiye dönük müdahale önlemlerinin alınmadığı, ancak dış ticaret ve

kambiyo rejimlerinin denetlendiği yıllardır. Yaratılan olumlu koruma koşullarını insafsızca sömüren yeni yetme sanayicilerin, bu yıllarda yaygın bir hoşnutsuzluk yarattığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, büyük buhranın etkisiyle tarım ürünlerinin fiyatlarında meydana gelen büyük düşmeler, çiftçi nüfusun hayat koşullarında çok ciddi sarsıntılar yarattı. Buğday fiyatı 1929' dan 1932'ye yüzde 68 düştü. Köylünün bankalara, tefecilere ve devlete borçları ise önceki dönemin yüksek fiyat koşullarında belirlenmişti. Dolayısıyla bu yıllar, çiftçi nüfusun büyük bir huzursuzluğa sürüklendiği bir zaman dilimidir. 1930 yılında "güdümlü" Serbest Fırka muhalefetinin halk yığınlarınca yaygın bir kabul görmesi, başta Gazi olmak üzere siyasi liderleri iktisadi alanda yeni atılımların ve bir model değişikliğinin zorunluluğuna ikna etti. Ve 1932 yılında bir dizi devletçi ve devletleştirici kanunla bu model değişikliği uygulamaya konuldu.

Bu ilk atılımın bazı etkili çevrelerce fazla sert ve "aşırı" bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle İş Bankası grubuna yakın çevreler, doğrudan doğruya Gazi'yi ikna ederek (ve başvekil İsmet Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen) iktisat vekili Mustafa Şeref'in istifasını ve İş Bankası genel müdürü Celâl Bey'in iktisat vekilliğine getirilmesini sağladılar. Yeni iktisat vekili, iş çevrelerini teskin edecek uygulamalara derhal başladı ve 1932 kanunlarının sivri köşeleri törpülendi. Ancak, bu törpüleme, hiçbir zaman 1930, hatta 1932 öncesine dönüş anlamına gelmeyecekti. Devlet, yatırımcı, işletmeci ve denetleyici bir unsur olarak iktisadi hayatın gelişimine ve işleyişine büyük ölçüde egemen oluyordu.

Bu yönlendirme ve egemenliğin ekonominin çeşitli alanlarında hangi mekanizmalarla ve hangi biçimlerde gerçekleştiğini kısaca gözden geçirelim:

Dış ticaret ve kambiyo denetimleriyle ilgili önlemlerin büyük bölümü 1929-1931 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Kambiyo piyasalarını denetim altına alan; giderek bu işlemleri 1930 yılında kurulan Merkez Bankası'na devreden ve kambiyo rejimini kararnamelerle düzenleme yetkisini (Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun ile) hükümete veren mevzuat bu yıllara aittir. Yeni gümrük tarifesine ek olarak, ithalata kota koyma ve ihracatı denetleme hususlarında hükümete yetki veren kanunlar da 1931 yılına aittir.

1930 sonrasında yabancı sermayeye karşı tutum da değişmektedir. Buhran koşullarında esasen azalmış bulunan özel dış yatırımlara karşı genellikle olumsuz bir tavrın egemen olduğunu gözlüyoruz. Celâl Bayar 1933'te, "Bu memleketin çocukları memlekette sanayi vücuda gelsin diye büyük bir külfete katlanırken bunun nimetini ecnebilere kaptıracak değiliz." derken bu tavrı dile getirmekteydi. Türkiye'de faaliyette bulunan ve Osmanlı düzeninin kalıntısı olan yabancı yatırımların önemli bir bölümü 1930'lu yıllarda millileştirilmiştir. Buna karşılık, devletten devlete borçlanmada hükümetler daha esnek davranmışlar ve dönem içinde SSCB ile İngiltere'den dış kredi almışlardır. Ayrıca, dönemin ikinci yarısında Almanya ile ticaretin toplam ticaret hacminin yarısına yaklaşması ve Türkiye'nin bu ülkeden bir türlü rahatça kullanamadığı alacaklarının birikmesi, dış ekonomik ilişkilerin yapısına önemli bir sapma getirmiştir. Bilindiği gibi bu

yıllarda Almanya, benzer yöntemlerle Balkan ülkeleri üzerinde bir çeşit ekonomik egemenlik kurmuştu.

İç ticaret ve piyasalar üzerinde de önemli müdahale ve denetimler gözlenmektedir. Birikim ve sanayileşme süreçleri bakımından özel bir önem taşıyan tarımsal piyasalar üzerinde devlet denetimi, bir dizi yasal düzenleme ve onlara bağlı uygulamalar yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır. Bilsay Kuruç'un iki ciltlik derlemesi ayrıntıları veriyor. İlk adım, 1932'de Ziraat Bankası'na doğrudan doğruya çiftçiden buğday satın alma yetkisi verilerek atılmıştır. İlgili kanunun gerekçesine göre amaç, "*mahsulün piyasalara hücumunda [fiyatın] büsbütün düşmesi[ni önlemek] ve... bazı mevsimlerde müstahsillerin (üreticilerin) zararına, mütevassıtların nef'ine (aracıların yararına) olacak fiyatın gayri tabii olarak yükselmesine mani*" olmaktır. 1934 tarihli *Buğdayı Koruma Hakkında Kanun* ise, buğday tüketiminden alınacak bir vergiyle, tüketicinin ödediği fiyatla çiftçinin eline geçen fiyat arasındaki makasın bir bölümünün devlete intikalini sağlayabilecektir. 1935'te ise, küçük ve orta köylülerin üzerindeki tefeci baskısını en azından hafifleteceği beklentisiyle, Ziraat Bankası'yla işbirliği altında çalışması öngörülen *çiftçi kredi kooperatifleri* yasalaşmıştır. Aynı tarihte kabul edilen Zirai Satış Kooperatifi ve Birlikleri Hakkında Kanun'da izlenen hedef ise, Bilsay Kuruç tarafından, "*iyice daralmış olan tarım gelirlerini ürün fiyatlarını biraz yükselterek artırabilmek; fakat bu artıştan ticaret kesimine rant aktarmamak*" olarak ifade ediliyor.

Görüldüğü gibi bu politika arayışları, iki paralel hedefi birden içermektedir: Bir yandan tarımsal fiyat-

lardaki düşüşleri frenlemek; bir yandan da, piyasa koşulları içinde oluşabilecek rantların tüccara değil, devlete aktarımını sağlamak.

Buğdayda olduğu gibi kamu kuruluşlarının doğrudan piyasaya girebilmeleri, şeker pancarı, pamuk ve tütünde olduğu gibi tarımsal hammaddeyi kullanan sanayinin büyük ölçüde devlete ait olması sayesinde piyasaya devlet işletmelerinin fiilen egemen olabilmesi ve ihracata dönük tarım ürünlerinin bir bölümünde olduğu gibi hükümetin denetimindeki tarım satış kooperatiflerinin ihraç fiyatı ile çiftçinin eline geçen fiyat arasındaki marj üzerinde etkili olabilmesi, bu dönemde kullanılan üç farklı mekanizmadır. Ayrıca özel sanayi, fiyat kontrolleri ve hükümete verilen çeşitli yetkilerle denetim altında tutulabiliyor; banka faaliyetleri üzerinde devlet etkili bir denetim mekanizması uygulayabiliyor; faiz hadleri hükümetçe belirleniyordu.

Ancak, devletçi politikaların en belirleyici yönü, tarım dışındaki üretken alanlarda devletin asli yatırımcı ve üretici unsur olarak ortaya çıkmasıdır. Devletin demir ve (şilepçilik hariç) deniz yollarında, millileştirmelerden sonra belediye hizmetlerinde ve enerjide egemenliği bu dönemde kesinleşti. Sanayi ve maden sektörlerinde ise devlet işletmeleri, yatırımların ve üretimin büyük bölümünün yapıldığı sürükleyici kesim olarak belirdi. Devletin bu alanlardaki faaliyet ve yatırımlarının 1934 yılından itibaren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı içinde programlandığını gözlüyoruz. Bugünkü planlama anlayışına uyan bir çerçeve içinde yer almamasına rağmen bu plan, Sovyet planlamasından sonra dünyadaki ilk planlama deneyimle-

rinden birini temsil eder. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'ndaki yatırım projelerinin, bazı aksamalara rağmen, 1938'de gerçekleşmiş olduğu kabul edilmiş ve yeni plan çalışmalarına başlanmış; ancak savaş ortamında bu çalışmalar kesintiye uğramıştır.

III

1930-1939 yılları, Türkiye'nin sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımlarını attığı yıllar olarak nitelendirilmelidir. Tablo Ia, bu yılları iki alt-döneme (1930-32 ve 1933-1939'a) ayırmakta; milli gelir ve sektörlere ait büyüme göstergelerini (endeks sayıları ve yıllık ortalamalar olarak) vermekte ve 1920'li yıllarla karşılaştırmaktadır.

Milli gelir sayılarına baktığımızda, Türkiye'nin büyük buhranı yaşadığı; ancak hafif geçiştirdiği gözlenmektedir. 1930-1932 yıllarında ekonomi sınırlı bir daralma içinde geçmiş; bunalım konjonktürünün aşıldığı 1933-1939 yılları içinde ortalama büyüme yüzde 8.3'e çıkmıştır. Milli gelirin 1930-1939'daki ortalama büyüme hızı yüzde 5.6'dır. Bunalımın, özellikle tarım üzerindeki sert etkisi nedeniyle bu ortalama, 1923-1929 ortalama büyüme hızının (yüzde 10.3'ün) gerisindedir.

Tüm dünya ekonomisinin büyük buhran içinde bulunduğu ve kapitalist ülkelerde reel gelirlerde çok önemli düşmelerin meydana geldiği on yıllık bir dönemde ortalama yüzde 6'ya yaklaşan bir büyüme temposunun önemli bir başarı olduğu söylenmelidir.

Tablo Ia: 1924-1939 Milli Gelir ve Sektörler: Endeks sayıları ve Büyüme (%)

	1929 1923= 100	1924-1929 Yıllık büyüme	1932 1929= 100	1930-1932 Yıllık büyüme	1939 1932= 100	1933-1939 Yıllık büyüme
Milli gelir	180.2	+10.3	99.2	-0.3	174.4	+8.3
Tarım	207.9	+13.0	78.2	-7.9	191.7	+9.7
Sanayi	154.8	+7.5	151.5	+14.9	194.5	+10.0
Hizmetler	160.3	+8.2	113.0	+4.1	153.9	+6.3

Kaynak: TÜİK, ***İstatistik Göstergeler, 1923-2004.*** Ortalama büyüme üssel olarak hesaplanmıştır.

Sektörlere geçelim. Sanayinin 1930-1939 döneminde yıllık ortalama büyüme hızı yüzde 11.4'tür. 1923-1929 yıllarında sanayide gerçekleşen ılımlı (yüzde 7,5 oranlı) artış, büyük ölçüde atıl sanayi kapasitesinin yeniden üretime tahsisinden kaynaklanmıştı. 1930 sonrasındaki büyüme temposunun hızlanması, kapasite genişlemesini izlemiştir; bu bakımdan önemlidir. Sanayi sektörünün devletçilik öncesi üç yıl içinde gerçekleşen ve yıllık yüzde 15'e yaklaşan büyüme hızı sonraki yedi yıl ortalamasını aşmaktadır. Korumacılığın özel sanayi için sağladığı olanakların üretime yansıması; ayrıca bu üç yılda göreli fiyatların sektör lehine dönüşmesinin etkileri söz konusudur. Bu dönemde sermaye birikimi milli hasılanın ortalama olarak yüzde 10,1'ini bulmuş; ancak önceki dönemin aksine bu oranın içinde dış açıkların net katkısı yer almamıştır. Gerçekten de sanayi kesimi, Cumhuriyet tarihinin bundan sonraki hiçbir döneminde, 1930-1939 yıllarının ortalama büyüme hızına ulaşamayacaktır. 1929 yılında cari fiyatlarla milli hasılanın yüzde 9.9'unu oluşturan sanayi kesiminin payı 1939'da

yüzde 18.3'e çıkmıştır. Bu değişme sabit (1938'e ait) fiyatlarla yüzde 11'den yüzde 18'edir. Bu da dönem içinde sanayileşme doğrultusunda hızlı bir yapısal değişmenin gerçekleştiğini göstermektedir.

Sanayi sektörünün iç bileşimindeki değişmeleri de gözden geçirmekte yarar vardır. Gerçi, sanayileşme her şeyden önce yaygın tüketim mallarının ülke içinde üretilmesi yönünde gerçekleşmiştir ve dönem son bulduğunda Türkiye artık "üç beyazlar"ı, yani un, şeker ve dokumayı, kural olarak yerli üretimle sağlıyordu. Bu gelişme, esas olarak hafif sanayiye (tekstil ve gıda sanayilerine) dayalı bir gelişmedir. Ancak, bu doğrultuda bir zorunlu ilk adım atılmadan herhangi bir sanayileşme sürecinin başlayabilmesi esasen söz konusu değildir. Üstelik yatırım malı ve ara mal üreten modern sanayi kollarının ilk kuruluş yılları da devletçilik dönemi içindedir. Metalurji, özellikle demir-çelik, kâğıt ve kimya sanayi kollarında ilk modern tesisler bu yıllarda kurulmuş; inşaat malzemesi ve çimento üretiminde büyük sıçramalar gerçekleştirilmiştir. Makine ve teçhizat yatırımlarındaki ortalama yıllık artış hızı yüzde 10 dolaylarındadır.

Büyük buhranın ilk darbelerinin yaşandığı 1930-1932'de tarım yüzde 22 oranında küçülmüştür. Tarımsal üretim değerindeki düşmenin bir bölümü göreli fiyatlardaki gerilemeden kaynaklanmıştır. Böylece, 1930-1932 yıllarında Anadolu köylüsü, kötü mahsulün fiyat çöküntüleriyle birleştiği iki boyutlu bir bunalıma sürüklenmiştir. 1932 sonrasında ise, sabit fiyatlarla tarımsal katma değer, çarpıcı bir tempo (yüzde 10'a yaklaşan bir ortalama) ile artmıştır. Hasıladaki hızlı büyümenin, tarım sektörünün göreli fiyatlarında

buhran sonrasındaki bozulma devam ederken gerçekleşmesi dikkat çekicidir.

On yıllık dönemin tümünde tarımda ortalama büyüme hızı yüzde 4.1'dir. 1928-1929 üretim ortalamasını 1938-1939 ortalamasıyla karşılaştırdığımızda, buğday üretiminin yüzde 94, tütünün yüzde 56, şeker pancarının yüzde 754 arttığını; ihracattan iç piyasaya yönelen pamuk üretiminin ise yüzde 8 dolaylarında gerilediğini gözlüyoruz.

Tablo Ia göstermektedir ki, hizmetler sektörünün en hızlı büyüdüğü dönem 1920'li yıllardır. Açık ekonomi koşullarında hızla genişleyen dış ticaretin, bir bütün olarak bu sektörü de sürüklemiş olduğu anlaşılmaktadır.

"Dünya buhranı koşullarında gelişme ve sanayileşme" ifadesiyle nitelendirebileceğimiz bu gelişmenin, esas olarak ekonominin öz güçleriyle gerçekleştirilmiş olması fevkalade önemlidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu dönemde bazı dış krediler alınmış olmakla birlikte, dışa bağımlılığın önemli bir göstergesi olan dış ticaret açığı 1930-1939 yıllarında ortadan kalkmıştır. Dönem boyunca, 1938 hariç, her yıl dış ticaret fazla vermiştir. Kronik dış ticaret açıkları ve bunları kapatan dış kaynaklarla yaşamaya alışmış bir ekonominin dış denge içinde ciddi bir sanayileşme ve büyüme rayına oturması, günümüz için dahi önemli dersler taşıyan bir tarihi deneyim sayılmalıdır. Dış ticaret dengesinin, esas olarak ithalatın kısılması ile sağlandığı gözlenmektedir. İthalatın milli gelirdeki payı 1923-29 döneminde yüzde 15'e yakınken, bu dönemde bu pay yüzde 7 dolaylarına düşmüştür. İhracatın milli gelirdeki payı ise bu iki dönemde yüzde 11 ve yüzde 8 dolaylarındadır.

IV

1930-1939 yıllarında gelir dağılımında meydana gelen değişmelerin incelenmesi, sınai birikim sürecinin hangi ekonomik ve toplumsal grupların katkısıyla gerçekleştiğini anlamak bakımından da önem taşır. Bu incelemeyi bu dönemde çeşitli grupların göreli ekonomik durumlarındaki düzelme ve bozulmaları ortaya koyacak ana göstergeleri saptayarak yapacağız. Tablo Ib, bu göstergelerden bazılarını sunmaktadır:

***Tablo Ib** 1930-1939 Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri*

Yıllar	Milli Gelirden Paylar (%)			Özel Sanayi İç Payları (%)		Reel Gelirler (İndeks)		Göreli Fiyatlar (İndeks: 1924=100)			
	Ücretler (Özel Sanayi)	Maaşlar	Kârlar (Özel Sanayi)	Ücret	Kâr	Ücret (Özel Sanayi)	İdari-Teknik Kadro. (Özel Sanayi)	Buğday/Sanayi	Pamuk/Sanayi	Tütün/Sanayi	Tarım/Sanayi
1929	—	5.2	—	—	—	—	—	120	104	107	114
1930	—	6.8	—	—	—	—	—	91	107	138	102
1931	—	7.1	—	—	—	—	—	59	81	81	91
1932	1.3	8.2	3.4	28.0	72.0	100.0	100.0	80	98	102	119
1933	1.4	8.6	4.9	22.2	77.8	99.9	128.6	74	106	94	94
1934	1.6	8.8	5.8	21.1	78.9	109.5	125.8	68	108	132	86
1935	1.5	8.7	5.7	21.0	79.0	93.5	107.4	80	115	146	94
1936	1.3	7.2	4.9	21.1	78.9	86.4	91.7	70	106	122	83
1937	1.4	7.4	5.5	20.6	79.4	73.1	91.7	68	95	108	85
1938	1.7	7.6	5.3	24.1	75.9	89.5	103.1	68	93	105	91
1939	1.7	9.1	6.2	21.8	78.2	90.3	101.1	68	102	111	91

Kaynak: Bulutay ve arkadaşları. (1974)'teki çeşitli tablolardan yapılan hesaplamalar ve Boratav (1987). Tablodaki "özel sanayi", Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan (TSK) yararlanan sınai işletmeleri kapsamaktadır. Bu verilerde, işgücü girdisinin farklı birimlerle sunulduğu 1934-1935 yılları arasındaki uyum, iki yıl arasında reel ücretlerin, idari kadroların reel ücretleri oranında değiştiği varsayılarak yapılmıştır.

Dış ticarete ve özellikle ithalata dönük ticaret burjuvazisinin göreli durumunun bu dönemde bozulduğu tahmin edilebilir. İthalatın TL olarak değeri 1929'da 256 milyondan, 1933'te 75 milyona düşmekte ve 1939 yılında hâlâ on yıl öncesinin yüzde 50 altında seyretmektedir. İthalatçı kârlarını etkileyen bu daralma, iç piyasanın korunmasından doğan ve ithal edilen malların pazarlanması sırasında gerçekleşen aşırı kârlarla bir ölçüde telafi edilmiş olabilir. Ancak, iç piyasada ithal mallarını da içeren sanayi ürünlerinin fiyat endeksleri dönem boyunca 1928-1929 ortalamasının yaklaşık yüzde 40 altında seyrettiğine göre, dışa dönük ticaret burjuvazisinin milli gelirden aldığı payda TL cinsinden belirgin bir daralmanın gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.

Buna karşılık burjuvazinin içe dönük ve devlet ihaleleri, iç ticaret, ve hatta sanayiyle uğraşan kanatları için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu gruplara ilişkin bir değerlendirmede devletçi sanayileşmenin alternatifinin durgun, hatta gerileyen bir ekonomi olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Gerileyen bir ekonomide ise, kârların ve her türlü aracı kazançlarının eriyeceği söylenebilir. Şüphesiz, 1930'lu yılların koşullarından, burjuvazinin içe dönük kanadı içindeki tali grupların her biri farklı biçimlerde etkilenmiştir. En kazançlı grubun devlet ihaleleri üzerinde gelişen müteahhitler olduğu söylenebilir. Büyük fiyat düşmeleriyle karşılaşan; ayrıca, kooperatiflerin, kamu kuruluşlarının ve devlet fabrikalarının alıcı olarak piyasaya girdiği tarım ürünlerinin ticaretiyle uğraşan grupların fazla kazançlı çıkmadığı tahmin edilebilir. Özel sanayi sermayesinin ise, bu dönemde, devlet

sanayii ile rekabet değil, tamamlayıcılık ilişkileri içinde olduğu; devlet işletmeleri için oluşan olumlu fiyat ve maliyet koşullarının kural olarak bunlar için de geçerli bulunduğu; genişleyen devlet kesiminden doğan ek talebin, devlet yatırımlarının girmediği yan ve küçük sanayi kollarında belli bir canlılık yarattığı bizce doğru gözlemlerdir. Unutmayalım ki Teşvik-i Sanayi Kanunu (TSK), devletin sıkı denetimi altında da olsa hâlâ yürürlüktedir ve 1932-1939 yılları arasında bu kanundan yararlanan işletmelerin cari fiyatlarla üretim değerinde 2.4; katma değerinde 3; gayri safi kârlarında 3.2 misli artışlar gerçekleşmiştir. Bu dönemde cari fiyatlarla GSMH yüzde 76 arttığına göre, TSK'nın kapsadığı (ve göreli olarak ileri) özel sanayi kesiminin milli gelirden aldığı payın artmış olduğu ortaya çıkar. Aynı yıllar içinde imalat sanayii ve madenciliğin, kamu ve özel kesimler toplamı olarak üretim değeri de 2.4 misli artmış ve böylece büyük boyutlu özel sanayinin devletçilik yıllarında toplam sınai gayri safi üretim değeri içindeki payı yüzde 38 dolaylarında ve değişmeden kalmıştır. İncelediğimiz dönemin *genel* bir sanayileşme dönemi olduğunu dikkate alırsak, büyük özel sanayinin de devlet sanayiine paralel bir hızla büyüdüğü ve en azından *göreli olarak* gerileyen küçük sanayi ve el sanatlarını telafi edecek bir genişleme temposu sağladığı bir durumun söz konusu olduğu söylenebilir. Devletçi bir sanayileşme süreci içinde, özel sanayinin sınai üretim payının sabit kalması böyle açıklanabilir.

İncelemeyi üretim değerinden kârlara kaydırdığımızda, özel sanayinin gelişme hızı daha da belirginleşecektir. Büyük özel sanayinin gayri safi kârlarının bu

dönemde gerek milli hasıla, gerek sınai üretimden daha büyük bir hızla arttığını ve böylece özel sınai kârların milli gelir ve özel sanayi sektörü içindeki paylarının genişlediği Tablo Ib'de açıkça gözlenmektedir. 1932-1939 yıllarında özel sınai kârların milli gelir içindeki payı, yüzde 3.4'ten yüzde 6.2'ye yükselmiş; özel sanayi ve madencilik kesimi içinde katma değerden aldığı pay ise yüzde 72'den yüzde 78.2'ye çıkmıştır. Bu saptamalar gelir dağılımında özel sanayi burjuvazisine düşen payın, milli ekonomi, genel olarak sanayi kesimi ve özel olarak kendi üretim kolları içinde arttığını gösteriyor.

İşçi sınıfının durumuna ilişkin Tablo Ib'deki veriler sadece TSK'dan yararlanan özel sanayi ve madencilik işletmelerini kapsamaktadır. Tablo Ib'de özetlenen bu verilere göre, ücretlerin milli gelirden aldığı pay 1932/1939 döneminde yüzde 1.3'ten yüzde 1.7'ye çıkmıştır. Sanayi-içi sınıfsal paylar bakımından ise, ücretlerin gayri safi kârlar karşısında gerilediğini görüyoruz: Safi üretim değerini ücretler ve gayri safi kârlara ayırırsak, dönem içinde ücret payı yüzde 28'den yüzde 21.8'e düşmekte; kârlar ise, dolayısıyla, zıt yönde 6 puanlık bir ilerleme göstermektedir. Özel sektör reel ücretlerine gelince, bunlar 1932=100 kabul edilirse, 1939'da 88.1'e düşmektedir. Buna karşılık Bulutay (1995)'te yer alan ve DİE tahminlerinden türetilmiş bulgular, büyük ihtimalle kamu işletmelerindeki işçileri kapsayan farklı reel ücret hareketleri ortaya koymaktadır. Buna göre 1929-1933 yılları arasında nominal ücretler aşağı yukarı sabit kalırken fiyatlar yüzde 50 oranında düşmüş ve reel ücretler, böylece iki misli artabilmiştir. Buna karşılık, 1934-1939 ara-

sında tekrar artışa geçen fiyatlarla fazla değişme göstermeyen nominal ücret hareketlerinin ortak etkisi reel ücretleri yüzde 25 dolaylarında aşağıya çekmektedir. Bu bulgularla, Tablo Ib bulguları çakışmamaktadır. Bu durum, (a) veriler arasındaki tutarsızlık; (b) fiyat düşüşlerinin en hızlı olduğu 1929-1932 döneminin Tablo Ib'de kapsanmaması ve (c) nominal ücretleri yapışkan olan kamu işletmeleri ile aşağıya doğru ücret ayarlamasının daha yaygın olduğu özel işletmeler arasındaki davranış farklılıkları gibi etkenlere bağlanabilir.

Tablo Ib'deki bulguları kuşbakışı yorumlayacak olursak, ücretlerin milli gelirden payının sanayileşmeye (ve işçi ve ücretliler toplamındaki artışa) bağlı olarak arttığını söyleyebiliriz. Özel sanayi içinde ücret payının düşmesinin, kâr payının ise yükselmesinin sektör-içi sömürü oranını artıracaktır. Hem Tablo Ib'de, hem de Bulutay (1995)'teki bulgularda 1934'ten itibaren gözlenen reel ücretlerdeki düşmenin, hızlanan bir sanayileşme süreci içinde işçi sınıfının ortalama hayat düzeyinin yükselmesiyle tutarlı olabileceğini belirtelim. Zira, sanayi kesimi, ortalama gelir düzeyi daha düşük olan bir sektörden (tarımdan ve kırsal kesimden) kaynaklanan nüfus kaymaları ile genişler; farklı bir ifadeyle, sınai işçilerin sayısal artışı, bu sınıfa katılan eski köylüleriyle gerçekleşir. "Eski köylüler"in hayat düzeyleri, bu kayma sonunda yükselecektir. Ne var ki, bu "yeni işçiler"in ücretleri, *önceki* işçilerin ortalama ücretlerinin altında olacağı için, ücretlerin *genel* ortalaması düşecektir. Böylece, hiçbir grubun durumu mutlak olarak bozulmadığı halde, ortalama reel ücretler düşmüş olabilir. Bu, 1930'lu yıllardaki

ücret değişmelerine ilişkin gerçekçi bir açıklama kabul edilebilir. Bu açıklamanın dayandığı "işçi sayısındaki hızlı artış" olgusu incelenen dönemde hangi ölçüde gerçekleşmiştir? Tüm sanayi ve madencilik kesimlerini kapsayan bilgiler bulunmamakla birlikte, bu iki sektörde TSK'dan yararlanan işletmelerle ilgili veriler, 1932-1939 arasında bu işletmelerde çalışan, işçi sayısındaki yıllık ortalama artışların yüzde 13'e yaklaşmakta olduğunu ve 1939'da, 1932'ye göre, iki misline yakın ek istihdam sağlanmış bulunduğunu göstermektedir.

Memurların milli gelirden aldıkları payın, 1929-1934 arasında arttığını, 1934-1936'da düştüğünü, 1936-1939'da ise tekrar arttığını görüyoruz. Bu oran, 1929'da yüzde 5.2, dönem sonunda yüzde 9.1'dir. Bu değişikliklerin memur sayısındaki değişmelerle bağlantısını kurarak maaşların reel düzeyine ilişkin tahminlerde bulunma imkânından yoksunuz. Ancak, TSK'dan yararlanan özel sanayi kuruluşlarında çalışan idari ve teknik personelin ortalama reel maaşlarının, 1932'den itibaren memur maaşlarının payına benzeyen bir dalgalanma gösterdiğini ve dönem başı ile dönem sonu arasında aşağı yukarı değişmediğini saptayabiliyoruz. Bu iki grup arasında bir paralellik kurulursa, bürokrasi ve teknik kadroların göreli durumlarında bir istikrar olduğu; ancak milli gelir artışlarının hayat standardı artışlarına yansımadığı sonucuna varabiliriz.

Tarım kesiminin tarım dışı kesim karşısındaki göreli durumunu ve tarım kesiminin içindeki gelir dağılımı değişikliklerini ise başlıca ürünlerin fiyatlarını birbiriyle ve sınai fiyatlarla karşılaştırarak ve milli ge-

lirin tarım ve sanayi sektörlerine ait (zımni) fiyat hareketlerini birbirine oranlayarak saptayabiliyoruz. Tablo Ib'de özetlenen göstergelerle yapılan bu doğrultuda bir analizden şu sonuçlar çıkmaktadır:

Üç önemli ve tipik ürünün (buğday, pamuk, tütün) fiyatlarını sınai fiyatlarla karşılaştırırsak, 1929'dan sonra hızla tarım aleyhine dönen iç ticaret hadlerinin, tütün ve pamuk üreticileri için 1931'den sonra düzeldiğini; buna karşılık buğday-sanayi fiyat oranlarının buhran sonrası düzeyde kaldığını gözlüyoruz. Buğday-sanayi fiyat endeksleri arasındaki oran, 1924=100 alınırsa 1931-1932'de 70'e düşmüş iken, 1939'da hâlâ 68'de kalmaktadır. Pamuk ve tütünün sınai fiyat endekslerine oranları ise, 1939'da 1924'teki düzeyi biraz aşmıştır. Bu, 1930'lu yıllarda tarımdan sanayiye kaynak transferinin esas olarak buğday üreticisinin sırtından gerçekleştiğini göstermektedir. Bir bütün olarak tarım sektörünün sanayi karşısındaki ticaret hadleri ise 1929-1934 yılları arasında yüzde 25 düşmüş ve dönem sonuna kadar bu düşük düzeyde seyretmiştir.

1930'lu yıllara ait Tablo Ib'de özetlenen bölüşüm göstergelerini, yukarıdaki açıklamalarla birleştirirsek şu genellemeye ulaşabiliyoruz: Büyük dünya buhranının Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı şoku ve toplumsal gerginlikleri, palyatif, kısa dönemli, yeniden paylaştırıcı önlemlerle geçiştirmek seçeneği, siyasi kadrolar tarafından itibar görmedi. Çözüm, sanayileşmeye dönük hızlı büyümede arandı. Sanayileşme için gereken sermaye birikiminin kaynaklarını oluşturmak ve bu kaynaklara (artığa) el koymanın mekanizmalarını oluşturmak gerekiyordu. Sonuçta, sanayileşme-

nin yükü öncelikle köylüler (özellikle buğday üreticileri), ikinci olarak da işçi sınıfı tarafından paylaşıldı; önceki dönemle karşılaştırılırsa dışa dönük ticaret burjuvazisinin göreli durumu da bozuldu. Bürokrasi ve teknik kadroların durumunun belli bir istikrar gösterdiği tahmin edilebilmekte; buna karşılık burjuvazinin devletle iş yapan içe dönük aracı katmanları ile sanayici kesimleri göreli durumlarını düzeltmekte ve (ana aktör olan devletin yanı sıra) sermaye birikim sürecine katkı yapmaktadırlar.

IV. Bir Kesinti - İkinci Dünya Savaşı: 1940-1945

I

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmedi; ancak, cephelerde fiilen savaşmanın dışında savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşadı. 1930'lu yılların politikaları sonucu esasen bir hayli daralmış bulunan ithalat iki yıl içerisinde yarı yarıya düştü. Yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün askere alınması üretimde büyük düşmelere yol açtı ve örneğin savaş yıllarında buğday üretiminde yüzde 50'ye yaklaşan bir gerileme meydana geldi. Savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları ve sınai yatırım programları, savunma harcamalarının bütçeye hâkim olması yüzünden tümüyle ertelendi. Bunlar, savaş yıllarının bir iktisadi gerileme dönemi olmasına yol açan nesnel etkenlerdir ve 1940-1945 dönemini bu anlamda, yani iktisadi gelişme sürecinin durması anlamında, "bir kesinti" olarak nitelendirmek doğrudur.

Ancak, savaş yıllarının başka bazı bakımlardan önceki ve sonraki dönemler arasında bir köprü işlevi

gördüğü ve bu bakımdan bir süreklilik gösterdiği de söylenebilir. Gerçekten, 1930-1939 yıllarının müdahaleci-devletçi politikaları ve bu dönemin sonunda gözlenen bazı eğilimler savaş yıllarının iktisadi politikalarını ve onların sonuçlarını biçimlendirmiştir. Daha da önemlisi, 1940 sonrasının darlık koşullarının bir yandan mevcut sınıf yapısıyla, öte yandan siyasi kadrolara ve yüksek bürokrasiye çok geniş yetkiler veren iktisat politikalarıyla birleşmesi, bu dönemde gelir dağılımında fevkalade önemli değişikliklere yol açmış ve bu dönüşümler savaş sonunun ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmelerini büyük ölçüde biçimlendirmiştir.

Ne var ki, bu dönemi sadece burjuvazi ile yüksek bürokrasinin ve siyasi kadroların nemalarını paylaştıkları başıboş vurgun yılları olarak değerlendirmek yanlıştır. Tek parti rejiminin yönetici kadrolarının bir kanadı, savaş yıllarını, bir yandan haksız kazançlara set vuracak etkin devlet müdahalelerini yerleştirmek, öte yandan ekonomik ve kültürel alanda bazı kalıcı reformlara yönelmek için bir fırsat olarak kullanmaya da teşebbüs etmiştir. Refik Saydam hükümetinin savaşta uygulamaya çalıştığı iktisadi önlemler, bazı yönleriyle Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Köy Enstitüleri ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın "liberal", hümanist ve aydınlanmacı kültür politikası, belli bir küçük burjuva reformizminin etkili olduğu atılımlar olarak yorumlanabilir. Ancak bu atılımların her biri belli bir süre sonunda ve farklı biçimler içinde, toplumsal yapının egemen güçlerinin ya engellemesiyle karşılaşarak son bulmuş; ya da aynı güçlerin

denetimine geçerek, asli amaçlarıyla karşıt mecralara sürüklenmişlerdir. Toprak reformu, eğitim politikası, özellikle Köy Enstitüleri gibi konulardaki çalkantı ve çekişmeler, savaş bitiminde CHP içindeki yapı değişmesine ve çok partili rejimin doğmasına yol açan önemli olaylar olarak siyasi tarihimizde de yer alırlar.

Böylece, iktisadi gelişme göstergeleri bakımından bir kesinti ve gerileme dönemi olarak değerlendirilebilecek olan 1940-1945 yılları, 1946'da Türkiye'yi iktisat politikaları, dünya içindeki konumu ve siyasi yapısı bakımından tamamen farklı bir gelişme doğrultusunda yöneltecek yeni güç dengelerinin kurulmasına yol açan önemli bir "kuluçka dönemi" olarak da görülebilir.

II

Savaş yıllarında Türkiye'yi yöneten Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetleri, savaş ekonomisi sorunlarına iki farklı yaklaşımı temsil eder. İki hükümetin de karşı karşıya bulunduğu iktisadi sorunların aynı olduğu söylenebilir: Azalan üretim ve ithalat koşullarında oluşan darlıkların ve önlenemeyen enflasyonist baskıların halk yığınlarının tahammül sınırını aşmasını önlemek ve büyük kentlerin beslenmesini, ısınmasını ve giyimini sağlayabilmek... Hastalığın temelden tedavisi olan üretimin artması ve enflasyonun önlenmesinde ise çaresiz kalındığı için esas olarak hastalığın sonuçlarının hafifletilmesiyle uğraşılmıştır.

İsmet İnönü 1942'de TBMM'yi açarken yaptığı konuşmada, siyasi iktidarın savaş ortamının yarattığı sorunlar ve ekonomik güç odakları karşısındaki çare-

sizliğini adeta itiraf etmiş oluyordu: *"Bulanık zamanı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politik ihtirasları için büyük fırsat sayan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak sokmaya çalışmaktadırlar."*

Refik Saydam hükümeti, sorunları katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatla el koyma yöntemleriyle çözmeyi denedi. Ocak 1940'ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu bu yaklaşımın ana aracı olacaktı. Kanun beş bakandan oluşan bir Koordinasyon Kurulu'nun aldığı kararlarla uygulanıyordu. Uygulama aşamaları ve bu kararların dökümü, İlhan Tekeli ve Selim İlkin tarafından anlatılmaktadır. (Tekeli ve İlkin, 2014a). Ücretli iş yükümlülüğü, çalışma süresinin uzatılması ve ücret sınırlaması gibi işgücünü denetleyen hükümlerin yanı sıra; iş çevrelerinin başıboş at oynatmalarına karşı da, hükümetlere, özel işletmelere geçici el koyma, ithalatta ve iç ticarette azami, ihracatta asgari fiyatları saptama, temel malların vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler veren bu kanundur.

Refik Saydam hükümeti, devletin iç ve dış ticaret üzerindeki denetimini artırmak için Ticaret Ofisi ve İaşe Müsteşarlığı gibi yeni örgütlenmelere gitti. Buğday, pamuk, şeker pancarı piyasa fiyatlarının altında satın alınıyor; (vesikalı dağıtımın dışında) pamuklu dokuma ve şeker devlete yüksek kârlar sağlayacak fiyatlarla; ekmek ve kömür ise kentli nüfusa ucuza satı-

lıyordu. Özel ticaretin egemenliğinde pazarlanan mallarda ise fiyat denetimleri uygulanıyordu.

Bu sistem ne kusursuz işlemiş, ne de tamamen iflas etmiştir. Asker ucuza beslenmiş ve giydirilmiş; kentli nüfus ise gelir sınırları fazla zorlanmadan ekmek ve kömür sağlayabilmiştir. Buna karşılık piyasa denetimine gidilen her alanda karaborsanın, istifçiliğin, rüşvet ve nüfuz ticaretinin önüne geçilememiştir.

1942 Temmuzunda Refik Saydam'ın ölümünden sonra başbakanlığa getirilen Saraçoğlu ise, Milli Korunma Kanunu uygulamalarını belli ölçülerde hafifletti; piyasa üzerindeki sıkı denetim mekanizmalarından bazılarını kaldırdı ya da gevşetti. İlk olarak, hububat alım fiyatları yükseltildi ve ürünün yüzde 25'inden (büyük çiftçiler için biraz daha yüksek bir oranından) fazlasının piyasa fiyatlarından satımı çiftçi için serbest bırakıldı. İaşe Müsteşarlığı'nın lağvına paralel olarak diğer gıda maddelerinde de fiyat denetimleri kaldırıldı veya hafifletildi. Bu politika değişikliği kentlerde fiyatları ve çiftçi-tüccar kazançlarını büyük ölçüde artıran sonuçlar yaratacaktır. Buğday fiyatlarının yüzde 200 ve yüzde 120, genel fiyat düzeyinin ise yüzde 90 ve yüzde 75 dolaylarında arttığı 1942 ve 1943 yılları, savaş döneminin en yüksek enflasyonunun yaşandığı zaman dilimini oluşturmaktadır.

Saraçoğlu hükümetinin bu süreçler sonunda oluşan aşırı kazançlara ve enflasyona karşı getirdiği savunma mekanizması, iki olağanüstü vergiden oluşmuştu: Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi. Kasım 1942'de kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu, esas olarak ticaret burjuvazisini, tali olarak da çiftçi, esnaf ve ücretlileri kapsayan; belli komisyonlarca tarh

edilerek bir kereye mahsus olmak üzere toplanan, itiraz hakkı bulunmayan olağanüstü bir vergiyi öngörür. Vergi borçlarını bir ay içinde ödemeyenler, önce kamplara, sonra da çalışma yükümlülüğüne tabi tutulmak üzere Aşkale'ye sevk edildiler. Hepsi gayrimüslimlerden oluşan 1400 mükellef, altı ay kadar Aşkale'deki, sonra dört ay boyunca Sivrihisar'daki çalışma kamplarında tutuldular. Kanun metni bir ayrım yapmamakla birlikte, toplam vergi tahsilatının yarıdan fazlası azınlıklarca ödenmiş ve böylece Varlık Vergisi, ırk ve din ayrımına dayalı bir vergi uygulaması olarak maliye tarihimize geçmiştir. 1944 başlarında yürürlükten kaldırıldığında 114.000 mükellefen 315 milyon liralık varlık vergisi tahsil edilmişti. Bu verginin tahsilatı, 1943 yılının (katma bütçeler ve yerel yönetimler dahil) devlet harcamalarının yüzde 38'ini; milli gelirin yüzde 3.5'ini; sanayi ve hizmetler kesimlerinde yaratılan hasılanın yaklaşık yüzde 8'ini oluşturmuştur.

Varlık Vergisi'nin büyük ölçüde dışında tutulan ve savaş koşullarında hızla artan tarımsal kazançlara ise 1944 yılında kabul edilen Toprak Mahsulleri Vergisiyle ulaşılmaya çalışıldı. Gayri safi üretimden yüzde 10 alınmasıyla aşarı andıran ve 1946'da kaldırılan bu vergiden savaş yıllarında 167 milyon lira kadar toplanmıştır. Varlık Vergisi boyutlarına ulaşmamış olmakla birlikte Toprak Mahsulleri Vergisi, aşarın kaldırılmasından beri ilk kez tarıma yönelik büyük çapta ilk dolaysız vergi olarak önem taşır ve piyasa için üretmeyen küçük ve yoksul köylünün üzerinde çok ağır bir yük oluşturduğu tahmin edilebilir.

İthalatın, dolayısıyla hammadde, ara malı ve yatırım malı biçimindeki üretim girdilerinin daralması ve faal nüfusun önemli bir bölümünün silah altına alınması sonunda 1940-1945 dönemi, tüm üretken sektörlerin ve milli gelirin daraldığı yıllar olarak ortaya çıkmaktadır. İthalat, 1938-1939 ortalaması olarak 110 milyon doların üzerindeyken, bu rakam 1940-1941'de yarı yarıya düşmüştü. 1942-1945 ortalaması 120 milyon dolar civarına yükselmekle birlikte, doların savaş süresince değer kaybı dikkate alınırsa, ithalatın reel olarak daralmasının tüm savaş dönemini kapsadığı kabul edilmelidir. 1938-1939'da 110 milyon dolara yaklaşan ihracat hacmiyse savaş yıllarında ortalama 125 milyon dolaylarında sürdürülebilmiş ve dış ticaret altı yılda toplam olarak 250 milyon dolara yaklaşan bir fazla vermiştir.

İncelediğimiz dönem, milli hasılanın, sınai ve (1942 hariç) tarımsal üretimin sürekli olarak düştüğü yıllardır. Yıllık değerlerden yapılan hesaplamaya göre, sınai üretim 1940-1945 döneminde ortalama yüzde 5.5, tarımsal hasıla yüzde 7.1, milli hasıla ise yüzde 6.0 gerilemiştir. Devlet sanayiindeki daralmanın özel sanayiye göre daha az olduğu belirtileri vardır. Tarımda ise, buğday üretimi dönem boyunca ortalama yüzde 9 dolaylarında düşerken, sınai ürünler durumlarını korumuşlar; tütün üretimi ortalama yüzde 2 artmış; pamuk yüzde 1 düşmüştür.

Savaşın uzun dönemli etkileri bakımından en ağır sonuçları sermaye birikiminde meydana gelen gerilemeyle ortaya çıkar. Gayri safi sermaye birikimi 1933-

1939 yıllarında milli gelirin ortalama yüzde 10.7'sini oluştururken bu oran 1942'de yüzde 6.2'ye, savaş yıllarının ortalaması olarak ise yüzde 8.2'ye düşmüştür. Aşınma ve amortismanların çıkmasından sonra saptanan net sermaye birikiminin milli gelirdeki göreli payı ise yüzde 3.7'ye düşmüştür. Bu durum, büyük ölçüde, savunmaya ayrılan kaynakların ulusal ekonomi üzerinde yarattığı yüklerden ve savaş koşullarında oluşan aşırı kazançların yatırım istek, alışkanlık ve eğilimleri çok zayıf olan grupların elinde tüketime tahsisinden doğmuştur.

IV

Savaş yıllarında gelir dağılımında meydana gelen değişmeleri çözümlemeye imkân veren başlıca göstergeler Tablo II'ye alınmıştır.

Savaş ekonomisinin genel ortamını Tablo II'deki bulguların ifade ettiği değişikliklerle birlikte ele alırsak, emekçilerin örgütsüz olduğu tüm denetimsiz enflasyon ve yokluk dönemlerinde olduğu gibi, 1940-1945 döneminin de mülk gelirlerinin emek gelirleri, kârların ücretler, piyasaya dönük büyük çiftçilerin geçimlik üretime dönük küçük köylüler aleyhine genişlediği yıllar olduğu ortaya çıkacaktır. Savaş yıllarında bu tabloya değişiklik getirebilecek tek olay Varlık Vergisi olarak görülebilir. Gerçekten de aşağı yukarı bir yıl içinde, tarım dışı kesimlerde yaratılan toplam hasılanın yüzde 8'inin, tümüyle orta ve büyük kent burjuvazisinden oluşan 100.000 civarında mükellef tarafından ödenmesi, gelir ve servet dağılımı açısından tarafsız bir operasyon değildir. Ne var ki,

Varlık Vergisi bütünüyle burjuvazi tarafından ödenmekle birlikte, bu sınıfın içinde nesnel ölçütlere göre uygulanmamış; siyasi iktidarla gevşek bağları olan gruplar ve özellikle azınlıklar ezilmişler; birçok halde vergi borçlarını sermaye ve mülklerini tasfiye ederek ödemek zorunda kalmışlardır. Bu "tasfiye" sürecinin mütekabili olarak bu kargaşa içinde CHP kadrolarının kanatları altına girerek yok pahasına emlak kapatan, işyerlerini devralan, önemli bir bölümü Anadolu kökenli yeni zenginlerin büyük servet birikimi sağladıkları da doğrudur. Savaş yılları mizahının hâlâ hatırlanan "hacıağa" tipi, bu gelişmeleri yansıtan bir örnek olarak görülebilir.

***Tablo II** Başlıca Bölüşüm Göstergeleri: 1938-39 ve 1944-45*

	1938-39	1944-45
Sınai Hasıla İndeksi	100	77
Sınai Fiyat İndeksi	100	357
Buğday Üretim İndeksi	100	63
Buğday Fiyat İndeksi	100	568
Tütün Üretim İndeksi	100	105
Tütün Fiyat İndeksi	100	490
Pamuk Üretim İndeksi	100	88
Pamuk Fiyat İndeksi	100	356
Tarımsal Hasıla İndeksi	100	69
Tarımın Ticaret Hadleri	100	123
Nominal Ücretler İndeksi (a)	100	271
Nominal Ücretler İndeksi (b)	100	225
Reel Ücretler İndeksi (a)	100	45
Reel Ücretler İndeksi (b)	100	50
Milli Gelirde Maaş Payı (%)	8.4	8.2
Toptan Eşya Fiyat İndeksi	100	449
Reel Milli Gelir İndeksi	100	75

Not: Ücretler dışındaki tüm göstergeler Bulutay ve arkadaşlarının **Türkiye Milli Geliri 1923-1948**'deki çeşitli tablolardan hesaplanmıştır. Reel ücretler için bkz. Bulutay (1995: Tablo 9.1).

1938-1939 yıllarına ait bölüşüm göstergelerini 1944-1945 ile karşılaştıran Tablo II, dönem boyunca meydana gelen değişmeleri daha ayrıntılı olarak saptamamıza imkân veriyor. Bir kere, ticari kazançlardaki artışın sınai ürünlerden ziyade tarımsal ürünlerin ticaretinde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Sınai fiyatların artış oranı, toptan eşya fiyatları ile buğday ve tütün gibi tarım ürünlerinin çok gerisindedir. Dolayısıyla çiftçilerin sanayicilere, tarım ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazisinin sınai ürünleri pazarlayan gruplara karşı göreli durumlarının ilerlediğini saptıyoruz. Tarım kesimi içinde en yüksek fiyat artışları buğdayda gözlenmektedir. Özellikle 1942-1943 yıllarında buğday fiyatlarında meydana gelen sıçrama olağanüstü kazançlara yol açmıştır. Buğday üretimindeki daralma, fiyat artışlarından doğan kazancı giderecek boyutta değildir. Tütün, hem üretim düzeyini koruyabilen, hem de fiyat artışları buğday dışındaki tüm fiyat hareketlerinin üstüne çıkan bir üründür. Pamuk ise, fiyat hareketleri bakımından sınai fiyatlarla paralel bir görüntü içermektedir.

Tarım dışı kesimlerin iç gelir dağılımları ise emekçilerin aleyhine seyretmiştir. Maaşların milli gelirden payı, Saydam hükümetinin politikaları sayesinde 1941' de yüzde 10'a kadar yükseldiği halde, artan enflasyon temposuna dayanamayarak 1942'de yüzde 7.4'e, 1943' te yüzde 5.3'e kadar düşmüştür. 1944-45 yılları ise maaş payının savaş öncesi düzeye yeniden yaklaşabildiği yıllardır. Gerçekten de tek parti rejimi, memur tabakasının savaş enflasyonu karşısında ezilmemesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Dolayısıyla savaş boyunca memurların hayat standardının, sadece milli

hasıladaki gerileme oranında düştüğü; göreli durumlarının bozulmadığı söylenebilir. Memurlar için söz konusu olan bu göreli istikrarla karşılaştırılırsa işçi sınıfının durumunda hem göreli, hem mutlak bir bozulma vardır. Sabit fiyatlarla sınai üretimde yüzde 23, milli gelirde yüzde 25 daralmanın gözlendiği bir dönemde reel ücretlerin yüzde 55 dolaylarında düşmesi, işçi sınıfının hayat standardındaki mutlak bozulmanın yanı sıra, ücretlerin payının hem sınai hasıla, hem milli gelir içinde önemli ölçülerde daralmış olduğunu gösterir. 1930'lu yıllarda reel ücret hareketleri bir yana, sınai istihdamda (kırsal kesimden kaynaklanan) önemli artışların, emekçi katmanların hayat standartlarında belli bir gelişmeye yol açmış olabileceğine önceki bölümde işaret ettik. Savaş yıllarında ise istihdamda artış değil gerilemeler söz konusu olduğu için reel ücretlerdeki gerileme, işçi sınıfının ortalama hayat standardındaki bozulmanın tümünü yansıtmamaktadır.

Savaş yılları, CHP iktidarının küçük burjuva radikalizmine yatkın kanadının son atılımlarına tanık oldu. Piyasa mekanizmasını askıya alan önlemler ve Varlık ve Toprak Mahsulleri vergileriyle savaş kazançlarını tırpanlama girişimleri örnek gösterilebilir. Bunların yanı sıra tarım kesiminde güçlü toprak sahibi ve mütegallibe gruplarını tedirgin eden iki gelişmeye de değinilmelidir. Birincisi, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un önderliğinde 1940 yılında kurulmaya başlayan ve savaş yıllarında hızla gelişen köy enstitüleridir. Köy enstitüleri yoksul köy çocuklarını hem eğitimci hem de kırsal yapıyı modernleştirecek aktif ak-

törler olarak köye yerleştirmeyi hedefliyordu. İkincisi ise savaşın son yılında, kısa bir süre sonra kabul edilen ve "topraksız ve az topraklı çiftçilere toprak dağıtımını" öngören Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'dur. Bir yıl sonra Demokrat Parti'nin kurucusu olacak kimi milletvekillerinin yoğun çabaları sonunda büyük ölçüde değiştirilen Hükümet Tasarısı, ciddi bir toprak reformunu hedefleyen radikal öğeler taşıyordu. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, (2014b'de) köylü direnişlerine de yol açan toprak taleplerinin başta İnönü olmak üzere CHP yöneticileri üzerinde, bu tasarının hazırlanmasına yol açan yansımalarını, etkilerini anlatmaktadır.

Birkaç yıl sonra Demokrat Parti tarafından tasfiye edilmesine rağmen, köy enstitüleri uygulamasının olumlu izleri uzun yıllar sürdü. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ise, tamamlanamayan, asli hedefini terk eden eksik bir hamle olarak kaldı. Varlık Vergisi'nin izleriyle birlikte egemen sınıfların önemli bir bölümünün CHP'den uzaklaşmasıyla sonuçlanacak tedirginliklere de yol açtı.

Kıtlık koşullarında piyasa mekanizmasına teslimiyet, büyük boyutlu savaş vurgunlarının oluşmasını kaçınılmaz kıldı. Bir yandan bu tür kazançlara meşruiyet sağlayarak varlıklı katmanların gözetilmesi; diğer yandan da kırsal ve kentsel emeğin yasalarla ve baskıcı yöntemlerle denetlenmesi, faşizan iktisat politikalarıyla akrabalık taşır. İş mükellefiyeti, ücretlerin sınırlandırılması, 1939-1942 arasında şeker fiyatının kilo başına 28 kuruştan 5 liraya yükseltilmesi, iş saatlerinin uzatılması, yoksul köylüleri angaryaya zorlayan yol vergisi, emekçi halk yığınları ile CHP arasında uzun yıllar telafi edilemeyecek kopuşlara yol açtı.

Kısacası, 1945 sonuna gelindiğinde, CHP iktidarı Cumhuriyet'in ilk on beş yılının siyasi ve ekonomik atılımlarla sağladığı meşruiyeti büyük ölçüde yitirmişti. Türkiye toplumunun tüm sınıf ve katmanları, savaş sonuna değişiklik özlem ve beklentisi içine girmişlerdi.

V. Dünya Ekonomisiyle Farklı Bir Eklemlenme Denemesi: 1946-1953

I

1946 yılı, Cumhuriyet Türkiyesi'nin tarihinde hem siyasi, hem iktisadi bakımdan yeni bir dönüm noktası oluşturur.

Siyasi bakımdan 1946 yılı, tek parti rejiminden çok partili parlamenter rejime geçişin başlangıç tarihidir. 5 Eylül 1945'te Milli Kalkınma Partisi'nin, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kuruluşlarıyla başlayan ve 21 Temmuz 1946'da, bütün baskı ve yolsuzluklara rağmen ilk kez tek dereceli seçimlerin yapılabilmesiyle sürdürülen ve 14 Mayıs 1950'de yine seçim yoluyla iktidarın el değiştirmesine yol açan bu siyasi dönüşümün önemi hiçbir biçimde küçümsenemez. Bu süreç, siyasi iktidarın sınıfsal içeriğinde birazdan inceleyeceğimiz (ve aslında niteliksel bir dönüşüm olmayan) değişmelere yol açmıştır. Ancak, daha da önemlisi, parlamenter rejimin gereği olarak geniş halk kitlelerinin toplum sahnesinde, artık seyirci değil, ak-

törler olarak yer alması sonucunu doğurmuştur. Siyasi iktidarlar, bu tarihten sonra, en azından seçimden seçime, işçi, köylü, esnaf gibi kalabalık halk kesimlerinin ekonomik ve sosyal isteklerini dikkate almak, bunlara şu veya bu biçimde yanıt vermek zorunda kalacaklardır. Bu zorunluluk, iktisat politikalarında ve bölüşüm ilişkilerinde, varlıklı sınıfların kısa dönemli çıkarlarıyla çelişebilen unsurların sürekli olarak yer alması sonucunu doğuracaktı. Bazı çözümlemelerde "popülist" bir rejim olarak da nitelendirilen bu ortamın egemen sınıfların denetiminden çıkmamasının, bunların *uzun dönemli* çıkarlarını zedelememesinin ön-koşulu, doğrudan halk sınıflarını temsil etme ve/veya bunları örgütleme iddiasında solcu bir siyasi muhalefetin iktidar alternatifi olarak gelişmesine imkân verilmemesidir. Nitekim Türkiye'de de böyle oldu. Kısa süren bir yaygın demokrasi denemesinden sonra 1946 yılı sonunda solcu partiler ve bunların paralelindeki sendikalar kapatılarak sosyalist hareket yasal siyasetin dışına itildi.

1946 yılına salt iktisadi bakımdan da bir dönüm noktası niteliği kazandıran özellik, on altı yıldır kesintisiz olarak izlenen kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikalarının adım adım gevşetildiği; ithalatın serbestleştirilerek büyük ölçüde artırıldığı; dış açıkların kronikleşmeye başladığı; dolayısıyla dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarıyla ayakta duran bir ekonomik yapının yerleşmesi olmuştur. Bu dönemde, serbestleşmeye yönelen bir dış ticaret rejiminin sonucu olarak, iç pazara dayalı bir sanayileşme programı değil, dış pazarlara dönük ve tarıma, madenciliğe, alt yapı yatırımlarına ve inşaat

sektörüne öncelik veren bir kalkınma anlayışı gündemdedir. Liberal dış ticaret politikaları bu dönemin bitiminde çok uzun bir süre için terk edilecektir. Ancak, kronik dış açıklar kanalıyla dışa bağımlı hale gelen ekonomik yapı, bu dönemin bir armağanı olarak Türkiye ekonomisinin kalıcı bir özelliği olma niteliğini kazanacaktır. İşte 1923-1929 yıllarının serbest ticaretçi açık ekonomi özelliklerini farklı bir ortamda yeniden gündeme getiren 1946-1953 dönemini, "dünya ekonomisiyle farklı bir eklemlenme denemesi" olarak nitelendirmemizin ana gerekçeleri bunlardır.

Siyasi ve iktisadi düzlemde meydana gelen bu önemli dönüşümlerin ardında yatan içsel ve dışsal etkenleri de kısaca gözden geçirmekte yarar vardır.

Önceki bölümde yapılan çözümlemelerin gösterdiği gibi, savaş yılları Türkiye'de ticaret burjuvazisinin ve piyasaya yönelik büyük toprak unsurlarının aşırı güçlendiği, başıboş bir vurgun ve zenginleşme ortamının dörtnala geliştiği bir dönemdi. Bu gelişmeye bağlı servet ve gelir temerküzünün iktisadi ve siyasi meyveleri, 1945'i izleyen yıllarda elbette toplanacaktı.

Vurgun ortamının oluşması ve süregelmesi, CHP iktidarı altında ve büyük ölçüde onun sayesinde mümkün olmakla birlikte, savaş yıllarının bazı politikaları egemen sınıfların belli kanatlarında önemli tepkiler de yaratmıştı. Önceki bölümde açıklandığı gibi, savaş zenginlerinin dışa dönük, İstanbullu ve gayri müslim kanadını Varlık Vergisi; büyük çiftçi kanadını ise Toprak Mahsulleri Vergisi, Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu derinden tedirgin etmişti. Buna karşılık, yüksek bürokrasi ve siyasi kadrolar ile

içli dışlı olmuş çıkar grupları ve burjuva klikleri ile Anadolu kökenli ticaret sermayesi, savaş ekonomisi uygulamalarından şüphesiz ki şikâyetçi değillerdi. Ne var ki, bunlar dahi CHP iktidarını ancak önemli bir bünye değişikliğine uğradığı takdirde desteklemeye devam edeceklerini belli ediyorlardı: Parti içinde hâkim durumda olmamakla birlikte sık sık kontrolsüz ve hesapsız hamlelerin patlak vermesine sebep olan ve küçük burjuva radikalizminden esinlenen reformcu kanadın etkisiz hale getirilmesi şartıyla...

1945 sonrasının siyasi gelişmelerinde egemen sınıfların bu iki ana grubu, iki ayrı yol izledi. Birinci grup, esas olarak Demokrat Parti hareketini örgütlemeye ve desteklemeye yönelirken, kaderlerini CHP iktidarlarına bağlayan ikinci grup, CHP içinde topluma da yansıyan bir temizlik harekâtı başlattı ve başardı: Köy Enstitülerinin çökertilmesi, üniversitede tasfiye ve savaş sonunda filizlenmeye başlayan ilerici, solcu ve demokrat oluşumların ezilmesi böylece sağlandı. Bu operasyon 1947 CHP Kurultayında, parti içindeki reformcu kanadın sessiz sedasız, ancak kesin olarak yenilgiye uğratılmasıyla mümkün kılındı.

Toplumsal yapıdaki bu dönüşümler, savaş sonrasında kapitalist dünya sisteminde meydana gelen yeni dengelerden türeyen dışsal etkenlerle ahenkli bir uyum sağladı. Kapitalist sistemin yeni ve tartışmasız lideri ABD'ydi ve Türkiye'nin bu sistemin içinde Amerikan nüfuz alanı içinde yer alması savaş bitmeden kesinleşmişti. Uzun süreli bir genişleme dönemine giren kapitalist dünya ekonomisinin merkezlerinde yeniden serbest ticaret doktrini egemen oluyor; sermaye hareketlerine konan engeller hafifliyor ve

Amerikan kaynaklı yatırımlar, dış yardım ve krediler, bu genişleme sürecinin kritik araçlarını oluşturuyordu. Peş peşe ülkeye gelen Amerikan heyetleriyle birlikte "dış yardımsız kalkınmak imkânsızdır!" inancının yerleşmesi böyle gerçekleşti. 1930'dan beri dış ticaret açığı vermeden ayakta durabilmiş (ve savaş yılları dışında hızla büyüyebilmiş) bir ekonominin birdenbire (ve dış ticarette liberalizasyona paralel olarak) dış açık vermeden yaşayamaz bir yapıya dönüşmesi, büyük ölçüde kapitalist dünya ekonomisinin savaş sonu konjonktürü tarafından belirlenen bir dönüşüm olarak görülmelidir.

II

1946-1953 döneminin ortalarında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi, yaygın bir kanının aksine, iktisat politikaları ve ekonominin genel yönelişi üzerinde belirgin bir değişiklik meydana getirmemiştir. Dönemin iktisadi icraatının ve başlıca uğrak noktalarının gözden geçirilmesi bu yargıyı doğrulayacaktır.

CHP açısından, yeni doğrultuya kesin olarak yönelme, yukarıda da belirtildiği gibi, iktidar partisinin 1947 Kurultayı ile gerçekleşmiştir. 1946 yılının başlarında hâlâ eski ve devletçi-korumacı alışkanlıkların izleri vardır. Bunun en açık belirtisi, 1945 yılında bakanlıklar arası bir komisyonca başlatılan; 1946'nın ilk yarısında tamamlanan ve hazırlıklarına Şevket Süreyya ve İsmail Hüsrev gibi eski Kadro'cuların aktif olarak katıldığı *Beş Yıllık Sanayi Planı*'dır. Kalkınma ve sanayileşme hamlelerinde devletin öncülüğünü zorunlu gören bu plan, dış ekonomik ilişkilere de eko-

nomik bağımsızlık perspektifiyle bakmaktadır. İ. Tekeli ve S. İlkin'in bir çalışmasından nakledersek, 1946 planı, "bir taraftan yarı müstemleke şeraiti içine düşmemek, diğer taraftan da milli tekâmülümüzün seyrini arızaya uğratacak her türlü tazyik ve tesirlerden korunmak ve bunun için hem sanayii hem ziraati ve ulaştırma işlerini genişleterek memleketi bir kül haline koyacak çareler bulmak" amacını izliyor; farklı bir ifadeyle, açık pazar koşullarının belirleyeceği bir ihtisaslaşma modeline değil, tüm sektörlerin ve öncelikle sanayinin gelişmesinden türeyen yaygın ve dengeli bir kalkınma sürecine dayanmayı öngörüyordu.

Ne var ki iç ve dış dengelerin bu türden bir gelişme modelini gündem dışı bıraktığı kısa sürede anlaşılacaktı. 1946 planının hazırlanmasından birkaç ay sonra, 7 Eylül 1946'da bir dolar karşılığı Türk lirası 1.28'den 2.80'e çıkarılarak Cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonu, ekonomiyi dünya ekonomisine entegre etmeye yönelik liberalizasyon tedbirleriyle birlikte uygulamaya konuyor ve dış yardım arayışlarına girişiliyordu. Bu girişimlerde 1946 planının bir ayak bağı olacağını fark eden iktidar, farklı ve daha liberal iktisatçılardan oluşan bir kadroya 1947 yılında, özel teşebbüsün rolünün ve tarım, ulaştırma, enerji sektörlerine verilen önceliğin arttığı *Türkiye Kalkınma Planı*'nı hazırlattı. Resmen uygulanmaya konmamasına rağmen bu plan, devletçi-korumacı bir sanayileşme anlayışının artık kesinlikle gündem-dışı olduğunu kanıtlayan bir belge olarak görülmelidir.

1947 CHP Kurultayı bu doğrultudaki yeni yönelişin kesinleştiği bir uğrak olarak algılanabilir. Parti dışında solcu ve ilerici akımların tasfiyesinden, parti

içinde de reformcu ve demokrat grupların etkisiz bırakılmasından sonra yapılan Kurultay, sermaye çevrelerinin ekonomik taleplerinin pek çoğunu benimsiyor ve devletçiliği esas olarak özel teşebbüse yardım etmeye dönük bir ilke olarak yeni baştan yorumluyordu. 1948 yılında bir *Türkiye İktisat Kongresi* düzenleyerek devletin ekonomik işlevlerinin tek tek sayılarak sınırlanmasını talep eden İstanbul Tüccar Derneği'nin önerileri ile CHP ve DP'nin bu yıllardaki iktisadi platformları arasında büyük bir paralellik vardır. Tek önemli fark, sayılan alanların dışında kurulmuş olan devlet işletmelerinin giderek özel teşebbüse devrini isteyen İstanbul burjuvazisi ve DP yaklaşımına karşı, bu alanlarda yeni kamu yatırımlarına girişmemeyi kabullenmekle birlikte var olan işletmelerin devrini benimsemeyen CHP tutumu arasında gözlenmektedir. Ancak, bu konuda CHP'nin daha gerçekçi olduğunu zaman göstermiştir: DP'nin kurduğu ilk hükümet programında yer almasına rağmen, hiçbir devlet işletmesinin özel sektörce doğrudan devralınması mümkün olamamış; işlevleri değişmiş olmasına rağmen devlet kesimi varlığını DP iktidarları döneminde de sürdürmüş; kamu yatırımları da DP'nin genişleme konjonktürünü sürükleyen etkenlerden biri olarak önemli rol oynamıştır.

Sermaye çevrelerinin talepleri, kalkınma stratejisi ve devletin ekonomik rolü gibi konularda CHP ve DP iktidarları arasında gözlenen süreklilik, dış ekonomik ilişkilerde de vardır. Dış yardım, yabancı sermaye ve dış ticaret rejimi konularında, dünya ekonomisi ile piyasa ilişkilerine, göreli serbest ticarete ve açık eko-

nomi koşullarına dayalı bir eklemlenme eğilimi bütün dönem boyunca süregelmiştir.

Savaş sonuna 250 milyon dolarlık, yani 1946 ithalat hacminin iki mislinden daha fazla bir döviz rezerviyle giren ve 1946 yılında da 100 milyon dolara yakın bir dış ticaret fazlası veren Türkiye'nin, hiçbir ekonomik mantığa dayanmadığı halde yoğun bir dış yardım arama çabasına girmesi, önce Truman Doktrini, sonra da Marshall Planı çerçevesi içinde yardım almaya başlaması, CHP ve DP hükümetleri dönemlerinde kesintisiz olarak ve aynı yaklaşım içinde süregelmiştir. Keza, yabancı özel sermaye yatırımlarının olumlu etkileri, 1920'li yılları andıran değerlendirmelerle abartılmış; yabancı sermayeye konulan sınırlamalardaki ilk gevşetmeler CHP tarafından Mayıs 1947 ve Mart 1950'de yapılmış; DP iktidarı aynı yönelişi 1951'de Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu, 1954 başlarında ise Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile Petrol Kanununu kabul ederek sürdürmüştür.

Dış ticarette korumacılığın gevşetilme sürecinin ilk adımı 1946 devalüasyonuyla birlikte, ithalatta miktar kontrollerinin (kotaların) uygulanmasını sınırlayan liberasyon listelerinin saptanmasıyla başlar. Bu başlangıç, DP'nin 1950 Haziranında 11704 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla ilan edilen ithalat rejimiyle oldukça ileri bir aşamaya getirilmiş ve üç yıl boyunca Türkiye, gümrük tarifeleri dışındaki koruma önlemlerinin büyük ölçüde kaldırıldığı bir dış ticaret politikası izlemiştir.

Bu gelişmeler, Türkiye'nin, uluslararası kapitalizmin savaş sonunda kurulan üst organlarına üye olma-

sı ve ülkenin Batılı (ve özellikle Amerikalı) uzman ve danışmanların sürekli bir uğrak yeri haline gelmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Türkiye, IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü'ne 1947'de, NATO'ya 1952'de üye olmuştur. 1946 Nisanında Missouri zırhlısının İstanbul'u ziyaretiyle Türkiye-Amerika yakınlaşması, gösterişli bir biçimde, Türk kamuoyuna da benimsetildi. Bu yakınlaşma, Türkiye'nin 1950 yılında Kore Savaşı'na katılma kararı ile pekişecektir. Çoğu Amerikalı olan ve sistemli bir biçimde devletçi-korumacı politikalara son verilmesini, Türkiye üzerindeki inceleme, öneri ve raporları ile telkin eden yabancı danışmanlar, iktisat politikalarının biçimlenmesinde rol oynayan dışsal etkenlerin arasında sayılabilir. Belli bir süre sonra, Amerikan kurumlarında ve üniversitelerinde "yetiştirilen" Türk uzmanlar, aynı doğrultudaki önerilerin hararetli savunucuları ve uygulayıcıları olarak Türkiye Cumhuriyeti kamu yönetimine de egemen olacaklardı.

III

1946-1953 döneminin ana ekonomik göstergeleri, hızlı bir büyüme sürecini yansıtmaktadır. Sabit fiyatlarla milli gelirdeki değişmelerin yıllık ortalaması, yüzde 10.2'lik bir artış oranı vermektedir. Ancak bu hızlı büyümenin bazı ilginç özellikleri vardır.

Bir kere, 1945 sonrasında gerçekleşen büyümenin, büyük ölçüde, savaş yıllarını kapsayan altı yıllık bir gerilemenin telâfisi niteliğinde olduğu söylenmelidir. Sabit fiyatlarla gayri safi yurt içi hasıla, 1939' daki düzeyinin üzerine 1948'de çıkabilmiştir. Savaş

kayıplarının kapatıldığı 1946-1948 yıllarının ortalama büyüme hızı yüzde 17.2'ye ulaşmıştır. Tarımsal hasıla için de aynı gözlem yapılabilir. Sınai hasıla ise, 1939' daki düzeyi ancak 1952'de aşabilmiştir.

İkincisi, 1946-1953 yıllarının, esas olarak tarımsal gelişme yılları olduğu söylenebilir. Dönem boyunca tarımın ortalama büyüme hızı yüzde 13.2'yi bulmuş ve yüzde 9.2'lik sınai büyüme hızını belirgin bir biçimde aşmıştır. Tarım kesiminin milli hasıla içindeki payı 1946-47 ortalaması olarak yüzde 42.0 iken, 1952-53'te bu oran yüzde 45.2'ye çıkmıştır. Aynı yıllar için sanayi sektörünün payı ise yüzde 15.2'den yüzde 13.5'e düşmüştür. Bu gelişme biçimi, bu dönemin dünya ekonomisi ile ham-maddeci ihtisaslaşmaya dayanan bütünleşme eğiliminin bir yansımasıdır.

Ekonominin dış hesapları da, dönemin önceki kesimde açıklanan ana eğilimlerini yansıtmaktadır. 1930 yılından itibaren (1938 dışında) sürekli olarak sağlanan dış ticaret fazlasının Cumhuriyet tarihi boyunca kaydedildiği son yıl 1946'dır. Bu yıl ihracat yaklaşık yüzde 30 artırılmış ve ithalatta yüzde 20'yi aşan yükselmeye rağmen 100 milyon dolar civarında ticaret fazlası sağlanmıştır. Buna karşılık 1947 yılı, ekonominin dış ilişkiler bakımından yeni ve tamamen farklı bir doğrultuya yöneldiği yıldır: İthalat yüzde 100'ü aşan bir sıçrama gösterirken ihracat sabit kalmış ve kronik dış açıklara dayalı ekonomik yapının ilk temel taşları bu yıl atılmıştır. 1946'daki büyük ticaret fazlasına rağmen, 1946-1953 yıllarında dış ticaret açığı toplam olarak 500 milyon doları bulmuş ve bu açıklar ABD yardımları ve dış kredilerle kapatıl-

mıştır. Sermaye birikim oranı, milli hasılanın ortalama olarak yüzde 10.5'ine –yani 1930'lu yılların göreli hacmine– yükselmiş; ancak birikimin yüzde 18'i dış kaynaklarla "finanse" edilmiştir.

IV

1946-1953 yılları, hızlı bir büyüme sürecini kapsadığı için bütün sosyal grup ve tabakaların reel gelir düzeylerinin yükselmesine imkân veren nesnel koşulları da içermekteydi. Tüm nicel göstergeler bu imkânın fiilen de gerçekleştiğini göstermektedir. Savaş yıllarında mutlak hayat standartları belirgin bir biçimde düşen emekçi grupların, 1950 yılına gelindiğinde savaş öncesinin reel gelir düzeylerini aştıkları anlaşılmaktadır. Bu yıllar, bu nedenle geniş halk yığınlarının bilinçlerinde bir refah artışı ve bolluk dönemi olarak yer edecektir ve doğal olarak bu bilinç bu "altın yıllar"ı, CHP'nin iktidardan uzaklaştırıldığı 1950 yılıyla başlatma eğiliminde olacaktır.

Ancak, reel gelirlerdeki bu ilerlemeyi gelir dağılımındaki değişmelerden, farklı bir ifadeyle milli gelirden veya sektörel katma değerlerden alınan paylardaki oynamalardan ayırmak gerekir. Olaya bölüşüm göstergeleri açısından baktığımızda, tarım dışındaki ücretli-maaşlı grupların milli hasıladan paylarının bu dönemde azaldığını tahmin edebiliyoruz. Memur maaşlarının GSYİH içindeki payı 1945'te yüzde 8.3 iken, 1953'te yüzde 6.6'ya düşmüştür. Bu gerileme, kısmen de, tarım kesiminin diğer kesimlerden daha hızlı büyümüş olmasından doğan bir olgudur. Nitekim, memur maaşlarının tarım-dışı kesim içindeki payı, 1945-

53 arasında yüzde 13'ün biraz üstünde ve aşağı yukarı sabit kalmaktadır. Ücretlere gelince, T. Bulutay'ın DİE verilerinden inşa ettiği iki ayrı ücret serisinin birleştirilmesi sonunda, biraz kaba bir tahminle 1945-1953 arasında reel ücretlerin hemen hemen iki misli (yüzde 100 oranında) arttığı söylenebiliyor. Bu bulgudan hareketle, aynı dönem boyunca sınai hasılanın yaklaşık yüzde 114 arttığı dikkate alınırsa ve emek veriminde belirgin bir düşmenin meydana gelmediği varsayılırsa, ücretlerin katma değer içindeki payının aşınmış olduğunu tahmin edebiliriz. Nitekim *tarım-dışı kesim içindeki* ücret paylarıyla ilgili bir çalışmamızın 1950-53 yıllarına ait bulguları, bu süre boyunca sözü geçen payın yüzde 22.2'den yüzde 18.8'e düştüğünü ortaya koyarak bunu doğruluyor. Bu değişmeleri tüm ücret ve maaş gelirleri için ifade edersek, 1950-53 yılları arasında bu gelir türlerinin milli hasılada yüzde 19.5'ten yüzde 16.1'e, tarım-dışı hasıla içinde ise yüzde 38.9'dan yüzde 32'ye düştüğü saptanmaktadır. DİE'nin imalat sanayii için verdiği ücret/katma değer oranları da 1950-1953 arasında yüzde 32.3'ten yüzde 30'a düşerek, yukarıdaki bulguları doğruluyor.

Göreli durumları bozulan kentli emekçiler karşısında, göreli durumları düzelen gruplar hangileri olmuştur? Bir kere, *tarım-dışı kesimin iç dağılımı* açısından, hasıladan payları azalan ücret-maaş gelirlerinin, sınai-ticari kârlar, kira ve faizler gibi emek-dışı gelirler ile karşıtlık ilişkisi içinde olması doğaldır. Emek-dışı gelirlerin iç dinamiği konusunda fazla bilgi olmamakla birlikte, bu dönemin sınai kârlardan ziyade tarım ürünlerinin iç ve dış pazarlamasını ve genel

olarak ithalatı örgütleyen ticaret sermayesi için altın yıllar olduğu kabul edilebilir. Küçük tüccar ve esnafın da bu gelişmeden belli ölçülerde nemalandığı söylenebilir.

Öte yandan tarım ile tarım-dışı kesimler arasındaki ilişkiler çelişkili etkenlerce biçimlenmiştir. Uluslararası ticarette ham madde/sınai ürün fiyatları arasındaki ilişkiler, savaş sonundan 1954'e kadar ham maddeler lehine gelişmiştir. Ancak, Türkiye'deki sektörel göreli fiyat hareketleri aynı yönde seyretmemiştir. Savaş yıllarında Türkiye'deki tarım/sanayi fiyat makasında gözlenen çok çarpıcı açılmanın 1945 sonrasında daha da büyümesi, dünya ticaretinde tarım lehine gerçekleşen olumlu koşullara rağmen söz konusu olamazdı. Gerçekten de iç ticaret hadlerinin, yani göreli fiyatların, bu dönem boyunca -yaygın kanının aksine- tarım kesiminin *aleyhine* döndüğünü saptayabiliyoruz. 1944-45 ile 1952-53 yıllarının ortalamalarını karşılaştırırsak, tarımın ticaret hadleri milli gelir (zımni) sektör indirgeyicilerine göre yüzde 18, toptan eşya fiyat indekslerindeki tarım/sanayi fiyatlarına göre yüzde 17 gerilemiştir. Önemli tarım ürünleri için çiftçinin eline geçen fiyatları sınai fiyatlarla karşılaştırırsak, buğdayın göreli fiyatı 1944-45'ten 1952'ye kadar yüzde 20, tütününki 1951'e kadar yüzde 29.2 gerilemiştir. Ünlü "Kore Savaşı konjonktürü"nden yararlanan tek önemli ürünün pamuk olduğu anlaşılıyor. 1944-45'ten 1948'e kadar esasen yüzde 26.9 oranında yükselen pamuğun göreli fiyatı, 1949-52 yılları arasında yeni bir sıçramayla yüzde 43.2'lik bir ilerleme daha kaydediyor. (Bu ürünler için 1953 yılı fiyatları saptanamamıştır.)

Ancak, bu dönem için tarım ticaret hadlerinde gözlenen gerilemelerin çiftçinin ekonomik durumunun diğer sosyoekonomik gruplara göre bozulduğu anlamına geldiğini söylemek doğru değildir. Fiyat ilişkileri ile tarımdan tarım-dışına aktarılan artığın, özellikle 1950 sonrasına damgasını vuran bir dizi iktisat politikası aracılığıyla tekrar tarıma döndürülmüş olduğunu söylemek mümkün olabilir. Bununla, tarım-dışından kaynaklanan tarımsal yatırımları kastediyoruz. Bilindiği gibi bu yıllar, traktör kullanımının yaygınlaşması sonunda ekilen alanın ve tarımsal hasılanın hızla büyüdüğü bir zaman aralığıdır. Bu gelişme biçimine imkân veren yatırımların finansmanına, örneğin elverişli kredi koşullarıyla kamu politikalarının katkı yapması bu tür bir kaynak aktarımına örnektir. Belli bir noktadan sonra, tarım kesimi anlamlı bir iç birikimi bizzat sağlayacak bir dinamizm ve ivme kazanacak ve bütün bu etkilerin sonunda yüksek tempolu üretim artışları gerçekleştirecektir. Bu dönem boyunca yıllık ortalama üretim artışlarının yüzde 13'ü bulduğunu ve N. Keyder'in hesaplamalarına göre tarımcı nüfus başına düşen reel gelirin de sekiz yıl içinde yüzde 46.5 oranında artmış bulunduğunu dikkate alırsak, yılda yüzde 2-3 oranlarında gözlenen göreli fiyat bozulmalarının, üretim artışları tarafından fazlasıyla telafi edilmiş bulunduğunu ve böylece bir bütün olarak tarımcı nüfusun göreli durumunun ekonominin diğer kesimleri karşısında düzeldiğini söylemek mümkün oluyor. Ancak, 1946'yı izleyen yıllarda siyasi iktidarların, özellikle DP'nin, sınıfsal konumları tarıma dönük politikalarda büyük toprak sahipleri ile

küçük çiftçi çıkarlarının çatıştığı her durumda birincilerin gözetilmesi sonucunu da vermiştir.

1946-1953 yılları, böylece, tüm sosyal grupların mutlak durumlarının ve yaşam koşullarının düzeldiği, reel gelirlerinin arttığı; buna karşılık ücretli-maaşlı grupların göreli durumlarının gerilediği; genel olarak mülk gelirlerinin ve özellikle ticaret sermayesinin milli hasıladan paylarının arttığı; geniş köylü kitlelerinin ise fiyat hareketleri nedeniyle bozulan bölüşüm ilişkilerini, üretim dinamizmi içinde fazlasıyla telafi edebildikleri bir dönem olma özelliği gösterir.

VI. Tıkanma ve Yeniden Uyum: 1954-1961

I

1954-1961 yılları, savaş sonunun genişleme konjonktürünün ve liberal dış ticaret politikalarının son bulduğu; ekonominin göreli bir durgunluk içinde dalgalanmalara tabi olduğu; ihraç mallarına yönelik talepteki düşme ve dış kaynakların belli bir düzeyi aşmaması yüzünden doğan dış tıkanmaya tepki olarak ithalat sınırlamalarına gidildiği bir dönem olarak nitelendirilebilir. Ekonominin 1946 sonrasında sürüklendiği bağımlı gelişme çizgisi ortadan kalkmış değildir. Ancak, sözü edilen dışsal etkenler nedeniyle bu bağımlı gelişme, liberal dış ticaret politikalarıyla değil, geleneksel ithalat ve kambiyo denetimleri içinde sürdürülmektedir. "Liberal" Demokrat Parti, ekonomik zorlamalar sonunda, bir yandan kontrollü bir dış ticaret rejimine, öte yandan da, tüketim malı ithalatındaki daralmaları telafi etmeyi amaçlayan ve önemli ölçüde devlet yatırımlarıyla gerçekleştirilen bir ithal ikamesi politikasına bu dönemde angaje olmuştur.

Dönemin özelliklerinin belirlenmesinde dış ticaretteki gerilemenin oynadığı rol, 1953 yılının dolar cinsinden ihracat ve ithalat değerlerine bu yıllar boyunca tekrar ulaşılamadığı olgusuyla ortaya çıkmaktadır. Milli hasılada bu daralmaya paralel bir düşme olmadığı için ekonominin göreli olarak dışa kapanarak geliştiği söylenebilir. 1954 öncesinde ithalatın yüzde 20-yüzde 25'ini oluşturan tüketim mallarının ithalattan payı yüzde 10'un altına düşmüştür. Bu gerileme bir yandan mal yoklukları, kuyruklar ve karaborsaya; bir yandan da ithalatı tüketim mallarında ikame eden bir sanayileşme sürecine yol açmıştır. "Devlet işletmelerinin özel sektöre devri" sloganıyla iktidara gelmiş olan Demokrat Parti, bu dönemde kamu yatırımlarını genişletme zorunda kalmıştır. Enerji, kömür, çimento, şeker gibi üretim kollarında, kamu kesiminin sürüklediği önemli genişlemeler olmuş; kamu yatırımlarının milli hasıla içindeki payı belirgin biçimde artmıştır. Ancak, bu dönemde özel sınai üretimde de önemli bir genişleme gerçekleşmiştir. Hatta tarım-dışı faaliyetleri bir bütün olarak ele alırsak bu kesimlerde özel işyerlerinde çalışan işçilerin artış hızı, kamu işyerlerindeki işçilerin artış hızından fazla olmuştur. Bu yıllar, aynı zamanda, düzensiz kentleşme ve gecekondulaşma yıllarıdır. Kentli nüfus içinde, ücretli-maaşlı grupların payı bu dönem boyunca gerilemiş; düzensiz, marjinal faaliyetlerde kendilerine bir hayat alanı bulan grupların payı ise artmıştır.

İktisadi güçlükler karşısında bir dizi tepki sonunda oluşan "savunma mekanizmaları", Demokrat Parti iktidarı tarafından uzun dönemli bir iktisat politikasına bağlanarak ortaya çıkmamıştır. Özel sermaye bi-

rikimine öncelik veren ve en gevşek anlamıyla "kalkınmacı" bir felsefeye bağlılık dışında belli bir iktisat politikası anlayışı olmayan Demokrat Parti, bu dönemde el yordamıyla, kamu yatırımlarının ve devlet işletmeciliğinin özel sermaye birikimi lehine ne kadar hayati bir rol oynayabileceğini keşfetmiştir. Böylece, sanayileşmenin "muharrik gücü" olan devlet kesiminin simgelediği *devletçi* modele kamu kesiminin nicel boyutları bakımından benzeyen; ancak, devlet kesiminin özel sektöre destek niteliğinin ön plana çıkması nedeniyle ondan farklılaşan yeni bir "karma ekonomi" anlayışı yerleşmiştir.

Kısaca özetlersek, 1954-1961 dönemi, liberal bir dış ticaret rejimi içinde dış dengenin sağlanamayacağının anlaşıldığı; bu nedenle dış ticaret kontrollerine gidilen; ancak ticaret açıkları yine ortadan kalkmayan, hatta artık müzminleşen; öte yandan geniş kamu kesiminin özel sermaye birikimiyle işlevsel bir bütünlük içinde eklemlendiği bir ekonomik yapının yerleştiği yıllardır. 1961 sonrasında da ekonomik yapıya ve iktisat politikalarına egemen olmaya devam edecek olan bu özelliklerin sonraki dönemden ana farkı, ekonomik gelişmenin bir önceki ve bir sonraki dönemlere göre durgun bir konjonktürde bulunmasında ve plansız-programsız, günü gününe yönlendirilmesinde yatar. 27 Mayıs 1960 sonrasında, planlı bir iktisat politikası anlayışına yönelerek ekonomiyi yeniden genişleyen bir doğrultuya sokma çabaları ilk meyvelerini 1962'de vermeye başlamış ve 1960, 1961 yılları bütün özellikleriyle 1958'de yürürlüğe konan istikrar programının izlerini taşımıştır.

II

1954-1961 döneminin iktisat politikaları bakımından ilk önemli uğrağı, 1954 Temmuzunda uygulamaya konan dış ticaret rejimidir. Aslında, dış ticaret ve kambiyo rejimlerinde serbesti, 1953 Eylülünde 4/1360-1361 sayılı kararnamelerle ortadan kaldırılmıştı. 1954 Temmuzunda 4/3321 sayılı kararname ile yeni kontrol ve sınırlamalar getirilerek, sonraki yılların dış ticaret politikalarını oluşturan ana unsurlar ortaya çıkmış oldu. Bundan sonra, 1958 yılına kadar dış ticaret rejimi her yıl çıkarılan Bakanlar Kurulu kararlarının belirlediği kurallar ve sınırlamalar içinde sürdürüldü.

Dış ticaret rejiminde kontrollere ve korumacılığa gidilmesine yol açan temel etken, serbest ticaret rejiminin sürekli ve giderek büyüyen dış açıklara yol açması ve dış yardım ve kredileri sağlamakta karşılaşılan güçlüklerdi. Bu sorunların, korumacı politikalarla değil, dünya ekonomisi ile kurulmakta olan bütünleşme biçimi sürdürülerek çözülmesi doğrultusunda dış telkin ve baskılar 1954'ten itibaren, özellikle, IMF kanalıyla, etkili olmaya başladı. Daha sonra, "standart IMF reçetesi" diye bilinecek istikrar politikası önlemleri, dış yardımların kesintisiz akması için gerekli şartlar olarak 1954-1958 arasında Türkiye'yi ziyaret eden dış heyetler tarafından gündemde tutuldu. Ancak, DP iktidarı, IMF telkinlerine uzun süre direndi; devalüasyon, deflasyonist önlemler ve dış ticarette liberasyona dayalı istikrar politikasını benimsemek yerine, Milli Korunma Kanunu'nu yeniden yürürlüğe koydu; böylece fiyat ve piyasa kontrolleri izlemeyi ve

bir yandan ithal ikameci yatırımların, öte yandan köylüye dönük popülist politikaların sürüklediği genişleyici ve enflasyonist politikalarda ısrar etmeyi yeğledi.

Ne var ki, dolar cinsinden ithalatın 1953-1958 arasında yüzde 40'tan daha fazla düşmesi ve dış baskıların giderek artan dozu, 4 Ağustos 1958'de doların TL karşısında 2.2 misli değerlenmesi sonucunu doğuran fiili bir devalüasyonun kabul edilmesini kaçınılmaz kıldı. 4 Ağustos kararları, devalüasyonun yanı sıra, 1953 sonrasında uygulamaya konan dış ticaret kontrollerinin sınırlı ölçüde gevşetilmesine, Milli Korunma Kanunu uygulamalarının fiilen durdurulmasına, kamu işletmelerinde zamlara ve bütçe açıklarının daraltılmasına dayandırılıyordu. Bunların karşılığında, başta ABD olmak üzere Batılı devletler 600 milyon dolarlık dış borcun ertelenmesini kabul ediyor ve 359 milyon dolarlık yeni kredi taahhüdüne giriyorlardı. 1958 sonrasındaki üç yıl boyunca, hem DP iktidarı, hem 27 Mayısı izleyen hükümetler, serbest ticaretçi olmaktan çok deflasyonist özellikler taşıyan bu istikrar politikasını ana hatlarıyla uygulamaya devam etmişlerdir.

III

1954-1961 yılları, kendisinden önceki ve sonraki dönemlere göre, milli gelir büyüme hızının belirgin bir biçimde düşük olduğu bir dönemdir. Milli hasılanın ortalama yıllık büyüme oranları bu dönem için yüzde 4.4'tür. Bu oran, savaş sonundan itibaren yüksek bir büyüme temposuna alışmış olan toplumsal gruplarca bir durgunluk atmosferi olarak algılandı. Ekonominin

artık tabi olduğu birikim biçiminin ve büyüme hızının temel belirleyicisi, dış kaynaklardır. Ekonomi, sınai tüketim malı ithalinden ziyade, giderek ithal malı girdilere bağımlı hale geldiği için, bu girdi akımında tıkanmalara yol açan ithalat güçlükleri doğduğunda, büyüme hızı zorunlu olarak düşecektir. Üretken girdilerde ithal ikamesine dönük bir yatırım politikası bu dönemde henüz başlamamıştır. İthal ikamesi, çimento gibi bazı istisnalar dışında, dış pazarlardan sağlanan nihai tüketim mallarına dönüktür. Kâğıt ve demir-çelik gibi temel girdilere dönük devlet işletmeleri ise 1930'lu yılların armağanıdır.

1952 ve 1953'te 550 milyon dolar dolaylarında olan ithalat, 1958'e kadar sürekli olarak düşerek bu yıl 315 milyon dolara inmiş; 1959-1961 yıllarında ise, 8 Ağustos 1958 kararlarına bağlı olarak sağlanan dış kaynaklar sayesinde, yeniden 500 milyon dolara doğru tırmanabilmiştir. İthalatın bileşiminde, tüketim mallarının payının azalıp, yatırım mallarının ve girdilerin (ara malların) payının arttığı gözlenmektedir. 1947-1953 arasında toplam ithalatta tüketim mallarının oranı yüzde 23 civarındayken, bu dönemde bu oran, yüzde 11'in altına düşmüştür. 1954'ten itibaren dış ticaret rejiminin serbestiden uzaklaşması, tüketim malları ithalatının sınırlanmasına imkân vermiştir.

İhracat ise, 1953'ün 400 milyon dolara yaklaşan rekor düzeyinin altına inmiş, buna rağmen genellikle 300 milyon dolar eşiğinin üstünde istikrarlı bir seyir izleyebilmiştir. Bu yüzden dış ticaret açığının bu dönem içinde daraldığı, ihracatın ithalatı karşılama oranının önceki döneme göre yükseldiği saptanmaktadır. İhracatın bileşiminde büyük ölçüde tarım kökenli ge-

leneksel ihraç ürünleri egemen olmaya devam etmektedir.

Ana sektörlerin gelişme biçimleri incelendiğinde, ithalat güçlüklerini ithal ikamesiyle karşılamaya çalışan sanayi kesiminin göreli bir durağanlık içine girdiği; ancak yine de tarıma göre daha hızlı bir büyümeyi gerçekleştirebildiği saptanmaktadır. Yıllık sınai büyüme hızlarının ortalaması bu dönemde yüzde 4.3'e ulaşabilmiş; tarımsal büyüme ise ortalama olarak yüzde 1.8'de kalmıştır. Dolayısıyla milli hasıla içinde sanayinin payı 1952-53'te yüzde 14'ün altında iken bu dönem yüzde 18'e yaklaşmıştır. Yatırımların milli hasıladaki payı bu dönemde yüzde 14.1'e çıkarken, birikim oranı içinde dış açıkların payı yüzde 10'a düşmektedir ve yatırımların makro-ekonomik verimliliği belirgin bir biçimde gerilemektedir.

Sanayi kesiminin iç bileşiminde bu dönemde önemli değişmeler gerçekleşmemiştir. Şeker ve çimento sanayiine dönük kamu yatırımları, bu iki ürünün iç talebinin büyük ölçüde karşılanmasını sağlamış; kamu kesimi, çay, tütün, demir-çelik, kâğıt gibi üretim kollarında devletçi dönemin yatırımları nedeniyle egemen olmaya devam etmiştir. Buna karşılık tekstil gibi diğer tüketim mallarında ithalat güçlüklerinden doğan uygun piyasa koşullarına, özel sanayinin yeni yatırımlarla cevap verdiği gözlenmektedir. Dönem sonunda, sanayide yaratılan katma değerin, kamu kesimi ile özel kesim arasında yarı yarıya paylaşıldığı; tüketim malı sanayiinin toplam sınai hasıla içinde yüzde 70-75 oranında bir yer kapladığı tahmin edilebilir.

IV

1954-1961 yıllarında gelir dağılımında meydana gelen değişmeler, ana hatlarıyla önceki dönemdeki eğilimlere zıt yöndedir.

Bu dönemde, milli ekonomi içinde tarımın, sanayinin büyüme hızının gerisinde kaldığına yukarıda işaret ettik. İki sektör arasındaki iç ticaret hadlerinin karşılaştırılması ise tutarlı sonuçlar vermiyor. Tarımın ticaret hadleri, O. Varlıer'in bir çalışmasına göre, 1957 ve 1960 yılları dışında her yıl bozulmuş ve 1953'te 100 iken 1961'de 88'e düşmüştür. Tek tek ürünler üzerinde Varlıer'in 1956-1961 arası için saptamaları ise, buğday ve tütün fiyatlarında ılımlı düzelmelerin, pamukta ise belirgin bir gerilemenin meydana geldiğini gösteriyor. N. Keyder'in bir çalışması ise, tarım ticaret hadlerinin 1961'de, 1952-53'e göre, yüzde 31.6 düzeldiği sonucuna ulaşmaktadır. Milli hasıla serilerinden türetilen "zımni deflatörler", yani sektörel fiyat hareketlerinden yaptığımız bir hesaplamaya göre, iç ticaret hadlerinde önemli boyutta ve çift yönlü yıllık dalgalanmalar gözlenmekte; dönemin tümünün trendi dikkate alındığında ise artan veya azalan herhangi bir eğilim ortaya çıkmamaktadır. Yalnız, iki büyük dalgalanmayı dönemdeki iktisat politikalarına bağlayabiliyoruz: Dış tıkanmayı izleyen yıllarda daha çok sanayi ürünlerine uygulanan fiyat kontrolleri 1954'ten itibaren sektörel fiyat makasını sanayi kesimi aleyhine açmış, IMF programının kabulünü izleyen ve (çoğunlukla sanayi ürünlerine uygulanan) fiyat kontrollerinin kaldırıldığı 1958-1959'da ise iç ticaret hadleri şiddetle tarım aleyhine dönmüştür. Bu

iki dalgalanma, aşağı yukarı aynı oranlarda (yüzde 25 dolaylarında) gerçekleşmiştir.

Ücret hareketlerine gelince, Bulutay'ın 1995'teki çalışmasında DİE imalat sanayii verilerinden yapılan tahminler, 1954-1961 arasında reel ücretlerde yıllık ortalama olarak yüzde 3.2'lik bir artış ortaya koymakta; kesim-içi katma ücret payı ise, yüzde 31.4'ten yüzde 30.4'e düşmektedir. Sınai üretimin ücretlerden daha hızla büyüdüğünü biliyoruz. Esasen ücret payının zaman içinde düşmesi emek veriminin ücretlerden daha hızla artmış olduğunu gösterir. Dolayısıyla, yukarıdaki oranlar, sanayi sektörü içinde işgücü ile sermaye arasındaki bölüşüm karşıtlığının ılımlı bir boyutta da olsa bu dönemde sermaye lehine dönüşmüş olduğunu göstermektedir.

Öte yandan incelemenin boyutunu genişlettiğimizde bulgular, ilk bakışta, farklı görünmektedir. Tarım-dışı milli hasıla içindeki ücret-maaş paylarını saptayan 1969 tarihli bir çalışmamızda, 1952-53 ve 1960-61 arasında sözü geçen oranın yüzde 33'ten yüzde 41'e çıktığını belirlenmiştir. Ancak, tarım-dışı milli hasıla içinde ücret payını, emek-sermaye karşıtlığının katıksız bir göstergesi sayarak sınıfsal bir çerçeveye oturtmakta dikkatli olmak gerekir; zira tarım-dışı gelirlerin iç dağılımında ücretli işgücü ile sermayenin paylarının dışında kalan bir üçüncü, "tampon" grup daha vardır. 1946'yı izleyen hızlı büyüme yıllarında kentlerde hacmi, önemi ve ekonomik rolü artan bu grup, "marjinal" diye nitelendirilen faaliyetlerde, küçük üreticilik ve küçük hizmetlerde varlığını sürdürebilmekte; sosyolojik olarak da küçük burjuvazi ve lümpen-proletaryadan ve (belki de daha önemlisi) bu

iki kategorinin hem karması, hem de onlardan ayrılıkları olan (yine "marjinal") gruplardan oluşmaktaydı. Bu gruplar, incelediğimiz dönemde de genişlemeye devam etmişlerdir. 1952-53 ile 1960-61 arasında, tarım-dışı nüfus içinde *ücret ve maaşlı olmayanların* hem mutlak sayısında, hem de göreli payında artışlar gerçekleşmiş; bunların tarım-dışı faal nüfus içindeki oranları yüzde 34.6'dan yüzde 35.9'a yükselmiştir. Kentli büyük ve orta burjuvaziyi de içermesine rağmen bu kategorinin sayısal olarak büyük bölümünün düşük ve düzensiz gelir sahiplerinden oluşan ve yukarıda gevşek biçimde "lümpen-küçük burjuvazi karışımı ve karması" diye tasvir ettiğimiz grupların şişkinliğine tekabül etmesi doğaldır. Hal böyle olunca, bu kalabalık gruba intikal eden karmaşık nitelikli bir gelir türünün varlığı, tarım-dışı gelirler içinde hem ücretli-maaşlı, hem de sermayedar grupların paylarının artmasına (veya, teorik olarak, her ikisinin de azalmasına) imkân veren bir nesnel çerçeve oluşturabilir.

Egemen güçler bloku içindeki bölüşüm ilişkilerini ise, Milli Korunma Kanunu'nun yeni baştan uygulanmaya konduğu yıllarla, IMF programının fiyat serbestisini yeniden getirdiği yılları ayrıştırarak incelemek yerinde olacaktır; ancak bu değişmeleri istatistiklerde izlemek güç olmaktadır. Resmi fiyat verileri, fiyat kontrolları üzerine inşa edilmiştir; bu da yerli veya ithal sınai ürünleri üreten ve pazarlayan sermaye katmanlarının göreli durumlarının, tarımsal ürün ticaretinde uzmanlaşan gruplara göre bozulduğu; 1958-1959 yıllarında ise durumun tersine döndüğü izlenimini veriyor. Ne var ki, istatistiklere geçmeyen göz-

lemlere göre bu izlenim yanıltıcı da olabilir. Fiyat kontrollerinden kaçabilen önemli sayılarda iş adamının resmi kayıtlara girmeyen rantlardan (karaborsa fiyatlardan) yararlanabildikleri ve bunda başarılı oldukları ölçüde (ve yıllarda) göreli durumlarını diğer sermaye grupları ve emekçi tüketiciler aleyhine düzelttikleri söylenebilir.

VII. İçe Dönük, Dışa Bağımlı Genişleme ve (1962-1976) Yeni Bunalım (1977-1979)

I

1954 yılında başlayan dış tıkanma ve göreli durgunluk konjonktürüne karşı uygulanan istikrar ve uyum politikaları 1961 yılıyla son buluyor ve ekonomi yeni bir genişleme sürecine hazır duruma getiriliyordu.

Ancak bu yeni konjonktür, bir önceki genişleme konjonktürünü oluşturan ve ana özelliği "göreli açık pazar koşullarında tarıma dayalı büyüme" olan 1946-1953 döneminden önemli farklılıklar gösterir. Bu yeni dönemde, 1954'te başlayan korumacı dış ticaret politikalarının belirlediği ve uluslararası pazarlardan çok iç piyasanın sürüklediği gelişme biçimi egemen olmaya devam etmiştir. Ancak, 1962 sonrasını, hem bir önceki dönemden, hem de Cumhuriyet tarihinin bütün diğer dönemlerinden niteliksel olarak da ayıran belirleyici özellikleri vardır.

Bir kere, 1962 sonrasında iktisat politikaları planlama tabanına oturtulmuştur. 1963 yılından başlaya-

rak üç beş yıllık plan, planlama yöntemleri ve plan uygulaması üzerine yapılan tüm haklı eleştirilere rağmen, yatırım politikaları üzerinde belirleyici olmuştur. Kamu yatırımları beş yıllık planların çerçevesinde hazırlanan yıllık programlara uyum göstermek zorundaydı. Özel yatırımlar ise, çeşitli özendirici desteklerden yararlanabilmek için Devlet Planlama Teşkilatı'nın veya yatırım projelerinin plan hedeflerine uygunluğunu denetleyen diğer kamu kuruluşlarının onayına muhtaçtılar. Böylece ekonominin yatırım politikaları ile belirlenen uzun dönemli kaynak tahsisleri büyük ölçüde plan hedeflerince belirleniyordu. Buna karşılık, kısa dönemli makro-ekonomik yönetim ile planlama arasında gerekli uyum hiçbir zaman sağlanamamış; para-kredi-kambiyo ve zaman zaman maliye politikaları planlama sürecinden dışlanmış; onunla eklemlenmemiştir. Bu sonuncu eksikliğine rağmen 1962-sonrası planlamasının 1930'lu yılların sanayi planları deneyiminin bir tekrarı olmanın ötesine geçebilmişti.

Gelişme biçimi bakımından bu dönem, korumacı, iç pazara dönük ve ithal ikameci görüntüsüyle 1930'lu yıllara ve 1954-1961 dönemine benzer görünmekle birlikte, sanayileşmenin içeriği, yatırımların dağılımı ve sektör öncelikleri bakımından tamamen farklı özellikler taşımaktadır. 1930'lu yıllarda bilinçli olarak başlatılan yaygın tüketim mallarında ithal ikamesi 1954 sonrasının dış tıkanma koşullarında zorunlu olarak sürdürülmüş ve büyük ölçüde tamamlanmıştı. Birinci Beş Yıllık Plan'ın çok açık stratejik tercihi olan ithal ikameci sanayileşme, 1960'lı yılların sosyopolitik yapısı ve bölüşüm ilişkileri tarafından biçimlendirile-

cekti. Kentli ve taşralı burjuvazinin ulaştığı gelir düzeyleri bu sınıfların tüketim tercihlerinin kaynak tahsisine egemen olmasına yol açacak bir dürtü oluşturmaktaydı. Gelişmiş kapitalist toplumlardan yayılan tüketim normları, radyo, buzdolabı, çamaşır ve elektrikli süpürge makinesi, televizyon, otomobil, modern büro, mutfak ve ev eşyaları türünden ve iktisat yazınında "dayanıklı tüketim malları" ya da (daha önce anılan "üç beyazlar"dan farklı olarak) "beyazlar" diye adlandırılan mallara karşı etkili bir talep meydana getiriyordu. Devlete egemen olan sınıfların ve siyasi karar alma sürecini denetleyen grupların zevk ve eğilimlerini yansıtan bu tüketim talebinin karşılanması kaçınılmazdı. Ancak, dış ticaret tıkanmaları geçerliyken bu malların ithalinin serbest bırakılarak kıt dövizin lüks mallara tahsisi, 1960'lı yılların çok partili demokrasi koşullarında söz konusu olmayacaktı. Dolayısıyla bu mallar, bazı durumlarda yabancı sermayenin katılmasıyla, ülke içinde üretilecekti. İlk başta salt montaj biçiminde kurulan dayanıklı tüketim malları sanayii, zamanla daha fazla yerli katkıyla ve çevresinde beslediği yan sanayi kollarıyla modern sanayi görüntüleri kazanacaktı. Ancak bu üretim kolları teknoloji ve temel girdiler bakımından dışa bağlı olmaya, üretim ölçeği, birim maliyetler ve kalite bakımından Batılı emsallerinden geri kalmaya devam edecekler; bu özellikleriyle de dış pazarlara yönelme imkânları çok sınırlı kalacaktı. Bu noktada, sözü edilen endüstrilerin, dönemin ortalarından itibaren *burjuvazinin* tüketim taleplerine yanıt vermenin ötesinde bir yaygınlık kazandığını da belirtelim. Bu sanayi kollarının kuruluşları varlıklı grupların tüketim eğilimleri tara-

fından belirlenmekle birlikte, aşağıda gösterileceği gibi, dönem boyunca sağlanan hızlı büyümeye paralel olarak emekçi ve orta sınıfların reel gelirlerindeki artışlar, dayanıklı tüketim mallarının kullanımını toplumun tüm kesimlerine yayacaktır. 1970'li yılların ortalarına gelindiğinde gecekondu semtlerinde çatıları kaplayan televizyon antenleri bu gelişmenin sembolik bir kanıtıdır. Benzeri gözlemler işçi ve köylü ailelerinde giderek yaygınlaşan transistörlü radyo, teyp, buzdolabı, hatta otomobil kullanımı üzerinde yapılabilir.

Bu gelişmeyi tamamlayan ve büyük ölçüde ona bağlı bir diğer ithal ikamesi süreci, özellikle kamu kesiminin katkısıyla demir-çelik, bakır, alüminyum, petro-kimya ve kimya, inşaat malzemeleri gibi temel ara mallarda gözlenmiştir. Kamu sektörü, bazen maliyetlerin altında fiyatlandırdığı temel girdilerde özel sanayinin ve (yapay gübrede olduğu gibi) tarımın girdi ihtiyacını ucuza karşılamaya çalışıyor ve bu politikalar ekonominin temel dengelerine ve bölüşüm ilişkilerine özel damgalar vuruyordu.

İlk bakışta ekonominin dışa bağımlılığını zaman içinde azaltacakmış gibi görünen bu sanayileşme biçimi, beklenenin zıddı bir sonuç vererek, ekonominin ithalata bağımlılığını artırmıştır. Gerçekten de Birinci Beş Yıllık Plan döneminde, makro-ekonomik düzeyde pozitif ithal ikamesi gerçekleşmiş; ancak sonraki yıllarda toplam arz (ve GSMH) içinde ithalatın payı genel olarak artma eğilimi göstermiştir. Bu olgunun arkasındaki tek etken, çoğu zaman ileri sürüldüğü gibi, doğrudan ve dolaylı ithal gereksinmesi çok yüksek olan dayanıklı tüketim malları sektörünün hızlı ge-

nişleme temposu değildir. Aynı derecede önemli bir diğer etken, *yatırım malları* kesiminde sağlanan genişlemenin *ara-mallardan* geride kalması nedeniyle yüksek bir yatırım temposunun daima aşırı bir ithal faturası gerektirmesinde aranmalıdır. Nihayet, ucuz petrol fiyatları bir bütün olarak ithal malı enerji türlerine bağımlı bir sınai yapı kurulmasında etkili olmuş; hızlı sanayileşme temposu daima yüksek hacimli bir petrol tüketimi ile sürdürülebilmiştir.

Ekonomide pozitif ithal ikamesinin gerçekleşememesinin sonuçları ihracatta sağlanacak gelişmelerle hafifletilebilirdi. Ancak bu yıllar, ihracatın milli gelir içindeki göreli payının çok düşük kaldığı ve hatta gerilediği bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Kambiyo ve dış ticaret politikalarının bir bütün olarak ithal ikamesine ve yukarıda açıkladığımız gibi ithal girdilerle beslenen iç piyasaya yönelik sanayi kollarına hizmet ettiği bu dönemde bu sonuç belli ölçülerde beklenmelidir. İhracatın göreli zayıflığının arkasında yatan bir diğer nesnel zorlama, iç pazara dönük bir sanayileşme sürecinin oldukça ileri aşamalarına kadar, ihracatın geleneksel tarım ürünlerinden oluşmaya devam etmesi gereğinden doğmaktaydı. Dünya piyasalarında önem taşıyan hammaddeler bakımından güçlü bir tabana sahip olmayan Türkiye'de bu ürünlerin büyüyen ekonominin daha da hızla büyüyen döviz ihtiyacını karşılaması beklenemezdi. İhracatta anlamlı bir gelişmenin sınai ürünlere dayanması zorunluydu. Ancak bunun, teknoloji ve maliyet koşulları fazla handikaplı olmayan ve iç pazardaki talebin üzerinde üretim kapasitesine ulaşmış sınai üretim kolları için mümkün olabileceği ortadadır. Sınai gelişme belli

bir olgunluk derecesine henüz gelmemişken iç pazardaki talep düzeyini deflasyonist politikalarla kısan ve devalüasyon, reel ücretlerin dondurulması veya ihracatın sübvansiyonu gibi yöntemler uygulayarak maliyetlerle ilgili handikapları yapay olarak aşan iktisat politikası önlemleriyse geçici ve kısa dönemli çözümlerdir. Sınai ürünler ihracatının ciddi ve sürekli bir ilerleme göstermesinin nesnel koşulları, sanayileşme sürecinin belli bir eşiği aşacak düzeye ulaşmasında; sınai yatırımlarda modern teknoloji ve optimum ölçeklerin gerçekleşmesinde ve emek veriminde uzun dönemli artışların sağlanmasında yatar. Nitekim Türkiye'de bu nesnel koşulların bir bölümünün gerçekleşmesi ancak 1970 sonrasında gözlenmiş; sınai üretimin çeşitlenmesi ve genişlemesinin zorunlu bir sonucu olarak, toplam ihracatta sınai ürünlerin payı, 1960'lı yıllarda yüzde 13-18 arasında oynarken bu pay 1970'li yıllarda yüzde 20- yüzde 39 arasında oynamaya başlamıştır.

Aşırı ithal bağımlılığı ve ihracattaki göreli durgunluğa rağmen 1962-1976 arasında düzgün ve yüksek bir büyüme temposunun sürdürülebilmesinin temel nedeni, ekonomiye önemli boyutlarda dış kaynak enjekte edilmesi olmuştur. Kısa ve uzun vadeli krediler ve dış yardım 1962-1974 arasında genellikle 300 ve 500 milyon dolar civarında seyretmiş; 1975-1976 yıllarında ise 1 milyar dolara yaklaşmıştır. Cari işlem dengesini destekleyen bir diğer "dış" kaynak ise, Avrupa'daki Türk işçilerinin gönderdiği dövizlerdir. 1965-1969 arasında 100 milyon dolar civarında oynayan işçi dövizleri, 1970'li yıllarda hızla artarak 1 milyar dolar eşiğini aşmış ve dış ticaret açığının kapatıl-

masında en önemli kalem haline gelmiştir. Sözü edilen kaynaklarla kapatılan dış ticaret açığının milli hasılaya oranı 1970'li yıllarda hızla artmış ve 1974-76 yıllarında yüzde 8'i aşmıştır. Dönemin başlarında GSYİH içindeki payı yüzde 15'in altındayken, dönem sonunda yüzde 20'leri aşan sabit sermaye birikimi içinde dış ticaret açığının oranı da 1962-76 ortalaması olarak yüzde 21.9'u bulmaktadır.

Ne var ki, bu dönemde dünya ekonomisine uluslararası Keynes'cilik damgasını vurmuştur. Azgelişmiş ekonomilerin kronik dış açıklarının yumuşak koşullu, ucuz, çoğu kez resmi kaynaklardan gelen kredilerle kapatılması, dünya ekonomisini genişletici yönde sistematik katkılar yapmaktaydı. Soğuk harp koşulları içinde Türkiye Batı blokunun gözetilen, hatta bir anlamda "iltimaslı" bir üyesi olarak ek olanaklardan yararlandırılmıştı. Bu etkenler, Türkiye ekonomisinin ithal bağımlılığının kronik bir hal almasına ve ihracatın ihmaline önemli katkılar yapmış; "nasıl olsa dış kaynak bulunabileceği" bilinci, döviz kazancına veya döviz tasarrufuna dönük çabaları peşinen baltalamıştır. Bu saptamalar, bu yılları bir bütün olarak dışa bağımlılığının arttığı bir dönem olarak nitelendirmemize hak verdirir.

1962-1976 döneminin bir diğer belirleyici özelliği, siyasi rejimin, "popülist" denebilecek bölüşüm politikalarına angaje olmasıdır. Bu politikalar, geniş halk kitlelerinin siyaset sahnesinde rol almasına imkân veren çok partili parlamenter rejimin bir sonucudur. Büyük toprak unsurlarından, ticaret ve sanayi sermayesinden oluşan ve zaman içinde büyük çalkantılar göstermeyen bir iç dengeye sahip olan egemen güçler

bloku, siyasi iktidara ve tüm iktisat politikalarına hükmetmektedir ama bu, siyasi rejimin zorunlu kıldığı belli kısıtlamalar içinde gerçekleşmektedir. Bu kısıtlamaların iktisadi ve sosyal politikalara yansıması, genel oy mekanizması yoluyla kıyasıya bir iktidar çekişmesi içinde olan siyasi partilerin işçi ve köylü kitlelerinin isteklerine duyarlı olmaları biçiminde ortaya çıkar. Böylece egemen blokun uzun dönemli çıkarları ile geniş halk kitlelerinin kısa dönemli çıkarları arasında belli bir uzlaşma sağlanmış olur. Bu dengenin, egemen blok aleyhine bozulma ihtimalinin güçlendiği durumlarda, rejim-dışı müdahalelerle durum "düzeltilmiş"tir.

Dönemin iktisat politikalarına damgasını vuran ithal ikameci sanayileşme, sözünü ettiğimiz dengenin bir ürünüdür. İthal ikamesi süreci iç pazarın genişliği ve canlılığı üzerine inşa edilmiştir ve bu modelde ücretler bireysel kapitalist için bir maliyet unsuru olmakla birlikte, bir bütün olarak sermaye için yeniden üretim sürecini sürükleyen bir talep unsurudur. Böylece, ücretleri *siyasi* yöntemlerle baskı altında tutmak için (örneğin ihracata dönük sanayileşme modellerinin aksine) bir zorunluluk yoktur. Grev hakkını içeren toplu pazarlık sistemi ve yaygın sendikalaşma, işçi sınıfının reel gelirlerinde zaman içinde sürekli artışları güvence altına almıştır. Kamu iktisadi teşebbüslerinde ücret taleplerine karşı "gevşek" davranma eğilimi egemendir; zira bu uygulama işçi gelirlerini artırırken hiçbir grubun göreli durumunu doğrudan doğruya bozmaz; icra ettiği bölüşüm etkileri dolaylı ve karmaşık bir mekanizmayla gerçekleşir. Benzeri bir gözlem KİT'lerin "gevşek" (ve politik kayırmalarla

beslenen) istihdam politikaları için de yapılabilir. Ancak bu politikaların sonuçları kamu kesiminde çalışan işçilerle sınırlı kalmaz; zira işgücü piyasası bir bütündür. Bu piyasanın bir bölümünde (kamu kesiminde) izlenen yüksek ücret politikalarının piyasanın tümünü, dolayısıyla özel kesimi aynı doğrultuda etkilemesi kaçınılmazdır.

Popülist politikaların bir diğer yansıması, Türkiye'nin oldukça ileri bir sosyal güvenlik sistemi kurabilmiş olmasıdır. Böylece işçi sınıfı, ücret dışında önemli güvencelere ve parasal olmayan gelir türlerine kavuşabilmiştir. Farklı bir ifadeyle, istihdam karşılığında toplumun ve işverenin üstlendiği yükümlülükler ile işçinin eline geçen çıplak ücret arasında önemlice bir marj oluşabilmiştir. Bütün bu gelişmelerin sonunda, dönem sonuna gelindiğinde Türkiye benzer gelişme düzeyindeki azgelişmiş ülkeler arasında göreli olarak yüksek ücretli grupta yer almıştır: 1970'li yılların içinde dış pazarlara dönük sanayileşmenin en başarılı ülkesi olan Güney Kore imalat sanayiinde dolar cinsinden saatlik ücretler, Türkiye'deki ücretlerin yarısından düşük kalmış; bu ülkede ücretler Türkiye'deki düzeyi ancak 1983'te geçmiştir. Ancak, bu türden karşılaştırmalarda, döviz kurunun yapay olarak ucuz veya pahalı olması sonucu etkiler ve özellikle 1974 sonrasındaki enflasyonu çok geriden izleyen döviz fiyatları Türkiye'de dolar cinsinden ücretleri yüksek tutmuştur.

Popülist politikalar, kırsal kesimde de benzer sonuçlar yaratmıştır. Bu dönemde tarımsal hasılanın zaman içinde artan bir bölümü tarım satış kooperatifleri, Toprak Mahsulleri Ofisi, Tekel, Şeker Şirketi, Çay-

kur gibi kuruluşlar aracılığıyla pazarlanmaya başlanmış; böylece tarımsal fiyatların oluşumunda hükümetlerce saptanan ve yürütülen destekleme politikalarının etki alanı giderek genişlemiştir. Özellikle seçim öncesi yıllarda çiftçinin eline geçen fiyatlar, dış fiyatların ve kendiliğinden oluşacak iç fiyatların üstüne çıkabilmiştir.

Popülist iktisadi ve sosyal politikaların egemen güçler bloku için ciddi sorunlar yaratmamasının bir koşulu, korumacı politikalardan doğan göreli fiyat avantajlarından sanayi ve ticaret sermayesinin yararlanmasının fazlaca engellenmemesiydi. Teorik olarak daima var olan, fiyatlar (dolayısıyla kârlar) üzerindeki denetim yetkisi, bu nedenle kamu otoriteleri tarafından daima sınırlı bir biçimde kullanılmıştır. Özel kesime girdi ve hizmet satan kamu işletmeleri fiyatlarının sistematik olarak düşük tutulması, sözü geçen fiyat avantajlarının piyasa ilişkileri içinde kamu kesimine intikal etmesini önlemiştir. Bir diğer koşul, kırsal kesimle ilgilidir ve burada *status quo*'nun korunmasını öngörür. Bu da, tarım kesiminin dolaysız vergilerden kural olarak muaf tutulması ve ilerici hareket ve akımlar tarafından sloganlaştırılan toprak reformuna dönük hiçbir ciddi adım atılmamasıyla gerçekleşmiştir. Esasen tarımdaki popülist politikaların piyasaya dönük büyük veya küçük tüm çiftçi gruplarının lehine sonuçlar verdiği de ortadadır.

Böylece oluşan ekonomik yapı içinde, ekonomik büyüme, geniş halk kitlelerine aşağı yukarı kesintisiz reel gelir artışlarıyla intikal etmiş; gelir *dağılımındaki* değişmeler ise sınıf mücadelelerinin ve egemen blok içi dengeleri ilgilendiren tali bölüşüm süreçlerinin so-

nucu olarak belirlenmiştir. Genellikle herkesi belli ölçülerde hoşnut kılmaya dayanan bu model, 1971'deki askeri müdahaleyi saymazsak, 1977 yılındaki bunalım konjonktürüne kadar sürdürülebilmiştir. 1977-1979 yıllarını kapsayan bu yeni bunalımı, bu bölümün V. ve son kesiminde ayrı bir alt-dönem olarak inceleyeceğiz.

II

1962-1976 yıllarının iktisat politikaları bakımından ana uğraklarını, dönemi kapsayan beş yıllık planların temsil ettiği alt-dönemlere göre incelemek fazla yararlı değildir. Zira bu planlardan sadece birincisi diğerlerinden kısmen farklı bir yaklaşımı içerir. 27 Mayıs ertesinde planlama örgütünü kuran ve bir süre yönlendiren devletçi-reformcu aydınların damgasını taşıyan Birinci Beş Yıllık Plan, büyümenin sürükleyici gücü olarak kamu yatırımlarını ve devlet işletmeciliğini görüyor; ithal ikameci sanayileşmeyi tüm sektör politikalarını yönlendiren açık bir stratejik tercih olarak ortaya koyuyordu. Buna karşılık, Yalçın Küçük'ün "sarı plan" olarak nitelendirdiği İkinci Plan ve aynı yaklaşımı sürdüren Üçüncü Plan, özel birikimi yaygın teşvik ve sübvansiyonlarla ön plana çıkarıyor; kamu kesimini esas olarak özel kesimi destekleyici bir işlevle sınırlıyor; sosyal hedefleri giderek arka plana kaydırıyordu. Dönemin tümü itibariyle sermaye birikiminin milli hasılaya oranı yüzde 16.9'u bulmuş ve bunun yaklaşık 1/5'i dış kaynaklarla finanse edilmiştir.

1960'lı yıllar, dış ticaret rejiminin büyük ölçüde, sabit bir döviz kuru, kambiyo kontrolleri ve kotalarla

yürütüldüğü bir zaman kesitidir. Döviz kuru uzun süreler sabit kalmakta; ancak farklı işlemler için farklı döviz fiyatları uygulanması anlamına gelen katlı kurlar kural haline gelmektedir. Turist harcamaları, lüks tüketim malı (örneğin otomobil) ithali genellikle resmi kurdan fiilen daha pahalı işlem görmüş; belli malların ithal vergileri ve ithalattan alınan damga resimleri, efektif döviz kurunu pahalılandırmış; buna ek olarak ithalatçıların Merkez Bankası'na yatırmak zorunda oldukları teminat, ithal değerinin zaman zaman yüzde 50'sine çıkarılarak, yabancı paranın ucuzluğu telafi edilmeye çalışılmıştır. Buna karşılık yatırım malları ve sınai hammadde ithalatı ithal vergilerinden muaf tutulmuştur. Yasaklar ve izinlerden oluşan ve her aşamada idari kontrolleri gerektiren bu politika modeli, bir yandan plan öncelikleri doğrultusunda selektif önlemleri içerir; öte yandan da, izin ve yasakların çok büyük ekonomik avantajların doğmasına ya da önlenmesine yol açması nedeniyle, devlet mekanizmasının büyük çıkarlar karşısında yozlaşmasının nesnel koşullarını oluşturur. Ne var ki, Türkiye koşullarında etkili, özlük hakları bakımından ayrıcalıklı, kısmen özerk ve "devletin çıkarlarını koruma" misyonunu ideolojik ve "vatani" bir görev olarak benimsemiş bir ekonomik bürokrasinin varlığı, bu yozlaşmanın boyutlarını önemli ölçülerde frenlemiştir. Bu bürokrasi, "koruma ve müdahale rantları"nın oluşumunu elbette önleyememiş; ancak bunların paylaşımında iş adamları arasında ayrım yapmamaya; rantların ekonomik önceliklerin belirlediği alanlara topluca intikalini sağlamaya çalışmıştı. Ve bu nedenle, 1960'lı, 1970'li yıllarda ortaya çıkan ve Doğan Avcı-

oğlu'nun "devlet eliyle bireyleri zenginleştirme" diye nitelendirdiği yolsuzluk/avanta dağıtma olgularının kapsamı, sözü geçen bürokrasinin yetkisizleştirildiği 1980 sonrasının boyutlarına hiçbir zaman ulaşamamıştır.

Kronik dış açıklara dayanan gelişme süreci, 1961 yılında OECD bünyesinde kurulan Türkiye'ye yardım konsorsiyumuyla dış denetim altında tutulmuştur. 1968'den itibaren dış çevreler, IMF aracılığıyla devalüasyon ve dış ticaret rejiminin liberalleşmesi yönünde etkiye başlamışlardır. 10 Ağustos 1970'te 1 dolar resmen 9 TL'den 15 TL'ye çıkarılarak; ithal teminatları ve damga resimleri düşürülerek ve liberasyon listeleri genişletilerek dış telkinler doğrultusunda bir operasyon yapıldı. Ancak, 10 Ağustos kararlarının, geleneksel IMF modeli doğrultusundaki eksiklerinin giderilmesi, yedi ay sonra, yani 12 Mart 1971 sonrasında oluşan yarı-askeri rejimin grevleri ve toplu sözleşmeleri askıya alması ve ücretleri dondurması sonunda gerçekleşmiştir.

1970-1975 arasında, TL'nin dış değeri düşürülmemiş; hatta ABD'nin devalüasyona gitmesi sonunda dolar 13.70 TL'ye kadar düşmüştür. 1975-77 arasında ise mini-devalüasyonlarla dolar 17.50 TL'ye çıkarıldı. 1970-1974 arası, işçi dövizlerindeki ani sıçrama ve 10 Ağustos kararlarından sonra dış kredilerin artırılması nedeniyle, dış tıkanıklıkların asgariye indiği bir altdönemdir.

Petrol fiyatlarındaki ani sıçrama bu rahat gidişe son verdi. Türkiye'nin 1974 sonrasında tüm dünyanın sürüklendiği kriz koşullarına tepkisi, bu arada çok gerginleşen siyasi rekabetin yarattığı sürekli bir seçim

ekonomisi atmosferi içinde, bunalımın ülke ekonomisine yansımasını ne pahasına olursa olsun ertelemeye çalışmak oldu. Ham petrol fiyatının dünyada üç misli arttığı bu yıllarda Türkiye'de petrol türevlerinin fiyatları pek az değiştirildi. Türkiye ekonomisinin alışkın hale geldiği dış kaynak türlerinde meydana gelen tıkanmaya rağmen, ticari kredilerle ve özellikle Dövize Çevrilebilir Mevduat (DÇM) adını taşıyan pahalı bir kısa dönemli borçlanma yöntemiyle ithalat hacmi artırılmaya çalışıldı. Dünya ekonomik bunalım içinde debelenirken Türkiye ekonomisi bu yapay yöntemlerle 1975 ve 1976'da yüzde 8 dolaylarında büyümekteydi. Bu büyümenin zorlama niteliği, 1976 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranının 1/3'e düşmesiyle ortaya çıkıyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz "popülist" iktisat politikalarını dış tıkanmalardan kaynaklanan bir bunalım konjonktürüne gidilirken sürdürmek imkânsızlaşmaktaydı. Farklı bir ifadeyle, artan siyasi istikrarsızlık ve partiler arası çekişmenin şiddetlenmesi biçiminde tezahür eden politik güçlükleri yapay bir refah konjonktürü yaratarak aşmaya çalışan Demirel çizgisinin başarısızlığa uğraması kaçınılmazdı. Nitekim bu zorlamaların genel seçim koşullarında sürdürüldüğü 1977 yılı, ertelenmiş ekonomik bunalımın nesnel olarak da patlak verdiği yıl olmuştur.

III

1962-1976 döneminin nicel göstergelere göre yapılan bir çözümlemesinden aşağıdaki saptama ve sonuçlar çıkıyor:

Bir kere, milli hasılada bir önceki döneme göre yüksek bir büyüme gerçekleştiğini gözlüyoruz. Dönemin tümü için ortalama yıllık büyüme hızı yüzde 6,8'dir. Bu gelişme yıllık ortalaması yüzde 10 dolaylarında kalan fiyat artışlarıyla yan yana yürümüştür. Fiyatlar konusunda ilginç bir saptama, döviz kurunun sabit tutulduğu 1960'lı yıllarda enflasyon oranının yüzde 5 dolaylarında dolaştığı; devalüasyonu izleyen ve göreli esnek kurların uygulandığı 1970 sonrasında ise aynı oranın yüzde 15'i aştığıdır. Ancak, bu gözlemin tek başına bir nedensellik çıkarsaması olarak yorumlanamayacağını da belirtelim.

Milli gelirdeki gelişmeye bu dönem içinde sanayi kesimi tarımdan daha fazla katkı yapmıştır. Yıllık sınai büyüme hızlarının ortalaması yüzde 9.6; tarımınki ise yüzde 3.9'dur. Bu hızlı büyüme temposuna rağmen, cari fiyatlarla sanayinin milli gelirden aldığı pay, dönem boyunca hemen hemen değişmemiş; dönem ortalaması olarak yüzde 18'ler dolayında kalmıştır. Hemen belirtelim ki sabit fiyatlarla yapılan bir hesaplama dönemin başı ile sonu arasında sanayinin payının 4 puan kadar arttığını göstermektedir. Bu iki bulgu arasındaki farkın bir nedeni, aşağıda açıklanacağı gibi, bu dönemde tarımsal fiyatların sınai fiyatlara göre daha hızlı artmasıdır.

Ancak bu dönemde milli hasılanın yapısında meydana gelen en çarpıcı değişme, hizmetler kesiminin kaydettiği aşırı şişmedir. 1960-1961 ortalaması olarak hizmetlerin milli hasıladan payı yüzde 45.7 iken, 1975-76'da bu oran yüzde 51'e yükselmiştir. Böylece bazı nitelemelere göre "üretken olmayan", veya "dış ticarete katılmayan" bu kesim, cari fiyatlarla yapılan

hesaplamada ulusal ekonominin göreli olarak genişleyen tek büyük sektörü olmuştur. Bu genişlemenin daha da çarpıcı bir özelliği, istihdam alanında gözlenmektedir. 1960 nüfus sayımına göre hizmetlerin faal nüfustan aldığı pay yüzde 15.4 iken 1975'te aynı oran yüzde 25.1, 1980'de yüzde 29.5 olmuştur. Sanayinin faal nüfustan payı ise aynı yıllarda yüzde 9.6, yüzde 11.0 ve yüzde 12.5 olarak saptanmaktadır. Dolayısıyla, sanayileşme sürecinin istihdam yaratma yeteneği sınırlı kalmış; çalışanların giderek artan bölümleri geçimlerini üretken olmayan faaliyetler içinde sağlar olmuşlar; kentleşme sanayileşmenin önünde gitmiştir.

Üretken olmayan faaliyetlerdeki aşırı şişkinleşme olgusunun ekonomik bir çözümlemesi bugüne kadar yapılmamıştır. Bu olguyu açıklayabilecek iki etken üzerinde durabiliriz. Bir kere, sanayi ile hizmetlerin büyüme hızları arasındaki fark, dışa karşı korumacı bir gelişme sürecini giderek yükselen bir ithal eğilimiyle sürdüren bir ekonomide, ithal malları üzerinde doğan yüksek kârların sanayi sermayesinden ziyade ticaret sermayesine intikal ettiğini gösteren dolaylı bir kanıt olarak değerlendirilebilir. İkincisi, göreli olarak modern, sermaye-yoğun teknoloji kullanan sanayi, devlet kesiminin "gevşek" istihdam politikalarına rağmen tarımın "ihraç ettiği" nüfus fazlasının pek küçük bir bölümünü emebilmekte; ancak, ekonomi, geri kalan nüfus fazlasına bir hayat alanı sağlayacak marjinal-verimsiz faaliyet biçimlerini türetecek esnekliği gösterebilmektedir. Çok yaygın bir mülksüzleşme-proleterleşme sürecine dayandığı için şiddetli sınıf kavgalarıyla iç içe girmiş olan Batı Avrupa sanayileşmesiyle

karşılaştırıldığında, bu esnek gelişme biçiminin belirgin farklar içerdiği söylenebilir. Bir kere, tarımda küçük mülkiyet-küçük işletme biçimlerinin Türkiye'de çok daha yaygın ve kalıcı bir özellik taşıdığı söylenebilir. Bu yapı, incelediğimiz dönemde, nüfus fazlasının kırsal kesimle ekonomik bağlarını koparmadan; hatta tarımı zorunluluk halinde başvurulabilecek bir dayanak olarak görmenin güvencesi içinde kente kaymasının imkânlarını yaratmıştır. Sadece sanayileşmeye dayalı bir kentleşme, bu nüfus akımını sanayi işçiliği ile işsizlik seçenekleri arasında karşı karşıya bırakarak sınırlayacakken, hizmetlerin ve marjinal-verimsiz faaliyetlerin şişkinliği böyle bir sınırlamayı önemli ölçüde gevşetebilmektedir. Gecekondu bölgelerinde kırsal hayatı kısmen de olsa yeniden üretebilen; köyle kuvvetli ekonomik bağları süren; ailenin çeşitli bireyleri farklı zamanlarda dolmuş kâhyalığından işportacılığa; hizmetçilikten pazarcılığa; bekçilikten pavyon fedailiğine kadar çok farklı biçimler içinde hayatlarını sürdürebilen insanlara dayalı bir kentleşme süreci, sanayi devriminin her an patlamaya hazır barut fıçılarını andıran ve proletarya-burjuvazi çelişkisi üzerine kurulu Batı Avrupa kentleşmesine göre egemen sınıflar açısından önemli istikrar unsurları taşımaktadır.

Doğrudan doğruya sanayinin gelişme biçimine bakacak olursak, bu dönemde en hızlı büyüyen üretim kollarının dayanıklı tüketim malları ve ara-mallar üreten kollardan oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Sanayi sayımlarının büyük boyutlu işletmelerle ilgili verilerinin, üretim kolları, üretim değeri ve işçi sayısı bakımından bir dökümü, kamu kesimi ile özel kesim arasındaki ayrım da dikkate alınarak yapıldığında or-

taya çıkan bulgular Tablo III, IV ve V'te özetlenmektedir.

Tablolardaki verilerden şu eğilimleri saptamak mümkün olmaktadır: Bir kere, 1963-1980 arasında sanayinin en hızlı gelişen alt-kesimlerinin dayanıklı tüketim malları ile ara-mallar olduğu anlaşılmaktadır. Dayanıklı tüketim mallarının göreli gelişme hızı, aramallar üreten alt-kesiminkinden yüksektir. Bu, ithal ikamesinin, bu bölümün ilk kesiminde anlatılan gelişim biçimini doğrulayan bir bulgudur. Ara mallar ve yatırım malları üreten alt-kesimlerin gelişme hızı, sanayileşme sürecinin modernleşme ve derinleşme yönündeki ilerlemesini yansıtır. Ancak bu ilerlemenin yetersizliği, 1963-1980 arasında *yatırım malları* üreten sanayi kollarının toplam sanayi içindeki payının üretim değeri bakımından yüzde 8.4'ten yüzde 7.5'e; işçi sayısı bakımından ise yüzde 12.2'den yüzde 9.9'a düşmüş olması ile ortaya çıkıyor. Bu saptama, sanayinin dışa bağımlılığının süregeldiğini de ifade etmektedir. Bu yetersizliğe rağmen, 1970'li yılların sonunda Türkiye'de ara-malı ve yatırım mallarının imalat sanayii içindeki payının üretim değeri bakımından yüzde 50'yi bulmuş olması önemli bir gelişmedir.

Tablo III İmalat Sanayiinin Yapısı: 1963, 1980

	Üretim Değerinden Paylar (%)					İşçi Sayısından Paylar (%)				
Yıllar	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam
1963	66.7	4.4	20.5	8.4	100	65.4	3.7	18.7	12.2	100
1980	39.8	10.1	42.6	7.5	100	54.2	11.1	24.8	9.9	100

Tablo IV Devlet Sanayiinin İçsel Yapısı: 1963, 1980

	Üretim Değerinden Paylar (%)					İşçi Sayısından Paylar (%)				
Yıllar	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam
1963	53.3	0.4	36.5	9.8	100	57.0	0.2	24.1	18.7	100
1980	29.2	0.1	64.5	6.2	100	53.9	2.3	33.3	10.5	100

Kısaltmalar : Y.T.M. Yaygın tüketim malları
D.T.M. Dayanıklı tüketim malları
A.M. Ara mallar
Y.M. Yatırım malları

Kaynak : Çeşitli İmalat Sanayii Sayımlarından yaptığımız hesaplamalar.

İkinci bir saptama, devlet kesiminin sanayi kesimi içindeki işleviyle ilgilidir. 1930'lu yılların tekel ürünlerinde, şeker ve tekstildeki devlet yatırımlarının uzantısı olarak yaygın tüketim mallarında odaklaşan devlet sanayiinin görüntüsü, 1960'lı yılların başında hâlâ sürmektedir: Yaygın tüketim malları, devlet sanayiinin içinde yüzde 50'nin üzerinde bir pay almaktadır. 1980'e gelindiğinde ise, devlet sanayii esas olarak ara-mallara yönelmiştir ve kamu kesiminde sağlanan üretim değerinin 2/3'ü bu alt-kesimde yığılmıştır. Böylece, devlet sanayii, ekonominin diğer alanlarına ve öncelikle özel sektöre temel girdileri sağlama işlevi yüklenmiş ve bu nedenle KİT'lerin fiyat politikası çok önemli bölüşüm ve kaynak tahsisi sonuçları yaratan kritik bir karar ve çekişme alanı haline gelmiştir.

Tablolarda içerilmeyen verilerle bağlantılı üçüncü bir saptama, bu dönemde sanayide kamu kesiminin göreli olarak daralma eğilimi içinde olduğudur. Gerek istihdam, gerek üretim değeri bakımından büyük imalat sanayiinde kamu kesiminin payı 1963'ten 1980'e yüzde 44 - yüzde 45 dolaylarından yüzde 36.4'e düşmüş ve bu gerileme tüm alt-kesimleri kapsamıştır.

1980'e gelindiğinde devlet sanayii üretim değeri bakımından sadece ara-mallarda özel sanayiden daha geniş bir yer kaplamaktadır. Yatırım mallarında devlet sanayiinin göreli gerilemesi, bu alt-kesimin genel durağanlığının da bir nedeni olarak görülebilir.

Bu döneme ait dış ticaret göstergeleri, 1946'dan itibaren ekonominin değişmeyen bir niteliği haline gelen kronik dış açıkların ve aşırı ithal bağımlılığının süregeldiğini ortaya koymaktadır. Ekonominin dışa bağımlılığının ana göstergeleri bu dönem boyunca bozulma eğilimi içinde olmuştur: GSMH'da ithalatın payı 1962-1976 süresi içinde artma; ihracatın ithalatı karşılama oranı ise azalma eğilimi göstermektedir. Birinci oran, 1960-1961'de yüzde 7 iken, 1975-1976'da yüzde 12.6'ya çıkmış; ikinci oran ise aynı yıllar arasında yüzde 68.5'ten yüzde 33.9'a düşmüştür. GSMH'da ithalat payının artması, sınai yatırımlarda ithal ikamesinin *öncelik taşımasına rağmen,* bu dönem boyunca makro-ekonomik anlamda ithal ikamesinin *gerçekleşemediğini* ortaya koymaktadır. Bu bakımdan ekonominin artan dışa bağımlılığının, bazı iktisatçıların iddia ettiği gibi *aşırı* ithal ikamesinden değil, *yetersiz* (ve yanlış) ithal ikamesinden doğduğunu söylemek daha doğru görünmektedir. Böylece, döviz kısıtları ulusal ekonominin büyüme hızının üst sınırını belirlemiş; dış kaynak bulunmadığı zaman ekonomi durgunluğa sürüklenmiş; ihracatın potansiyel olarak en dinamik kesimi olan sınai ürünlerde dışa yönelme ancak 1970'li yılların ortalarına doğru başlayabildiği için, dış ticaret açıkları büyümüş ve normal kredi kanallarının yetersizliğini gidermek için işçi dövizleri ve Dövize Çevrilebilir Mevduat hesaplarıyla sağlanan sıç-

ramalarla 1973-1976 yılları "idare" edildikten sonra bunalım kaçınılmaz hale gelmiştir.

IV

1962-1976 yıllarında gelir dağılımı, bir yandan bölüşüm süreçlerinin iç dinamikleriyle, öte yandan döneme egemen olan ithal ikameci-korumacı-popülist politikaların etkileriyle biçimlemiştir. Tablo V, 1962-1976 döneminin çeşitli bölüşüm göstergelerini özetlemektedir.

Tarım/sanayi göreli fiyatları, hangi yönlerde hareket etmiştir? İthal ikameci-korumacı politikaların etkisi altında sanayinin tarımdan çok daha hızla büyüdüğünü önceki kesimde açıkladık. Aslında, bu politikaların, korumacılığın yerli sanayiye sağladığı avantajlar nedeniyle göreli fiyatların sanayi lehine dönmesi, sonucunu vermesi beklenirdi. Ve bu öngörü, neoliberal iktisatçıların ithal ikamesine yönelttiği eleştirilerden biri olmuş; azgelişmiş ekonomilerde korumacı politikaların, göreli fiyatları emek-yoğun, öncelikle de tarımın aleyhine değiştireceği öngörülmüştür. Bu eleştirinin ötesinde, Türkiye tarımında daima çok geniş bir alan kaplamış bulunan küçük üreticilik, piyasa (ve fiyat) ilişkilerinde çiftçiyi kronik olarak handikaplı tutacak yapısal özellikler de taşır. Ne var ki, burada tarıma dönük popülist politikaların etkileri baskın çıkmış görünmektedir. Giderek yaygınlaşan taban fiyat ve destekleme politikaları, dönem boyunca tarım-sanayi fiyat ilişkilerinin tarım lehine dönmesine katkıda bulunmuş olsa gerektir. İç ticaret hadlerini hesaplayan Varlıer'in Tablo VI'da sunduğumuz bulgularına

göre, 1960-1961 100 kabul edilirse, 1975-1976'da tarımın ticaret hadleri 122 olmaktadır. Milli gelir serilerinden hesaplanan zımni fiyat deflatörlerine göre, tarım-sanayi fiyat indekslerinin oranı aynı dönem sürekli olarak yükselerek 100'den 141'e çıkmıştır.

Tablo V Başlıca Bölüşüm Göstergeleri: 1962-1976

	Reel Ücretler		Tarımın Ticaret Hadleri				
	(1) Sanayi Sayımları ve Toptan Eşya Fiyatlarına Göre	(2) Sınai Katma Değerde Ücret Payı (%)	Genel (3) A	Genel (4) B	Tekil Ürünler (5) Buğday	Tekil Ürünler (6) Pamuk	Tekil Ürünler (7) Tütün
Yıllar							
1960-61	—	—	100	100	100	100	100
1962	—	—	102	112	125	105	151
1963	100	31.3	105	118	126	106	232
1964	103	31.6	104	113	120	97	169
1965	108	27.5	100	117	130	94	137
1966	113	28.0	105	116	119	88	150
1967	120	25.5	102	120	119	98	138
1968	126	25.2	104	120	115	90	133
1969	128	25.2	108	122	113	87	127
1970	146	25.9	112	128	111	98	121
1971	157	25.5	105	130	111	105	112
1972	142	24.1	113	125	101	104	120
1973	143	27.1	132	130	95	126	116
1974	142	27.0	131	129	119	128	144
1975	173	28.7	136	126	113	116	209
1976	220	31.7	145	117	101	123	190

Açıklamalar: 1. ve 2. sütunlar DİE'nin yıllık imalat sanayii sayım ve anketlerinden ve Hazine'nin Toptan Eşya Fiyatları indekslerinden yaptığımız hesaplamalar. 3.-7. sütunlar Varlıer'den (1978) türetilmiştir. 3. sütun milli gelir serilerinin tarım ve sanayi sektörlerine ait zımni fiyat deflatörlerinden; 4.-7. sütun ise Varlıer'ce hesaplanan çiftçinin eline geçen fiyatlarla çiftçinin ödediği fiyatlara ait indekslerden hesaplanmıştır.

Daha önce incelediğimiz, üç tarım ürününün göreli fiyatları incelenirse, dönem sonunda tütünün pamuktan, pamuğun ise buğdaydan daha iyi bir duruma ulaştığı; ancak her üç ürünün fiyatlarının tarım-dışı fiyatlara göre ilerlemiş olduğu gözlenmektedir. 1975-1976'da Varlıer'in "çiftçinin ödediği fiyatlara göre" hesapladığı ürün ticaret hadleri (1960-1961'e göre) buğdayda 107, pamukta 120, tütünde 200'dür. Ancak, 1960-61 ile dönemin son yıllarını karşılaştırmak yerine dönemin *tümünü* dikkate alarak göreli ürün fiyatlarını incelersek, buğday fiyatının 1960'lı yıllarda, 1970'li yıllara göre daha yüksek olduğunu, ancak daima 1960-61 göreli durumundan daha iyi bir durumu sürdürebildiğini; pamuğun ise, tersine, 1960'lı yıllarda gerileyip 1970'li yıllarda ilerlediğini; tütünün ticaret hadlerinin ise genellikle 1960-61'in çok üstünde seyrettiğini gözleyebiliyoruz.

Öte yandan genel olarak korumadan kaynaklanan fiyat avantajlarının, sanayi sermayesinden ziyade ithalata dönük ticaret sermayesine ve genel olarak hizmetler kesimine intikal ettiği söylenebilir. 1960-1961'de milli hasıla içinde hizmetlerin payının, 1975-1976 ile karşılaştırılması bu payın sabit fiyatlarla yüzde 4.6, cari fiyatlarla yüzde 5.7 arttığını göstermekte; sanayinin payının ise aynı dönemde sabit fiyatlarla yüzde 8.7, cari fiyatlarla yüzde 3.8 genişlediği saptanmaktadır. Tarım-dışı kesimin içindeki fiyat ilişkilerinin hizmetler lehine, sanayi aleyhine döndüğünü gösteren bu bulgu, korumacılıktan doğan (ve oldukça yüksek bir ara-malı, yatırım malı ithalat hacmi üzerine dayalı) fiyat avantajlarından sanayiden ziyade ticaret sermayesinin yararlandığı biçiminde yorumlanabilir. Ana

sektörler içinde göreli fiyat ilişkileri en bozuk seyreden sanayi kesiminin bu duruma düşmesinde, büyük imalat sanayiinde katma değerin yüzde 40-yüzde 50' sini üreten KİT'lerin düşük (ve bir bütün olarak ele alınılırsa zararına) fiyat politikalarının belirleyici bir rolü olsa gerektir. Farklı bir ifadeyle, devlet sanayiinin izlediği fiyat politikası bu dönemde bölüşüm süreçlerinin önemli belirleyicilerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Mevduata enflasyon oranının altında, krediye ise enflasyon hızı ile genellikle başa baş faiz hadleri uygulayan bankalar sistemi ve bu uygulamayı belirleyen para politikaları, özel sanayi ve ticaret sermayesinin genişlemesinde finansman sorunlarından ciddi engeller doğmamasını sağlamıştır.

Kısacası, ithal ikamesi politikalarından (ve buna bağlı dış ticaret ve kambiyo kontrollerinden) doğan fiyat avantajları; devlet sanayiinin düşük fiyat politikalarının bu ürünleri kullanan üretken sektörlere (ve/veya tüketicilere) sağladığı ilave "rantlar"; düşük faizli kredi kullanarak genişleyen sermaye gruplarının sağladığı kazançlar, toplumsal artığın sermaye çevreleri arasında paylaşılma biçimlerini belirlemiştir.

Emekçi grup ve tabakalara dönük popülist bölüşüm politikalarının, tarım kesimine yansımasını yukarıda gözden geçirdik. 1963 yılından itibaren giderek yaygınlaşan dinamik bir sendika hareketi ve grev hakkıyla desteklenen bir toplu sözleşme rejimi içinde oluşan işçi ücretleri, bu düzenin askıya alındığı 12 Mart 1971'i izleyen bir iki yıl dışında her yıl reel olarak artmıştır: 1963 yılı 100 kabul edilirse 1976'da reel ücretler 220'ye çıkmıştır. Tablo V'teki reel ücret serisinin yıllık ortalama artış hızı yüzde 4.9'a gelmektedir.

Ancak, hayat standardındaki değişmeleri (ilerlemeleri) değil, net hasıladan alınan payları (sömürü derecesini) saptamaya yönelik gelir dağılımı göstergeleri bakımından farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Sınai katma değerden ücretlerin aldığı pay 1963-64'ten 1972'ye kadar sürekli olarak gerilemiş; dönem başında yüzde 31'i aşkınken 1972'de yüzde 25'in altına düşmüş; böylece işçi sınıfının göreli durumu bozulmuştur. 1973'ten itibaren sanayi' sektörü içindeki emek-sermaye mücadelesi, sendikal hareketin militanlaşmasına paralel olarak keskinleşmiş; ücretlerin payı her yıl artarak 1976'da yeniden dönem başındaki duruma ulaşmıştır. Bu eğilimin, incelediğimiz dönemi izleyen bunalımlı 1977-1979 yıllarına da sirayet ettiğini aşağıda göreceğiz. Kısacası, dönemin sonuna yaklaşıldığında, işçi sınıfının ekonomik mücadelesi popülist modelin "hazmedebileceği" ödün sınırlarını aşan başarılar elde etmeye ve geleneksel ekonomik dengeleri tehdit etmeye başlamış görünmektedir.

V

1977 yılında ilk belirtileri ortaya çıkan ekonomik bunalım 1979 yılının sonuna kadar bu bölümde incelediğimiz iktisat politikası modelinin ana çerçevesi içinde geçiştirilmeye çalışıldı. Bu nedenle, 1977-79 yıllarını bu bölümün ana konusu olan içe dönük, dışa bağımlı, müdahaleci, ithal ikameci ve "popülist" modelin de bunalımı ve bir uzantısı olarak burada ele almak uygun görünüyor. Ekonomik bunalımın sonuçları, bir sonraki bölümde gösterileceği gibi, 1980'li

yıllara da uzayacaktır. Ancak, o dönem bunalım koşullarına öncekinden farklı bir siyasi rejim ve iktisat anlayışı içinde yaklaşılan bir dönem olarak 1977-79 yıllarından ayrılır. 1980'e gelindiğinde, ülkenin sadece ekonomik değil, aynı zamanda çok ağır bir siyasi bunalıma sürüklenmiş olduğu ve 12 Eylül rejimine geçişin "resmi" gerekçesi olarak iktisadi güçlüklerden ziyade "anarşi ve terör, kısır parti çekişmeleri ve parlamentonun felce uğraması" gibi siyasi sorunların kullanıldığı da malumdur. Ancak biz burada bu yılları ve sonrasını iktisadi sorunlara ağırlık veren bir yaklaşım içinde incelemeye devam edeceğiz.

Yukarıda kısaca anlatıldığı gibi, 1974 sonrasında petrol fiyatlarındaki sıçramaya paralel olarak dünya ekonomisinin sürüklendiği durgunluk haline Türkiye sürekli bir seçim konjonktürü içinde, kısa dönemli borçlanma kanallarını sonuna kadar zorlayarak ve ithalat ve milli gelirdeki büyüme hızlarını sürdürmeye çalışarak tepki gösterdi. Böylece, 1974-75 yıllarında planlı ve rasyonel anti-kriz önlemleriyle hafif atlatılabilecek ekonomik bunalım, üç yıl gecikmeyle, fakat çok daha şiddetle geldi.

1977 yılında dış ticaret göstergeleri şiddetle bozulmuştur. İhracat bir önceki yıla göre 200 milyon dolar gerilerken, ithalat –adeta son bir çabayla– yüzde 13 (660 milyon dolar) artırılmış; ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 30'a düşerken dış ticaret açığı 4 milyar doları aşmıştır. Milli hasılanın yüzde 5'e yaklaşan bir oranda büyümesine imkân veren ve kısa dönemli, yüksek faizli DÇM, banker borçları ve ticari kredilerle mümkün kılınan bu zorlama, yıl sonu geldiğinde bütün kredi kanallarının tıkanmasıyla sonuç-

landı ve petrol dahil tüm ithalatın peşin ödemeyle yapılması zorunluluğunu doğurdu.

Bu noktada iktidara gelen Ecevit hükümeti iki yıl boyunca önceki iktidarın ağır ekonomik mirasıyla uğraştı. Beynelmilel sermaye çevreleri, hatta Ecevit'in dost bilerek destek için başvurduğu Avrupalı sosyal demokrat hükümetler, yeni kredi kanallarının açılmasının ön-koşulu olarak IMF ile standart bir istikrar politikası çerçevesinde anlaşmayı talep ediyor; hükümet ise, bunalımın faturasını emekçi sınıflara yıkan bu türden bir programı bir "siyasi intihar" olarak görüyor ve direnmeye çalışıyordu.

Ancak iktidar, bunalım koşullarında uygulanabilecek bir "alternatif politika"ya ne kuramsal, ne de politik bakımdan hazır değildi. Dolayısıyla bir yandan IMF kökenli telkinlere kısmi (ve gecikmiş) ödünler veren; öte yandan ithalat tıkanmalarından ve piyasadaki genel kargaşadan kaynaklanan güçlükleri, fiyat kontrolleri ve polisiye önlemlerle karşılamaya çalışan çelişkili iktisat politikaları izlendi. Sonuç, yemeklik yağlardan benzine kadar uzanan bir dizi temel malda kuyruklar ve (malın cinsine göre değişen boyut ve biçimlerde) karaborsaların oluşması ve genel fiyat düzeyinin 1978'de yüzde 53, 1979'da yüzde 64 oranlarında artması oldu. 1977 sonunda Demirel hükümeti tarafından 17.50 TL'den 19.25 TL'ye çıkarılmış olan doların resmi kuru, Ecevit hükümetince 1978 Şubatında 25 TL'ye, 1979 Haziranında 47 TL'ye çıkarılıyordu. Böylece, 1946, 1958, 1970 yıllarındaki gibi istisnai bir operasyon sayılan devalüasyon, 1977'den itibaren her yıl, gerekirse birkaç kez başvurulabilecek olağan bir ayarlama haline gelmekteydi. Ancak 1977'

de Demirel ve daha sonra Ecevit hükümetlerince yapılan devalüasyonlar IMF tarafından yetersiz operasyonlar olarak değerlendirilmişlerdi; zira bunlar, standart IMF modelinin öğeleri olan, fiyatlar serbest bırakılırken ücretlerin ve tarımsal desteklemenin dondurulması ve toplam talebin parasal önlemlerle daraltılması gibi unsurları içermemekteydi.

1978 ve 1979, dış kaynakların tıkanması nedeniyle ithalatta durgunluk gözlenen; milli hasıladaki büyümenin giderek durduğu; ihracatta ise belli bir artış eğiliminin başladığı yıllardır.

Gelir dağılımında 1976 sonrasında meydana gelen gelişmelerin başında, ortaya çıkan kıtlık-karaborsa koşullarının etkisiyle aracı-ticari kazançlarda gözlenen büyük artışlar geliyor. Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1980 programında yayımlanan tahminlerine göre hizmetler kesimine (yani ticari ve aracı faaliyetlere) intikal eden ücret-dışı gelirlerin GSYİH içindeki payı 1975'te yüzde 29.8 iken, 1979'da yüzde 42.5'e çıkmıştır. Aynı dönem içinde sanayi kesimi içinde ücret-dışı gelirlerin (yani gayri safi kârların) GSYİH içindeki payı ise yüzde 8.7'den yüzde 7.6'ya düşmüştür.

1976'yı izleyen üç yıl emekçi ve egemen sınıflar arasındaki bölüşüm çekişmesinin siyasi ve sosyal dengeleri temelinden sarsacak derecede gerginleştiği bir alt-dönemdir. Siyasi istikrarsızlık koşullarında iktidar ve muhalefet partilerinden hiçbiri, IMF önerilerinin "gelirler politikası" boyutunu benimseyecek durumda değildi. Ve esasen önceki 15 yıl boyunca yerleşmiş bulunan popülist yaklaşımlar ve sendikaların artan gücü karşısında bu tür bir politikayı uygulayacak araçlar da mevcut değildi.

Bu çerçeve içinde işçi ve köylü/çiftçi sınıfların bölüşüm göstergeleri paralel bir seyir göstermiştir: 1977 seçimlerinin tarımsal desteklemeyi pompalayan katkısı ve 1978'de fiyat kontrollarının (etkili olabildiği ölçüde) sınai ürün fiyatlarını baskı altında tutması sonunda tarım/sanayi fiyat makası 1976-1978 arasında yüzde 12 oranında çiftçiler lehine döndü; ancak bir sonraki yıl büyük boyutlu bir çöküşle 1976'daki düzeyin yüzde 16 altına indi. İmalat sanayiinde reel ücretler benzer bir seyir göstermiştir; şu farkla ki, deflatör olarak toptan eşya veya tüketici fiyatlarının kullanılması durumunda farklı zirve ve dönüş tarihleri gözlenmektedir. Toptan eşya fiyatlarına göre hesaplanan reel ücretler (yani reel işgücü maliyetleri) zirveye 1977'de ulaşır ve sonraki iki yılda ağır bir tempoyla aşınır. Fiyat kontrollerinin daha etkili olduğu tüketici fiyatlarına göre hesaplanan reel ücretler (yani birim işgücünün reel geliri) ise 1976-1979 arasında yüzde 45 oranında artar ve 1980'de yüzde 23'lük bir çöküntüyle karşılaşır.

Aşırı enflasyonu içeren yıllarda reel ücretlerin gerilemesi beklenen bir gelişme olmakla birlikte, Türkiye işçi sınıfının enflasyonun hızlandığı 1970'li yılların ikinci yarısında bu gerilemeye karşı oldukça etkili bir mücadele verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu yüzden sanayi kesimi *içindeki* ücret-kâr ilişkisi 1970'li yılların ikinci yarısında sanayi sermayesi *aleyhinde* seyretmiştir. Sınai hammadde ve enerji arzında meydana gelen tıkanmalar nedeniyle sanayinin kapasite kullanım oranı düşmüş; çeşitli kurumsal, politik ve ekonomik nedenlerle istihdam aynı oranda düşürülmemiş; dolayısıyla emek verimliliği yükseltilememiştir.

Bu koşullarda sendikalar toplu görüşmelerde, geçmiş yıllarda gerçekleştirdikleri reel ücret artış oranlarını aşağıya çekmeyi reddetmişler ve genellikle başarılı olmuşlardır. Bir bütün olarak imalat sanayiinde ücretlerin katma değerden payı 1976'da yüzde 31.7 olan bu oran 1979'a gelindiğinde yüzde 38.3'e yükselmiş ve bu artış esas olarak kamu sektöründen kaynaklanmıştır. Özel sanayideki ücret-kâr ilişkilerine gelince, 1970-74 arasında katma değer içinde ortalama yüzde 32.1 olan ücret payı, 1975-79 yıllarında yüzde 34.1'e yükselmiştir. Sektör ortalamasına göre daha ılımlı da olsa, özel sektör ücret paylarındaki bu yükselme (ve kârların gerilemesi) sanayi burjuvazisini popülizmin bölüşüm politikalarına ve toplu sözleşme-grev hakkına veto çekmeye yönelten etkenlerden biri olarak görülmelidir. Dahası, işçi hareketinin giderek militanlaşması sonunda, zaman zaman işyerleri düzleminde dahi kapitalistler için ciddi yönetim ve kontrol sorunları doğmaktaydı.

24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayan ve 12 Eylül sonrasında pekiştirilen yeni iktisadi politikanın arkasında bu doğrultudaki etken ve özlemlerin belirleyici olduğu, sonraki yıllarda açıkça ortaya çıkacaktır.

VIII. Sermayenin Karşı Saldırısı: 1980-1988

I

1979 yılının sonuna yaklaşırken ekonomik bunalımın geniş halk kitlelerini ve sermaye sınıflarını derinden etkileyen bir boyut kazanmış olduğunu önceki bölümde anlattık. Oradaki açıklamaları, toplumsal gelişmede belirleyici olacak olan temel sınıfsal dengeler açısından biraz daha somutlaştıralım: Geniş halk kitleleri, özellikle kentli emekçiler, temel tüketim mallarında etkisi sınırlı kalan fiyat denetimleri, kuyruklar ve karaborsa gibi birbirleriyle ilgili olguların içinde bunalırken; örgütlü işçi sınıfı Türkiye toplumunun alışık olmadığı bir enflasyon hızı karşısında en azından sendikal mücadele yoluyla reel gelir düzeylerini koruyabilmenin savaşını vermekteydi. Köylü/çiftçi emekçiler ise, 1977 seçimlerinin armağanı olan destekleme fiyatlarının, 1979'da hızlanan enflasyonun etkisiyle dramatik bir biçimde erimesi karşısında savunmasız kalmışlardı.

Öte yandan üretimde (dolayısıyla *artık kitlesinde*) büyümenin durduğu bir hızlı enflasyon konjonktü-

ründe sermaye sınıfları için artığı paylaşmanın geleneksel mekanizmaları (kredi, döviz tahsisleri, vergi teşvikleri vb.) önemini yitirmekteydi. Yasa-dışı stokçuluk/karaborsa gibi faaliyetlerle artıktan elde edilen payı yükseltme olanakları ise sermayenin "normal" işlevleri dışında yer alan; farklı beceriler gerektiren; dolayısıyla değişik ve yeni bir "iş adamları" grubunun palazlanmasına yol açan bir çerçeve oluşturmaktaydı. Bu koşullarda sanayi burjuvazisi için artı-değer *oranının* yükseltilmesi ön plana geçiyordu ve bunun için de sermaye-işgücü çelişkisini lehine çevirmekten başka çıkar yol da yoktu. Önceki bölümde gördüğümüz gibi, bu doğrultudaki girişimler güçlü bir sendikal direnme karşısında beklenen sonuçları vermiyordu. Y. Kepenek'in verdiği bilgilerden ortaya çıkmaktadır ki, grevler yüzünden yitirilen işgünlerinin göreli ağırlığı 1977-80 yıllarında, 1973-76 yıllarıyla karşılaştırılırsa iki buçuk misli artmıştı. Dolayısıyla büyük sermaye çevreleri "bu başıboş gidişe dur denilmesi"nin, sendikaların disiplin altına alınmasının, sermaye için gerekli güven ortamının yeniden yaratılmasının çağrılarını 1979 yılından itibaren açıkça yapmaya başlamışlardı.

Siyasi ortamın giderek bozulması, ekonomik krizin üstüne binmekte idi. CHP hükümetinin son aylarını, "fiili bir iç savaş ortamı" olarak nitelendirenler fazla abartma yapmış sayılmamalıdır. Yıl sonuna doğru ara seçimlerdeki yenilgiyi bahane eden Ecevit istifa ederek hükümeti siyasi rakibi Demirel'e devretmiş oldu. Demirel, yeni bir istikrar programı hazırlama görevini, başbakanlık müsteşarlığına getirdiği Turgut Özal'a verdi. MESS ve Sabancı Holding'in yöneticisi

olarak yerli sermaye çevrelerinin ve Dünya Bankası bağlantılarıyla beynelmilel sermayenin güvenini kazanmış özellikleriyle T. Özal, bu tarihten başlayarak 1980'li yıllar boyunca iktisat politikalarının belirlenmesinde baş rolü (başbakanlık müsteşarı, başbakan yardımcısı, ANAP genel başkanı ve başbakan olarak) oynayacak kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

1979 yılının son günlerinde başbakan Demirel'e sunduğu (ve E. Çölaşan tarafından yayımlanan) "hizmete özel" bir raporda Özal "24 Ocak kararları" diye anılacak istikrar programının esaslarını ve gerekçelerini ortaya koymakta ve savunmaktaydı. Bu raporun en ilginç savlarından biri, Türkiye'nin bu derecede "yüksek" ücretlerle ihracat yapamayacağı; dolayısıyla ayakta duramayıp batacağı görüşüydü ve bu nedenle ücretleri disiplin altına alacak yöntemler muhakkak bulunmalıydı. 24 Ocak kararlarının baş mimarının bu teşhisinin sermaye çevrelerinin yukarıda özetlenen talepleriyle tam bir uyum halinde bulunması elbette rastlantı değildir.

II

24 Ocak 1980 tarihinde yürürlüğe konan ve sonraki yıllara damgasını vuracak olan neo-liberal programın ana öğelerini biraz aşağıda özetleyeceğiz. Ancak bu kararlarla ilgili olarak genel bir çerçeve içinde üç gözlem yapmak mümkündür: İlk olarak, 24 Ocak programında yer alan boyutlarıyla devalüasyon, KİT zamları ve fiyat denetimlerinin kaldırılması gibi "şok tedavisi" öğelerinin, IMF'nin üç yıldır Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinden istediği nicel boyutları fazla-

sıyla aşmış olduğunu; yani "istenenden fazlasının verilmiş olduğu"nu saptayabiliyoruz.

İkinci olarak, bu kararlar sadece bir istikrar programı niteliği taşımamaktaydı; beynelmilel sermayenin özellikle Dünya Bankası aracılığıyla "pazarladığı" ve *içte ve dışa karşı piyasa serbestisi* ile *beynelmilel ve yerli sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi* gibi iki stratejik hedef etrafında oluşan bir "yapısal uyum" perspektifi de taşımaktaydı. Programın bu boyutu zaman içinde daha da ön plana çıkacaktı.

Buradan üçüncü gözleme geçiyoruz: Demirel hükümeti bu programı, Özal'ın ve sermaye çevrelerinin yukarıda aktardığımız istekleri doğrultusunda, yani sistemli ve sürekli olarak "emek aleyhtarı" bir doğrultuda uygulayabilmenin ve geliştirmenin araçlarından yoksundu. İşte 12 Eylül 1980'de gerçekleşen rejim değişikliği, 24 Ocak programının önündeki bu önemli engeli ortadan kaldırdı. Özal'ı sadece fiilen değil, resmen de "ekonominin patronu" konumuna getiren 12 Eylül rejimi, sonraki üç buçuk yıl boyunca iktisat politikalarının "sermayenin bir karşı saldırısı" biçiminde gelişmesini, işgücü piyasasını "askeri" bir denetim altında tutarak gerçekleştirdi. Bu bağlamda, 12 Eylül müdahalesinden hemen sonra kamuoyuna ilk kez hitap eden K. Evren'in konuşmasında da "yüksek ücretler"den şikâyet edilmesi ilginç ve öğreticidir.

24 Ocak programı böylece, ana çizgisiyle 1988 yılının sonuna kadar iktisat politikalarına damgasını vuran ve zaman içinde yeni öğelerin eklenmesiyle zenginleşen bir bütünlük taşır. Baştan sona kadar "alternatifi yoktur" sloganıyla ve çok yoğun bir ideolojik kampanyayla halk kitlelerine ve kamuoyuna sunulan

bu neo-liberal model, ne Türkiye ne de dünya bakımından orijinal bir önlemler paketidir. Bu kararlar, 1970'li yıllarda IMF'nin dış tıkanma koşulları altında bunalan pek çok azgelişmiş ülkeye empoze ettiği standart *istikrar politikası* paketi ile daha ziyade Dünya Bankası tarafından geliştirilen tipik bir *yapısal uyum* programının tüm bilinen unsurlarını içermektedir. Türkiye bakımından ise 1980 modeli ile –farklı tarihsel uğraklarda da olsa– 1923-29 ve 1946-53 yıllarının ana yönelmeleri arasındaki paralellikler dikkati çekmelidir.

Reel devalüasyonlar doğrultusunda işletilen bir kambiyo politikası; adım adım liberasyona yönelen bir ithalat rejimi; pahalı döviz, ucuz kredi ve vergi iadesi gibi teşvik ve sübvansiyonlarla desteklenen ihracatın bir ulusal öncelik haline getirilmesi; fiyat kontrollerinin ve temel malların çoğundaki sübvansiyonların kaldırılması ve iç talebin daraltılmasına dönük makro-politikalar 24 Ocak kararları ile ekonomiye damgasını vuracak olan iktisat politikaları yönelişinin temel unsurlarıdır.

Özellikle Latin Amerika'nın askeri rejimlerinin iktisadi "deneyimleri" dikkate alınırsa, bu "politika sepeti"nin pek de yenilik taşımadığı ortadadır. Sadece standart öğeler arasındaki ağırlıklar bakımından Türkiye'nin bir özellik taşıdığı söylenebilir ki, bu da iç talebin kısılmasında daraltıcı *para ve maliye* politikalarından ziyade emek aleyhtarı *gelir* politikalarının esas alınmış olmasıdır. Modeli "sermayenin karşı saldırısı" olarak nitelendirmemizin dayanaklarından biri de budur. İleride de göstereceğimiz gibi, bu yılların iktisat politikası uygulamaları, burjuvazinin alt-kesimleri ara-

sında da tarafsız kalmamıştır ve bu bakımdan sermayenin yeniden yapılanması anlamına da gelmektedir. Fakat, bu modelin bölüşüm ilişkileri bakımından belirleyici özelliği *genel olarak sermaye* ile *genel olarak emek,* yani geniş anlamda burjuvazi ile emekçi sınıflar arasındaki temel çelişkiyi sistemli olarak emek aleyhinde denetlemeye ve düzenlemeye kalkışması olmuştur.

24 Ocak'la başlayan yeni iktisat politikası yönelişlerinin 1980-1988 arasında bir bütünlük ve belli bir süreklilik taşıdığına işaret ettik. Bu süreklilik içinde yer almasına rağmen özellik taşıyan bazı uğrak noktalarına değinmek ve dönemi *"askeri rejim altında liberal ekonomi"* diye nitelendirilebilecek 1981-1983 yılları ile *"ANAP yılları"* (yani 1984-1988) olmak üzere ikiye ayırmanın aydınlatıcı olacağını düşünüyoruz. (Bkz. Boratav, Türel ve Yeldan, 1995)

Askeri rejim, 24 Ocak kararları ile başlayan politika yönelişini, 1977-79 krizine sermayenin talepleri doğrultusunda yanıt getirecek biçimde sürdürmüştür. Bu yanıt, esas olarak, işgücü piyasasının ekonomi-dışı, yani askeri ve yasal yöntemlerle disiplin altına alınmasıdır. Sendikal faaliyetlerin askıya alınması, DİSK yöneticilerinin yargılanması, grev yasağı, ücret belirlenmesinin toplu sözleşme düzeninden Yüksek Hakem Kurulu (YHK)'na kaydırılması (ve böylece reel ücretlerin aşındırılmasının güvence altına alınması) sözü geçen askeri yöntemlere örneklerdir. 1982 Anayasasının sermaye-emek ilişkilerinde açıkça emek aleyhtarı tavır alan hükümleriyle askeri rejimin çalışma hayatına ilişkin olarak gider ayak çıkardığı bir dizi yasal düzenleme, işgücü piyasasının yasal ve ku-

rumsal yöntemlerle disiplin altına alınması çabalarına örnek gösterilebilir. Bu politikalarla ilgili düzenlemelerde askeri yönetim TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) ve TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu) lobilerinin görüşlerini sadakatle izledi. Türk-İş Yönetimi ise, sendikal aidatların *Check-off* sistemiyle kesilmesi gibi bazı küçük ödünler karşılığında, sermaye ve askeri yönetimin bu ortak saldırısına teslim oldu.

Bu yıllarda emek aleyhindeki politikalar sadece örgütlü işçi sınıfına dönük değildir: Memur maaşlarında, emekli ikramiyeleri ve kıdem tazminatlarında, tarıma dönük destekleme politikalarında da büyük boyutlu reel ve göreli gerilemeler gerçekleşmiştir.

Nominal ücretlerin YHK tarafından belirlendiği bir dönemde, bir bölümü 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren geliştirilmiş olan, bir bölümü ise 1977-79 bunalım koşullarında uygulamaya konmuş olan fiyat kontrollerinin tümü 1980'i izleyen yıllarda kaldırılmıştır. 1980 yılındaki büyük çaplı (ve genel fiyat hareketlerinin çok üstünde gerçekleşen) KİT zamlarından sonra kamu kesimi fiyat ayarlamaları genel fiyat hareketlerini başa baş izlemiştir. KİT'lerin finansal durumu, bu nedenle, askeri rejim yıllarında rahatlamıştır. Bu etken, vergi yükünde ve tahsilatında ılımlı düzelmeler ile bütçe harcamalarında küçük boyutlu tasarruflarla birleşince, kamu kesimi dengelerinin 1981-83 yıllarında önceki döneme göre düzelmesi sonucunu vermiştir.

Finansal sistemde serbestleşme, 1980 Temmuzunda vadeli mevduat ve kredi faizlerinin serbest bırakılmasıyla başladı. Küçük bankaların ve mantar gibi

çoğalan bankerlerin başlattığı faiz yarışı 1982 yılı içinde büyük bir finansal kargaşa ile sonuçlandı. Mevduat sertifikalarını ve (ana para ve faiz kuponları ayrı ayrı sunulan) holding tahvillerini kendi borç senetleriyle birlikte pazarlayan ve sonunda sadece kasaya giren yeni parayla eski taahhütlerini karşılamak zorunda kalan (Batıda Ponzi finansmanı denilen yöntemi kullanan) bankerler, 1982 ortalarında tümüyle çöktü ve bu çöküntü birkaç küçük bankayı da peşinden sürükledi. Skandal boyutlarıyla kamuoyunu çalkantılara sürükleyen ve askeri yönetimi sarsan bu çöküş, Turgut Özal'ın hükümetten ayrılmasına yol açtı. Bu, liberal iktisat politikalarının ilk büyük fiyaskosudur.

Dış ticaret politikasında ise ana yöneliş dışa açılma doğrultusundadır. Dışa açılma, esas olarak çok güçlü ihraç teşvikleri, düşen emek maliyetleri ve 1980 devalüasyonunun etkilerinin kaybolmasını önleyen döviz kuru politikaları aracılığıyla sanayi ürünlerinde dünya piyasalarına girmek olarak anlaşılmıştır.

"ANAP yılları" olarak nitelendirdiğimiz 1984-1988 kesiti ise, Özal iktidarının parlak dönemi diyebileceğimiz bir zaman dilimini (1984-1987) ve 1980'de benimsenen modelin tıkanışını ortaya koyan 1988 yılını içeriyor.

Özal hükümetleri, bölüşüme dönük politikaların ücretler ve tarımsal desteklemeyle ilgili boyutlarında askeri rejimin hedeflerini izlemiştir. Ancak, sıkıyönetimin ve YHK uygulamalarının son bulması nedeniyle kullanılan araçların kısmen de olsa değişmesi zorunlu olmuştur. 1982 Anayasasının ve onu izleyen sosyal mevzuatın işgücü piyasalarının işleyişini emek aleyhine dönüştürmek amacıyla oluşturulan tüm öğeleri

hükümetler tarafından kullanılmış; ayrıca ANAP iktidarı sendika hareketinin yapısındaki zaafları ve iç çelişkileri etkili bir biçimde sömürebilmiştir. 1988 yılına kadar, sendikalar etkisizleşmiş durumdadır. Bu etkenlerin katkısıyla reel ücretler 1988 yılında 1983'ün (tüketici fiyatlara göre yüzde 18, toptan fiyatlara göre yüzde 7 oranında) altındadır. Bu yıllar boyunca, destekleme alımlarının göreli olarak daralmaya devam etmesi, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine seyretmesini belirleyen politika değişkeni olarak gösterilmelidir.

Öte yandan, bu alt-dönem, halk sınıflarına dönük olarak "çarpık" bir popülizmin de uygulandığı yıllardır. Bu yaklaşımın özellikle kentli yoksul kitlelere dönük ana hedefi, bu kitlelerin saflarında sınıf bilincinden yoksun ve sermayenin (ANAP'ın) programına ve ideolojisine teslim olabilecek kalabalık gruplar yaratmak olmuştur. 1984 yılı içinde aşağı yukarı tamamen ANAP kontrolüne geçen kent belediyeleri bu stratejinin gerçekleştirilmesinde kilit roller oynadılar: Gecekondulara dönük tapu tahsis belgeleri, imar afları ve kent planlaması perspektifinden yoksun imar izinleri hızlı kentleşmenin oluşturduğu kentsel rantların yoksul katmanlara intikal etmesinde ve bu doğrultuda çok yüksek beklentilerin oluşmasında önemli roller oynadı. "Ücretliye vergi iadesi", "fak-fuk-fon" gibi uygulamalar, kentli yoksul kitlelerin ekonomik sorunlarının çözümünü işgücü piyasasının dışına taşıyan yeniliklerdir. Bu yönelişleri, 1985 yılında özellikle belediye yatırımlarının çok önemli bir rol oynadığı ve kamu yatırımlarından kaynaklanan genişleme konjonktürünün istihdamı artırıcı etkileri desteklemiştir. İç talep genişlemesi ile ithalatta liberalizasyo-

nun ortak katkıları ile tüm sınıfları belli ölçülerde etki altına alan tüketim mallarında bolluk duygusu, sözünü ettiğimiz "çarpık" popülizmin etkilerini pekiştirmiştir.

Böylece, sınıf tabanlı ekonomik taleplere, yani sendikal örgütlenmeye, ücret mücadelesine, köylünün destekleme talebine karşı katı ve ödünsüz bir çizgi izlenirken, aynı kitleleri "kentli, gecekondulu, yoksul ve tüketici" özellikleriyle tatmin etmeye çalışan bir strateji ANAP'ın bölüşüm politikalarına egemen olmuştur.

1982 bankerler krizinin etkisiyle, Özal iktidarı finansal serbestleşmeyi ihtiyatlı bir tempoda sürdürmüştür. Yine de 1988 sonuna gelindiğinde finansal araçlardaki çeşitlenmenin bir hayli artmış olduğu gözlenecektir. Bu gelişmeler İMKB'nın 1986 yılında işler hale gelmesiyle birlikte, rantiyelerin plasman seçeneklerini çeşitlendirmiş; öte yandan kredi kartlarının ve tüketici kredilerinin yaygınlaşması sonunda finansal sistemin denetimini güçleştirmiştir. Kamu maliyesi bakımından bu yılların en önemli özelliği vergi sisteminde yapılan değişikliklerdir. Kurumlar vergisinde şirketler lehine bir dizi istisna ve muafiyet getirilmiş ve 1980'li yılların başında üniter ve artan oranlı bir özellik taşıyan gelir vergisi parçalı, regresif ve adaletsiz bir yapı kazanmıştır. Gelir vergisinin çok önemli bir denetleme öğesi olan servet beyannamesi 1984 yılında kaldırılmıştır. 1985 yılı başında katma değer vergisinin kabulüyle Türkiye vergi sistemi, giderek artan ölçülerde gelir vergisine bordro kesintisiyle katılan ücretlilerin ve tüketicilerin katkılarına dayanır bir hal almıştı. Bu yaklaşım vergi hasılatının milli ge-

lir içindeki payını düşürmüş; sermaye sınıfları lehine verilen vergi ödünleri sonraki yılların malî krizinin oluşumuna katkı yapmıştır. Kamu harcamaları bakımından askeri rejimin görece sıkı politikaları ANAP'ın altın yılları içinde gevşetilmiştir. 1985-1986 yıllarında kamu harcamalarında gözlenen artışlar 1987'ye kadar süren bir genişleme konjonktürünün de başlamasına katkı yapmıştır. 1988 yılı, ANAP döneminin ilk ve son ciddi istikrar denemesini içerir; ancak kamu açıklarında gerçekleştirilen daralmaya rağmen enflasyon hızının yükselmesi bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanması anlamına gelecektir. İç borçlanma bu yıllarda kamu açıklarının finansmanında giderek artan bir önem kazanmıştır. Hazine'nin bankalara belli aralıklarla tahvil ve bono satması yöntemleri 1985 yılında başlamış ve dönem boyunca sürdürülmüştür. Böylece, Hazine ile bankalar sistemi arasında çok duyarlı dengeler oluşturulmuş ve faiz ödemelerinin kamu maliyesini bunalıma sürükleyecek boyutlar kazanmasının kapısı açılmıştır.

KİT sisteminin finansal bir krize yönelişinin tohumları da bu yıllar içinde atılmıştır: KİT fiyatları, enerji hariç, genellikle genel fiyat hareketlerini arkadan izlemiş; daha da önemlisi, Hazine'nin KİT yatırımlarının finansmanına katkısı büyük ölçüde daraltılmıştır. Bu, yatırımcı özelliği sürdürülen (PTT, TEK, THY gibi) KİT'leri büyük ölçüde iç ve dış borçlanmaya sürüklemiş ve kamu işletmelerinin sonraki yıllarda faiz yükü nedeniyle ağır finansal tıkanmalara saplanmasına sebep olmuştur. Sanayi kesimindeki KİT'lerde ise yatırımların durması, teknolojik aşınmaya ve verim gerilemelerine yol açmıştır. ANAP iktidarı, özel-

leştirmeyi de bir program olarak benimsemekle birlikte uygulamanın yaygınlaşması 1990 sonrasında gerçekleşecektir.

Dış ekonomik ilişkiler bakımından bu dönemin belirleyici özellikleri, ithalatta liberalizasyon, ihracatta çok cömert teşvikler ve döviz kurunda zaman içinde ılımlı tempoda reel devalüasyonları hedefleyen bir esnek kur sistemidir. İthalatta miktar kontrolleri (kotalar) bu dönem içinde büyük ölçüde kaldırılmış; gümrük tarifeleri indirilmiş; ancak bir çok durumda indirilen tarifeleri telafi eden ve keyfi olarak azaltılıp artırılabilen fon uygulamaları yaygınlaşmıştır. Buna rağmen yerli sanayi için gerçekleşen ortalama koruma oranı bu yıllar içinde hafiflemiştir. Çok yaygınlaşan ve keyfi özellikler de taşıyan ihracat teşvikleri, "hayali ihracat" skandallarına yol açmıştır. Döviz kontrollarının hafiflemesi, bankaların ve firmaların yurtdışında döviz tutmalarına, dış borçlanmalarına izin verilmesi ve bireylerin yurtiçinde döviz tutma ve döviz tevdiat hesabı açmalarına izin verilmesi de bu yıllar içinde gerçekleşmiştir.

1980'li yılların bir diğer özelliği burjuva ideolojisinin öncelikle ekonomik konularda toplum hayatına önceki dönemlerle karşılaştırılmayacak kadar egemen olmasıdır. "Alternatifi yoktur!" iddiasıyla kamuoyuna sunulan yeni ekonomik modelin pek çok öğesi zaman içinde sistemli slogan ve klişeler biçiminde çeşitli toplum kesimlerine benimsetildi. "Serbest piyasa ekonomisi", "hür teşebbüs", "orta direk", "köşeyi dönme" gibi 1980'li yıllarda yaygınlaşan terimlerin ideolojik içerikli olduğu açıktır. Bu ideolojik sloganlara, özellikle ANAP iktidarı döneminde tedavüle çıkarılan,

"sigaranın –ve tüketim mallarının– serbestçe ithali, vurguncu ve karaborsacı kazançlarını ortadan kaldırdığı için gelir dağılımını düzeltir"; "yüksek faiz, tasarrufları artırdığı ve tasarrufçuyu ödüllendirdiği için hem toplumun, hem halkın çıkarınadır"; "cebinde on dolar bulunan vatandaşın mahkemelerde sürünmesini biz önledik"; "bir ülkenin başarısı ve gelişmişliği kredi itibarının yüksekliği ile ölçülür"; "KİT'lerin özelleştirilmesi mülkiyeti halka yayacaktır" gibi bir dizi klişeyi de eklemek gerekir. Bilimsel içerikleri olmamakla birlikte bunların etkili çevreler, profesyonel gruplar, hatta akademik camia içinde hızla kabul gördüğünü saptıyoruz. Sermaye çevreleri bu klişelerin dayandığı görüşlerin, sayıları ve etkinlikleri bu dönemde hızla artan oda, dernek ve vakıfları aracılığıyla kamuoyunda yerleşmesini sağladılar. Büyük sermayenin giderek daha fazla etkisi ve denetimi altına giren yayın organları, TV ve radyo bu ideolojik tavırların yerleşmesinde kilit roller oynadılar. Bu yeni söylem biçimini, günlük hayata taşımayı görev bilen kalemlerin büyük medyadan derlenmiş katkılarının çarpıcı ve mizahi bir dökümü Rifat Bali tarafından yapılmıştır.

İktisadi konularda "liberal" bir görüntü taşıyan bu söylemin, Türkiye'nin siyasi tarihinin en baskıcı dönemlerinden birinde yeşermeye başlaması elbette rastlantı değildir. Bu ilginç birlikteliğe rağmen, önceki dönemin sosyalistlerinin bir bölümünün burjuva ideolojisinin bu etkili saldırısı karşısında teslim olarak "liberal sol" ve "sivil toplumcu" konumlara sığınmaları ilginçtir. Bu yeni konumlar, özde, burjuvazinin siyasette ve iktisatta liberal ve demokrat bir çizgiyi temsil ettiği ve bu çizginin bürokrasinin özellikle as-

ker kanadınca temsil edilen "devletçi, Atatürkçü ve baskıcı" dünya görüşüyle çatıştığı savlarına dayanmaktaydı. Gerçekte ise, 12 Eylül rejiminin odak noktalarını (örneğin Konsey'in görüşlerini) izleyenler, buralarda iktisat politikalarında devletçiliğin kararlı bir reddiyesinin egemen olduğunu gözlemişlerdir. Ancak bu "sivil toplumcu" savın asıl zayıf yönü, sermayenin emeğe karşı yürüttüğü ekonomik ve ideolojik saldırının, en azından başlangıç noktasında, siyasette baskıcı ve faşizan bir çerçeveye kesinlikle ihtiyaç duyduğunu görememesidir. Bu siyasi çizgi, görünüşte burjuva dünya görüşüyle ilgisi olmayan bir resmi ideolojiyle kendisini ifade etti. "Türk-İslâm sentezi" ile her türlü tarih perspektifinden arındırılmış, içeriksiz bir "Atatürkçülük" karması bu resmi ideolojinin genel çerçevesini oluşturdu. Askeri ve sivil bürokrasi doğrudan doğruya bu ideolojik tavrın taşıyıcısı olmakla görevlendirildiler. İlk ve orta eğitim ile YÖK denetimi altındaki yüksek eğitim, genç kuşakların "anti-komünizm", "milli bütünlük", "ülkeyi parçalamak isteyen zararlı ve yıkıcı ideolojiler" gibi temalar aracılığıyla tekdüze bir biçimde yetişmesi için kullanıldı. Bu kuşaklarda her türlü eleştirici, ileri ve radikal düşünce insafsızca mahkûm edildi. Bu gelişmelere hangi açıdan bakılırsa bakılsın, bu "resmi" ideoloji ile burjuvazinin yukarıda ele aldığımız ideolojik saldırısı arasında mükemmel bir uyum ve işbölümü olduğu söylenmelidir.

Sözünü ettiğimiz ideolojik saldırının geniş halk kitleleri içinde de başarılar kazandığı söylenebilir. Sol siyasi akımların susturulduğu, örgütlü ve sendikal mücadelenin felce uğradığı bu ekonomik ve siyasi

kriz döneminde özellikle kentli emekçilerin saflarında, önceki dönemde kök salmaya başlayan sınıf bilincinin ve yeni yeni filizlenmeye başlamış bir kentli işçi sınıfı kültürünün hızla aşınmaya başladığı gözlenmektedir. Bu aşınma, bireyselleşme, dine sarılma, toplumsal yaşam odağının işyerinden ve üretimden, mahalleye, semte, semt (veya kent) takımlarına, aile içine kayması gibi eğilimler içinde ortaya çıkmaktadır. Kent ekonomisinin ve işçi sınıfının karmaşık ve heterojen yapısından kaynaklanan çok farklı uyum mekanizmalarının varlığı da bu doğrultudaki ideolojik dönüşümlere katkı yapmıştır. Kriz koşullarında, emeğin ve işçiliğin maddi ve manevi değerlerinin hızla gerilemesi, emekçi sınıfların saflarındaki küçük burjuva yaşam biçimlerinin ve bunların ideolojik yansımalarının gelişmesi için uygun ortamlar yaratmıştır. Bu dönüşümlerin, 1980'li yılların bir diğer özelliği olan çok belirgin kültürel yozlaşmalarla da yakın bir bağlantısı olsa gerektir.

III

Tablo VI, 1980'li yıllarda ekonominin gelişme doğrultusunu kuşbakışı gözden geçirmemize imkân veriyor.

1978-79 yılları ile 1988'i reel milli gelir düzeyi bakımından karşılaştırırsak, Türkiye'de uygulanan IMF-kökenli istikrar programının, benzeri "paketleri" kabul zorunda bırakılan pek çok ülkenin aksine, ekonomide daralmaya yol açmadan yürütüldüğü ortaya çıkıyor. Gerçekten de 1980'li yılları tek tek ele alacak olursak milli gelirin sadece 1980 yılında (yüzde 2.8 oranında) gerileme gösterdiği ve 1980-88 döneminde

yıllık yüzde 4.9'luk bir büyüme hızının gerçekleştiği saptanabiliyor. Bu gelişmeyi 1980'de yürürlüğe konan istikrar programının bir başarısı olarak yorumlamak kanımızca mümkün değildir. Bunun nedenlerini açıklamaya çalışalım:

Tablo VI Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler: 1978/79-1988

		1978/79 Ortalaması	1988
(1)	Milli Gelir (indeks)	100.0	145.1
(2)	Enflasyon Oranı (%)	58.0	70.5
(3)	Birikim Oranı (%)	21.1	26.8
(4)	İhracat (Milyon $)	2275	11662
(5)	İthalat (Milyon $)	4834	13545
(6)	Cari denge/GSMH (%)	-1.8	+1.8
(7)	Dış Borç (Milyon $)	13699	40722
(8)	Dış Borç Yükü (%)	20.7	37.1
(9)	KKBG/GSMH (%)	5.2	4.8

Notlar: Birikim oranı: Gayri safi sermaye birikiminin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı. KKBG: Kamu kesimi borçlanma gereksinimi. Dış borç yükü: Dış borç ana para ve faiz ödemelerinin mal ve hizmet ihraç gelirlerine oranı.

Kaynak: T.C. Merkez Bankası web sayfası ve Devlet İstatistik Enstitüsü yayınlarından yapılan hesaplamalar.

1980'li yıllarda, toplam üretim iç piyasalardan dış piyasalara (ihracata) doğru kaydırılabilmiş; bunda iç talebin genel olarak kısılmasıyla güçlü ve etkili ihracat teşvikleri rol oynamış; iç talebin kısılmasında da gelir dağılımının emek gelirleri aleyhine bozulması temel araç olarak kullanılmıştır. Gelir dağılımı değişmeleri iç talebin yapısında da temel tüketim malla-

rından lüks mallara doğru bir kayma meydana getirmiştir.

Arzın ve talebin *yapısında* meydana gelen bütün bu değişmelerin üretim *düzeyi* düşmeden, hatta artırılarak gerçekleşmesinde asıl belirleyici olan, yüksek ve hızla artan bir ithalat hacminin mümkün kılınması olmuştur. İstikrar programları dünyanın her yerinde ithalat hacmi frenlenerek başlatıldığı halde, Türkiye'de bu programın uygulamaya konduğu 1980 yılında ithalatın bir önceki yıla göre 5069 milyon dolardan 7909 milyon dolara (yani yüzde 56 oranında); cari işlemler açığının ise 2.8 misli artırılabilmesine imkân sağlanmıştır. 1980'li yıllar boyunca bu tablo, ana hatlarıyla süregelmiştir. Örneğin, 1978/79-1988 yılları arasında milli gelir sabit fiyatlarla yüzde 45 artarken ithalatın dolar cinsinden 2.8 misli yükselebilmesi; dış borç toplamının, Türkiye'nin bir borç krizi yaşadığı önceki yıllara göre yüzde 200 oranında artmış bulunması; dış borç yükünün ise yüzde 37'ye ulaşması bunu gösterir. Sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği 1989 sonrası ile önemli bir fark da vardır: Bu dönemde dış borç stokunun artmasına yol açan temel etken hâlâ cari işlem açıklarının finansmanı olmuş; kayıt-içi ve kayıt-dışı sermaye kaçışının katkısı sınırlı kalmıştır.

Görüldüğü gibi, ithal malı ara-mallara ve yatırım mallarına bağımlılığı azalmamış, aksine artmış olan Türkiye ekonomisi bu yıllarda bol miktarda dış kaynak sağlayarak, yani dış borçlarını artırarak büyüyebilmiştir. İktisat politikalarını yürütenlerin ana başarısı, "uygun ve doğru" politikaları bulmak değil; Türkiye'nin dış açıklarının kapatılmasında uluslararası fi-

nans çevrelerinin olağanüstü desteğini kazanmak olmuştur.

1980'li yıllarda siyasi iktidarlara sağlanan bu dış desteği nasıl açıklayabiliriz? Bunda, şüphesiz, 12 Eylül rejiminin ve Özal iktidarının ABD yanlısı dış siyaseti etkili olmuştur. Ancak buna ek olarak, 1970'li yılların sonunda beynelmilel sermayenin üst organları olarak IMF ve Dünya Bankası'nın kendi politika reçetelerini uygulayıp da başarılı olmuş bir "örnek ülke"ye şiddetle ihtiyaç duyduklarını; bunun için Türkiye'yi seçtiklerini; sözü geçen politika modelinin başarısını ise bu ülkeye yüksek kaynak aktarımları gerçekleştirerek garantiye aldıklarını da düşünüyoruz. Uluslararası finans kapitalin, 1980'li yılların koşullarında bu iki kuruluşun onayı olmadan herhangi bir ülkeye büyük boyutlu krediler açmadığı malûmdur.

Bu çerçeve içinde, Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinin 1980'li yıllardaki seyri üzerinde kısa bir değerlendirme yapalım: Bu yıllarda ihracatta gözlenen hızlı artışları, bir önceki dönemde ekonomiye damgasını vuran yapısal bir bozukluğu –yani çok düşük bir ihracat eğiliminin kronikleşmesini– düzelten olumlu bir gelişme olarak görmek gerekir. Ancak, bu olumlu gelişme, ekonominin ithal bağımlılığını düşürmeden meydana gelmiştir. Dış ticaret ve kambiyo rejimlerinin serbestleşmesine bağlı olarak ithalatın hacmi ve bileşimi üzerindeki merkezî denetim bu yıllarda iyice zayıflamış; bu nedenle, hızlı ihracat artışlarına rağmen dış açıklar daraltılamamıştır. Bu yapıdaki bir ekonominin gelişimi, ancak kesintisiz ve yüksek düzeyli bir dış kaynak akımına bağlıdır. Bu da, 1980'li yılların koşullarında, iktisat politikası kararları üzerinde ulus-

lararası sermayenin giderek ağırlaşan bir egemenlik kurması anlamına gelir. Farklı bir deyişle, karar alma odakları, Ankara'dan Washington, New York, Bonn, Paris ve Brüksel'e kaymış olur.

1980'li yıllarda milli gelirde ve sanayi sektöründe gözlenen *fiili büyüme* hızlarının, ekonominin *büyüme potansiyelindeki* dinamik gelişmelerden kaynaklandığını söylemek de güçtür. (Bkz. ileride Tablo X) 1978/1980'deki kriz koşullarında, özellikle sanayide üretken kapasitenin kullanım oranlarının çok fazla düşmüş olduğunu biliyoruz. İşte, 1980'li yılların ilk yarısında gözlenen sınai büyüme, esas olarak, işletmelerin kapasite kullanım oranları yükseltilerek gerçekleşmiş; var olan üretken kapasitelerin genişleme hızı ise önceki döneme göre büyük ölçüde gerilemiştir. Sanayi için yaptığımız bu gözlemin, ekonominin tümü için de büyük ölçülerde geçerli olduğunu ve 1970'li yılların sonlarındaki birikim oranına, ancak 1984'te ulaşıldığını gözlüyoruz. Bu nedenlerle (ve bir sonraki bölümde de görüleceği gibi) 1988'de ulaşılan sermaye birikim oranı, önceki yıllarda gerileyen yatırım eğilimlerinden kaynaklanan sorunları telafi edememiştir.

Bu çerçeve içinde daha da belirleyici bir değişme, ihracatın sürükleyici sektörü olan sanayiye yapılan yatırımlarla ilgili: Yatırımların bileşimi bu dönemde çarpıcı bir biçimde sanayinin aleyhine seyretmiş; 1978-79'da toplam sermaye birikiminden yüzde 29 pay alan bu kesime giden yatırım oranı 1988'de yüzde 16'ya düşmüş; bunun sonunda sınai yatırımların milli gelir içindeki oranı yüzde 6.1'den yüzde 4.2'ye gerilemiştir. 1988 yılında yatırımların aslan payını alan

sektör, yüzde 36'lık bir oranla *konut* olmuştur. 1980' li yılların koşullarında sanayi sermayesi, ağırlaşan faiz yükü ve daralan iç talep koşullarında (adeta "can havliyle") var olan kapasitelerini daha fazla üretim için kullanarak ihracata yönelmekte; ancak yeni kapasite yaratmaktan kaçınmaktadır. Bu saptamalar, Türkiye sanayi sektörünün bu yıllardaki ihracat başarımının, teknolojik bir atılıma dayalı verim artışlarına değil, esas olarak reel devalüasyonları gerçekleştiren döviz kuru politikaları ile ücret maliyetlerindeki aşınmaya dayanmış olduğunu gösteriyor.

IV

1980 sonrası gerçekten "sermayenin saldırı yılları" ise, bunun yansımalarını ve belirtilerini her şeyden önce bölüşüm ilişkilerinde aramamız ve saptamamız gerekir. Başlıca bölüşüm göstergelerinde 1978/79 ile 1988 ("ticari marjlar" için 1984) 85 yılları arasında meydana gelen değişmeleri özetleyen Tablo VII bu bakımdan bize yardımcı olacaktır.

Gelir dağılımındaki değişikliklerin tümünü siyasi iktidarların uyguladığı iktisat politikalarına bağlamak yanıltıcı olabilir. Kapitalist bir ekonomide piyasa ilişkileri içinde kendiliğinden oluşan süreçlerin, dış dünyadan ulusal ekonomiye ithal edilen etkilerin ve konjonktürün ücret ve kârları, göreli fiyatları değiştirerek gelir dağılımını belli ölçülerde belirlediği malûmdur. Yine de 1980 sonrasında bölüşüm ilişkileri üzerinde etkili olan kurumsal ve yasal çerçevelerde ve iktisat politikası araçlarında yapılan bilinçli operasyonlarla Tablo VII'de gözlenen gelir dağılımı değişiklikleri ara-

sında güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğu ortaya çıkıyor.

Tablo VII Bölüşüm Göstergeleri: 1978/79-1984/85

	1978/79 Ortalaması	1988
Sanayide Reel Ücretler (İndeks)		
— Toptan fiyatlara göre	100.0	70.9
— Tüketici fiyatlarına göre	100.0	67.5
Sanayide Ücret Payı (%)	37.2	15.4
Tarım Ticaret Hadleri (İndeks)	100.0	61.1
Ticari Marjlar*		
— Ekmek/Buğday	100.0	106.6
— Şeker/Pancar	100.0	123.0
— Margarin/Ayçiçeği	100.0	195.8
— Tütün ihraç/Tütün	100.0	153.6
— Pamuk ihraç/Pamuk	100.0	271.0

Kaynak: Çeşitli DİE yayınlarından yaptığımız hesaplamalar.
Notlar: (*): 1984

İşçi sınıfının mutlak ve göreli durumundaki değişmeleri yansıtan ücret göstergeleriyle başlayalım. Bu bölümün başında ifade edildiği gibi, işgücü piyasası etrafındaki kurumsal çerçevenin, sendikal örgütlenme, toplu sözleşme ve grev hakları üzerindeki sınırlamalarla sermaye lehine değişmesi bu dönemin en belirleyici politika değişikliklerinden biridir. Buna, KİT'lerin "popülist" dönemdeki yüksek istihdama dönük (ve ücret artışı taleplerine fazla sert olmayan tepkilerden oluşan) politikalarının da son bulmasını eklemek gerekir. Bölüşüm göstergelerinin, bu durumda siyasi iktidarın istekleri doğrultusunda ve ücretler aleyhine bozulmuş olduğu gözleniyor. İmalat sanayii

verilerinden hesaplanan reel ücretlerin 1978/79 ile 1988 arasında toptan fiyatlara göre yüzde 29, tüketici fiyatlara göre yüzde 32 oranında gerilemiş olduğu ortaya çıkıyor. Birinci oran işgücünün işverene reel maliyetinin, ikincisi ise ücret gelirlerinin reel alım gücünün birer göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bu gerilemelerin sınai üretimde yüzde 66'ya, emek veriminde ise yüzde 50'ye ulaşan *artışların* meydana geldiği bir zaman aralığında gözlendiği dikkate alınırsa, katma değer içinde ücretlerin *payının* da önemli ölçülerde düşmüş olması gerekir. Nitekim aynı yıllar içinde ücret/katma değer oranının imalat sanayiinin tümünde dramatik biçimde yüzde 37.2'den yüzde 15.4'e düştüğü Tablo VII'de gösteriliyor. Açıkça ortaya çıkmaktadır ki, burjuvazi, işgücü piyasası üzerine yönelttiği karşı saldırıyı kazanmış ve 1970'li yılların ikinci yarısında yitirdiği mevzileri fazlasıyla eline geçirmiştir.

Piyasaya dönük geniş köylü kitlesinin göreli ekonomik durumundaki değişmelerin bir göstergesi olarak tarım ticaret hadlerini kullanıyoruz. Bu, bilindiği gibi çiftçinin eline gelen fiyatlarla çiftçinin (sınai ürünler için) ödediği fiyatlar arasındaki makasın açılıp açılmadığını gösterir. Bu konuda belirleyici iktisat politikası öğesi, tarıma dönük destekleme politikalarının kapsam ve hacim olarak daralması olmuştur. Tarımın kullandığı sınai girdilere verilen sübvansiyonların kaldırılması veya azaltılması, iç ticaret hadlerini doğrudan doğruya etkilemiştir. Tarım satış kooperatiflerinin ve kamu kuruluşlarının destekleme alımlarının da göreli olarak daraldığı gözleniyor: Bu alımların değeri 1977-79 yıllarında ortalama olarak tarım-

sal katma değerin yüzde 12.2'sini oluşturmaktayken, 1988'de yüzde 5.5'e düşmektedir.

Denetimsiz piyasa ilişkileri içinde kapitalist sanayi, örgütlü ticari ve malî sermaye karşısında yapısal olarak zayıf ve savunmasız olan köylü tarımının bu koşullarda olumsuz fiyat hareketleriyle karşılaşması kaçınılmaz görünüyor. Nitekim, tarımın ticaret hadleri, 1978-79 ve 1988 yılları arasında, milli gelir (MG) serilerinden hesaplandığında yüzde 38.9 oranında gerilemiştir.

İç ticaret hadlerinde diğer büyük bir bozulmanın büyük buhran yıllarında meydana geldiği hatırlanacaktır. Bu iki dönemi bu açıdan karşılaştırmak da ilginç olabilir: 1928-29 ile 1934 arasında meydana gelen göreli fiyat bozulmasının MG verilerine göre yüzde 24.4 oranında olduğu dikkate alınır ve bu yukarıdaki oranlarla karşılaştırılırsa, 1978-88 yıllarının Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye köylüsünün karşılaştığı en büyük iki fiyat çöküntüsünden birini, hatta en ağırını, oluşturduğu ortaya çıkar.

Ancak bu ikinci fiyat bunalımı meydana geldiğinde köylü nüfusun 1930'lu yıllara göre çok daha yüksek bir üretkenlik ve gelir düzeyine ulaşmış olduğu unutulmamalıdır. Bu koşullarda üretici, tüketim düzeyini daraltarak üretim ve gayri safi gelir artışları sağlayabilecek imkânlara, elli yıl öncesine göre çok daha fazla sahiptir. Bu tür bir uyum sürecinin hangi ölçülerde kullanıldığına bakacak olursak, 1978 yılından 1988'e kadar tarımsal hasılanın sabit fiyatlarla sadece yüzde 14.9 oranında artmış olduğunu saptıyoruz. Bu reel artışın hesaplanmasında kullanılan fiyat indirgeyicisi, milli gelir serilerinin tarım sektörünün

fiyat hareketlerinden oluşur. Yukarıda, bu fiyatların sanayiye göre aynı süre içinde yüzde 38.9 bozulduğunu ifade etmiştik. Dolayısıyla çiftçi nüfusun reel alım gücünün sözü geçen dönem içinde gerilemiş olduğunu söyleyebiliyoruz. Bozulan fiyat ilişkilerinin üretim artışları sayesinde fazlasıyla telafi edildiği 1946-53 yıllarındaki durum, bu kez tekrarlanmamıştır.

Göreli fiyatlarda tarım aleyhine gözlenen bu gelişimin, tüketiciye aynı ölçüde yansıyıp yansımadığını incelemek ilginç olabilir. Keza, sözü geçen bozulmanın tarımsal ürünlerin ihraç fiyatlarındaki gerilemeden kaynaklanıp kaynaklanmadığı –yani belli ölçüde ulusal ekonominin dışındaki bozulmalara bağlı olup olmadığı– da incelenmelidir. Tablo VII'nin "ticari marjlar"la ilgili bulguları bu soruları yanıtlamamıza imkân veriyor. Tarım kökenli belli tüketim mallarının (ekmek, şeker ve margarinin) perakende fiyatlarının veya ihraç edilen tarımsal ürünlerin (tütün ve pamuğun) ihraç fiyatlarının indeks değerlerini, aynı ürünleri sattığında çiftçinin eline geçen fiyatların indeks değerlerine bölerek ticari marjların zaman içinde açılıp açılmadığını hesaplıyoruz.

Görüldüğü gibi, 1980'li yıllarda temel tüketim mallarında sübvansiyonların ve fiyat denetimlerinin kaldırılması veya gevşetilmesi nedeniyle, tüketim fiyatı-çiftçi fiyatı makası tüm ürünlerde hem tüketici, hem de çiftçi aleyhine açılmıştır. En ılımlı açılma, ekmek-buğday fiyat makasında söz konusudur ve bu saptama "popülist" dönemde, en temel gıda maddesi olan ekmek tüketicileri için (tipik Orta Doğu ülkelerinin aksine) yüksek boyutlu sübvansiyonların uygulanmadığını göstermektedir. Her şeye rağmen bu bul-

gular, tüketici-üretici fiyat makaslarının, tarım ürünlerini pazarlayan ticaret sermayesi (veya kamu kuruluşları) lehine açılması anlamına gelir. Benzeri bir gelişme, iki temel ihraç ürünü olan pamuk ve tütünde de gözleniyor. Bu iki ürünün ihracatını örgütleyen ticaret sermayesinin eline geçen birim ihraç fiyatı (Türk lirası olarak) çiftçinin eline geçen fiyatlara göre beş yılda yüzde 171 ve yüzde 54 oranlarında daha fazla artmıştır. Böylece, sürekli devalüasyonların ve ihraç teşviklerinin yürürlükte olduğu bir dönemde, bu politikalar üreticiye ve tüketiciye değil, ticaret sermayesine yaramıştır. Ticaret sektörünün milli gelirden payının incelenen dönemde yüzde 15'ten yüzde 20'ye yükselmiş olmasının ardındaki etkenlerden birini burada aramak gerekir.

Bu sonuncu gözlemden, 1980'li yıllarda, burjuvazinin alt-kesimlerinin artığın paylaşımında hangi doğrultularda etkilendikleri sorusunu tartışmaya geçebiliriz. Yukarıda, sınai katma değer içinde gayri safi kârların (artığın) payının hangi oranlarda artmış olduğunu ortaya koyduk. Ancak, artık kitlesinin tümü, üretim sürecini kontrol eden kapitalistin (sanayi sermayesinin) elinde kalmaz; çeşitli ekonomik mekanizmalarla faiz, kira, ticari kâr ve sınai kâr kategorileri arasında paylaşılır. Bu paylaşım çekişmesinin 1962-1976 yılları içinde genellikle sanayi sermayesi lehine seyrettiği; 1980'li yıllarda ise durumun tersine döndüğü söylenebilir. Örneğin, Eskişehir Sanayi Odası'nın yaptığı bir inceleme, 1979-1986 yılları arasında sınai artık payı içinde faizlerin payının yüzde 13'ten yüzde 39'a çıktığını göstermiştir. İstanbul Sanayi Odası'nın 500 en büyük sanayi kuruluşu için hesapladığı

veriler, 1988'de aynı oranın yüzde 56.3'e yükseldiğini gösteriyor. Örgütlü finans kesiminin kâr ve ücret olarak milli gelirden elde ettiği payın 1977-1988 arasında yüzde 1.9'dan yüzde 3.3 çıktığı; Adil Temel'in bir çalışmasının sonuçlarından türetilen bulgulara göre, faizlerin milli gelir içindeki oranının ise 1980-1988 arasında yüzde 2'den, yüzde 9.8'e yükseldiği anlaşılmaktadır. Yüksek faiz politikasından kaynaklanan bu sonuca ek olarak, sanayi ürünleri ihracatında yüksek teşviklerin, üretici sanayiciye değil, "ihracatçı sermaye şirketleri" adı altında örgütlenen büyük ticaret sermayesine verildiğini de hatırlamak gerekir. Tarım ürünleri ihracatında gözlenen –ve yukarıda nicel boyutlarını gösterdiğimiz– ticaret sermayesi lehindeki sapmanın, sınai ihracat için de söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Ticari ve sınai sermayeyi bünyesinde birleştiren ve çoğu kez kendi bankalarına sahip olan holdingler bakımından burada sözü edilen paylaşım çekişmesi önemsizdir. Ancak, işlevleri bakımından kaynaklarını bağlamış; uzmanlaşmış; dolayısıyla esnekliği olmayan orta boylu sanayici sermayesinin rantiyelerle (yani faiz türü gelirlerle geçinen gruplarla) mali ve ticari sermayeyle çekişmesinin çok ciddi boyutlara ulaştığı şüphesizdir.

1980'li yıllar, böylece, bir bütün olarak emek gelirlerinin safi hasıla içindeki paylarının gerilediği; ancak hem göreli olarak, hem de mutlak anlamda büyüyen artık kitlesinin paylaşımında ticari ve malî sermaye ile rantiye tabakaların sanayicilere göre, bilinçli politikaların da etkisiyle, çok daha avantajlı bir konuma getirildiği bir dönem olarak nitelendirilebilir. Böylece, bu yıllarda ekonominin gelişme doğrultusu-

na burjuvazinin yatırımcı öğeleri değil; aracı, tüketici ve paraziter öğeleri damgalarını vurmuştur. Sanayinin yatırım eğilimlerinde gözlenen reel gerilemenin arkasında yatan bölüşüm dinamikleri bunlardır. Bu dönem, burjuvazi içinde, "paramı, altına mı, dövize mi, tahvile mi, emlâka mı, mevduata mı, hisse senedine mi yatırayım?" sorusunun, "hangi alana üretken yatırım yapayım?" sorusunun önüne geçtiği yıllar olma özelliği de taşımaktadır.

Öte yandan, neoliberal iktisat politikaları, bir sonraki bölümde görüleceği gibi, devlet aracılığıyla yaratılan rant ve avanta mekanizmalarını azaltmamış; aksine yolsuzlukların hacmi ve çeşitliliği bakımından 1980 sonrası, müdahaleci-korumacı dönemi, büyük bir farkla geçmiştir. Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, bu eğilimler 1990 sonrasında daha da güçlenecektir ve sadece Türkiye ekonomisinin değil, tüm toplumun geleceği, "piyasa aktörleri" gibi saygın bir terimle adlandırılacak rantiye/finans kapital ikilisinin kapris ve taleplerine teslim edilecektir. Ve bu "saygın" aktörlerden bazıları bölüşüm ilişkilerine, "hortumlama" gibi yeni bir terimle adlandırılacak yozlaşmalar içinde katkı yapacaklardır.

IX. Finans Kapitale Teslimiyet ve Popülizme Aksak Dönüş: 1989-1997

I

Türkiye'de "sermayenin karşı saldırısı" olarak nitelendirdiğimiz (ve bir önceki bölümde incelenen) dönüşümler, ülkemize özgü değildi. 1970'li yıllar sona ererken ABD ve Britanya'da iktidara geçen Reagan ve Thatcher yönetimleri, *neoliberal karşıdevrim* diye de adlandırılan bir dizi radikal dönüşümün kapitalist dünya sisteminin merkezinde, çevresinde ve bu iki blok arasındaki ilişkilerde gerçekleşmesine belirleyici katkılar getirdiler.

Bu radikal dönüşümler, metropol veya çevrede yer alan ulusal ekonomilerde emek lehine gerçekleşmiş bulunan otuz yıllık kazanımların (ve ülke koşullarına göre değişen tempolarda) tasfiyesini başlattı. Hedef, metropolde *refah devleti;* sistemin çevresinde yer alan ülkelerde ise *popülizm* veya (bağımsızlığı izleyen dönemlere damgasını vuran) *paternalist/kalkınmacı devletler* olmaktaydı. Bu stratejik hedefin gerçekleşmesi için her yerde, ulusal ve uluslararası düz-

lemlerde bölüşüm ilişkilerinin piyasa mekanizmalarına teslim edilmesine öncelik verildi. Dünya sistemini oluşturan ülke ekonomileri arasında önce dış ticarette, zamanla sermaye hareketlerinde tam serbestleşme gündeme gelecek; çevrede yer alan ulusal devletlerin göreli olarak bağımsız bir sanayileşmeyi gerçekleştirmek amacıyla oluşturdukları korumacı-müdahaleci mekanizmalar IMF ve Dünya Bankası gözetimleri altında adım adım tarihe karışacaktı.

1980 sonrası Türkiyesi için kullandığımız *sermayenin karşı saldırısı,* görüldüğü gibi kapitalist dünya sisteminin tümü için geçerli olan bir nitelendirmedir ve Türkiye'deki dönüşüm ("ulusal" renkler, çeşitlemeler taşıyarak) bu büyük tablonun bir uzantısı olarak görülmelidir. Bu ve bir sonraki bölümde bu dönüşümlerin 1989-1997 ve 1998-2009 dönemlerine nasıl taşındığını gözden geçireceğiz.

Neoliberal düzenleme biçiminin egemenliğini başlatan 1978-79'dan itibaren dünya ekonomisi yaklaşık onar yıllık üç çevrimden geçti. Çevrimler, özellikle çevre ekonomilerinin gelişme temposunu, biçimini etkiliyor; bir önceki dönemin zirve noktasını izleyerek başlıyor ve bir durgunlaşma, bir de canlanmayı içeren ikişer aşamadan oluşuyor. Bu çevrimlerden ilki, Türkiye'de bu kitabın Bölüm VIII'inde incelenen 1980-1988 yıllarına (kabaca) denk gelmektedir. İkinci çevrim 1989-1997, üçüncüsü ise 1998-2007 yıllarını kapsamıştır. Bu bölümde kapsanan dokuz yıllık zaman aralığı, böylece, kapitalist dünya sisteminin neoliberal dönemdeki ikinci çevrimiyle çakışmaktadır. Bu çevrimin iniş aşamasını 1989-1992, çıkış aşamasını ise 1993-1997 yılları oluşturuyor.

Ne var ki dünya ekonomisinin yükseliş aşamasına geçtiği 1993-1997 ara-döneminin başlarında sistemin çevresinde yer alan iki ekonomi, Türkiye (1994) ve Meksika (1995) ana eğilimin dışına çıktılar; yabancı sermaye hareketlerinin durmasından, çıkışa yönelmesinden kaynaklanan sert krizlere savruldular. Meksika krizinin, "tekila etkisi" diye adlandırılan yansımaları Arjantin ekonomisinin de daralmasına yol açtı. Bu krizler, 1998-2001 yıllarında tüm çevre ekonomilerini (ve Türkiye'yi) sarsacak bir dizi bunalımın habercisi oldu; bu iki kriz furyası, nedenleri ve sonuçları bakımından yakın benzerlikler taşıdı. Türkiye ekonomisi de, uluslararası finans kapitale teslimiyeti temsil eden 1989'la başlayan yirmi yıllık bir dönem içinde 1994, 1998-1999, 2001 ve (başlangıcı farklı da olsa) 2008-2009 yıllarında üç kriz dalgasının içinden geçti. Benzerlikleri nedeniyle, bu dört krizle ilgili nicel bir karşılaştırmayı önümüzdeki bölümde yapacağız.

Türkiye'de 1980'de başlayan değişimin ana doğrultusu, dış dünyadan gelen yönlendirmelere uyum sağladı ve 1989 sonrasında da sürdürüldü. Bu bölümde kapsanan zaman aralığı içinde bu yönelişler iki yeni öğenin etkisi altında kaldı; bunlar tarafından biçimlendirildi.

İlk olarak, askeri rejimin getirdiği (ve 1984-1988 yıllarında ANAP iktidarına büyük bir rahatlık sağlayan) yasal ve kurumsal çerçevenin siyaset üzerindeki vesayeti, 12 Eylül öncesinin köklü partilerinin politikaya "tam gaz" geri dönmeleri üzerine fiilen son bulacaktır. Bu "son bulma"yı belirleyen bir katkı, doğrudan doğruya sınıfsaldır: 1989 baharında işçi sınıfı

tabanından başlayan bir direnme dalgası, hızla siyaset ortamını etkileyecek ve geleneksel popülizmin bazı öğeleri yeni baştan ekonomi politikalarına taşınacaktır. 1989-1997 yılları, ANAP'ın parlamento çoğunluğuna dayalı tek parti iktidarının son bulmasından sonra, DYP, SHP, ANAP ve Refah Partisi arasında (DYP+SHP, ANAYOL, REFAHYOL ve DSP ile CHP destekli ANAP'tan oluşan) dört koalisyonun Türkiye'yi yönettiği bir dönem olarak özellik taşır. Popülizmin dönüşüne bu parçalı siyaset katkı yapacaktır. Öncelikle bölüşüm ilişkilerine yansıyan belirsizlikler, 1998 sonrasında IMF ve Dünya Bankası'nın aktif katkılarıyla "düzeltilmeye" çalışılacaktı.

İkinci yeni öğe, neoliberalizmin ikinci ayağını oluşturan *yapısal uyum politikaları* bakımından dramatik bir adım daha atılarak gerçekleştirildi: Sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlar, aynı yıl içinde, 1989'da kaldırıldı. Bu adımın, popülizmden kaynaklanan bazı sorunları hafifletici etkisini ileride tartışacağız. Hızla canlanan dış kaynak girişleri sonunda dış faiz, iç faiz ve döviz kuru hareketleri arasındaki farklılaşmaların sağladığı "arbitraj kazançları"nın hızla yükseldiği 1989 sonrası, finans kapital, iç ve dış rantiyeler için de bir "altın çağ" oldu ve sonraki gelişmelere de damgasını vurdu. Dış ticaret politikalarındaki liberalleşmenin son durağı ise 1995 yılında Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği'nin gerçekleştirilmesidir.

II

Dönemin iktisat politikalarına odaklanalım. Önceki dönemin emek aleyhtarı politikalarına halk tabanın-

dan gelen iki tepki son verdi. Birincisi 1989 yılının işçi eylemleri, ikincisi ise aynı yılın Mart ayında ANAP'ın yerel seçimlerde çok ağır bir yenilgiye uğramasıdır. Kamu sektörü işçilerinin başı çektiği (ve "bahar eylemleri" adını alacak olan) protesto hareketleri; uzun süren kış uykusundan uyanarak bunlara katılan sendikalar; kamuoyunda sempati ile karşılanan demir-çelik, SEKA ve Zonguldak grevleri; iki referandum yenilgisi ile bir yerel seçim hezimetinin üstüste binmesi, ANAP'ı popülizme gönülsüzce de olsa dönmeye zorladı: 1989 yılında kamu sektörü işçilerine yüzde 142'lik bir zam verildi; bunu memur zamları izledi. Özel sektördeki toplu sözleşmeler de daha düşük oranlarda, ancak aynı doğrultuda anlamlı ücret artışları ile sonuçlandı. Destekleme alımlarına ayrılan kaynaklardaki göreli daralma ilk kez 1989'da son buldu ve bu artış, 1992'ye kadar kesintisiz olarak sürdürülerek 1977-1979 yıllarının oranlarına yeniden ulaşıldı.

Böylece, Türkiye toplumunun tüm emekçi sınıfları, on yıllık bir olumsuz konjonktürü 1989 yılında kendi lehlerine çevirebildiler. 1989 yılı, ayrıca, Özal modeline duyulan halk tepkisinin orta-sol partilere dönük desteğin artması biçimini alması açısından da önemlidir. Ne var ki, 1989'da büyük kent yönetimlerinin SHP'ye geçmesiyle ulaşılan bir zirve noktasından sonra, bu parti sınıfsal bir muhalefet çizgisi izlemekten kaçındı. Orta-sol partilerin neoliberal politikalara karşı sol seçenekler oluşturma çabaları da 1994 krizinden sonra tümüyle terkedildi. 2002 sonuna kadar emekçi sınıflara "acı ilaçlar" sunan istikrar/yapısal

uyum politikalarının hepsine parlamenter sol partiler belirleyici katkılar getirdiler.

Öte yandan 1989'u izleyen yıllarda işverenler, ücretlerde meydana gelen ilerlemeleri telafi edecek kimi mekanizmaları da işletebildiler: Artan ücretlere karşı işten çıkarmalar ve kayıt-dışı istihdam yaygınlaştı. Sendikal harekette gözlenen canlanma iki yıl içinde işsizlik tehdidinin katkısı ile durakladı. 1994 bunalımı ve yaygın özelleştirme uygulamaları sendikalaşmaya ek darbeler vurdu. Öyle ki 1990 ile 2000 arasında resmi (ve abartılı olduğu ileri sürülen) istatistiklere göre sendikalaşma oranı yüzde olarak 41'den 21'e (toplu sözleşme ve grevli dönemin en düşük oranına) inecekti.

1989-1993 yıllarında yükselen ücret-maaş maliyetleri KİT'leri malî krize sürükleyen etkenlerden biri oldu. İkinci bir etken, önceki dönemde Özal hükümetlerinin KİT'lere dönük hazine desteğini çekerek, bu sektörün büyüme ve modernleşme çabası içinde olan öğelerini hızla iç ve dış borçlanmaya yönlendirmesi oldu. 1990'a gelindiğinde KİT sisteminin tümü, önemli boyutlarda katma değer üreten, emek verimi hareketleri bakımından ayakta durabilecek özellikler taşıyan; düşen sermaye birikimi dikkate alındığında yatırımların etkinliği açısından başarılı sayılabilecek durumda idi. Ne var ki, katma değerin tümünden fazlası borç finansmanına ve ücretlere gidiyor; sermaye birikimine ayrılacak "artık" kaybolmuş oluyordu. 1991 yılında KİT sistemini esas olarak islah etme amacını izleyen; özerkleşmeyi ön plana çıkaran ve özelleştirmeyi bu hedefe dönük araçlardan sadece biri olarak gören DYP-SHP hükümet programı, uygulamada re-

form ve ıslah hedeflerini terketmiş; giderek artan sayıda KİT, özelleştirilecek konuma getirilmişti. Bu tavır değişiminde 1991 içinde Türkiye'de çalışmalar yapan bir Dünya Bankası heyetinin özelleştirme lehine çok partizan bir tavırla kaleme aldığı bir KİT raporunun etkili olduğu anlaşılmaktadır. KİT'lerin önemli bir bölümü, böylece, belirsizliğe sürüklenmiş; uzun vadeli yönetim, işletmecilik ve reform perspektifinden yoksun bir biçimde bitkisel hayata terkedilmişlerdir.

Sonraki yıllarda, "etkinlik amacı ile özelleştirme" söylemi giderek ortadan kalktı; "kamu açıklarını kapatma amacı ile özelleştirme" hedefi öne çıktı. Özelleştirme uygulamalarının örtülü, ancak çok önemli amaçlarından birinin siyasi iktidara yakın iş çevrelerine avanta ve kaynak aktarımı olduğu da zamanla ortaya çıkacaktır. Yaygınlaşan özelleştirme furyası içinde şaibeli olmayan uygulamaların sayısının çok az olduğu, kimi satış ve devirlere mafyanın ve karanlık iş adamlarının aktif biçimde katıldığı; özelleştirilen bankaların kısa bir süre sonunda "hortumlanmalar" sonunda tekrar kamuya intikali bu dönem basınında ve KİGEM Vakfı'nın monografilerinde (ve Boratav ve Türkcan'ın 1993; Boratav ve diğerlerinin, 1998 tarihli çalışmalarında) ortaya konmuştur.

1989'u izleyen yıllarda popülist uygulamaların bütçeye yansıması kamu açıklarının hızla tırmanmasına yol açtı. Kamu kesiminin borçlanma gereksinimi 1988-1993 arasında milli gelirin yüzde 5'inden 12'sine yükseldi. Faiz yükümlülükleri de giderek ek borçlanma ile karşılandı; iktisat yazınında "Ponzi finansmanı" diye adlandırılan borç tuzağı ağırlaştı. ANAP

hükümetleri, dolaysız vergilerde, gelirin beyanına dayalı yöntemlerden, kaynakta (bordrolardan, faiz, telif gelirlerinden) kesintiye dayalı yöntemlere geçmişti. Bu sürece de bağlı olarak dolaysız vergilerin paylarındaki aşınma, bu döneme de damgasını vurdu.

Vergi sisteminde eşitsizlikleri artıran bu yönelişlere istisna oluşturan üç uygulama bu dönemlerde gerçekleşmiştir: 1994 krizi içinde bir tür servet vergisi olan *net aktif vergisi* ve gelir vergisine bir eklenti olarak getirilen *ekonomik denge vergisi* aynı yılın *dolaysız vergi* hasılatının yüzde 21'ini sağlayan verimli uygulamalar olarak maliye tarihine geçmiş; ancak tek bir yılla sınırlı tutulmuşlardır. Benzeri bir uygulamaya, 2000'de vadesi gelecek olan iç borç senetlerinin çok aşırı reel faiz getireceği farkedilince başvurulmuş; bu senetler bir kerelik ve çok ılımlı bir ek faiz vergisine tabi tutulmuş; bu verginin hasılatı da o yıla ait dolaysız vergi toplamının yüzde 16'sına ulaşmıştı. İç borç sarmalını hafifletebileceği ortaya çıkmış olan bu tür yeniliklerin, finans ve rantiye çevrelerinin baskısı ve şantajı sonunda vergi sisteminin kalıcı öğeleri haline dönüşmesi önlenmiştir.

Kapitalist dünya sistemindeki gelişmelerin iktisat politikalarına yansımaları üzerinde de duralım. Neoliberal programın gündeme gelmesiyle birlikte *sermaye hareketlerinde tam serbestleşme,* uluslararası finans kapitalin temel talebi olarak ortaya atıldı. İlk ciddi adımlar 1970'li yılların sonlarında Latin Amerika ülkelerinde (Avrupa'daki bazı ülkelerden dahi daha erken bir tarihte) atıldı; birkaç yıl içinde şiddetli dış borç krizleriyle sonuçlandı; kesintiye uğradı. Aynı reçete, 1989-1990 yıllarından itibaren Asya'nın yay-

gın coğrafyalarında; Kuzey Afrika'da, komünist rejimlerin tasfiyesi sonrasında Doğu Avrupa'da uygulanmaya başladı.

Bu ikinci dalgaya ilk katılan ülkelerden biri Türkiye oldu. Ağustos 1989'da Türk Parasını Koruma Kanunu'na dayalı olarak çıkarılan 32 sayılı kararname, sermaye kaçışlarını önlemeye dönük kambiyo kontrollarını kaldırdı. İlk baştaki miktar kısıtları bir kaç ay sonra tamamen kaldırılacak ve 1990 başlarında IMF'nin ölçütlerine göre TL konvertibiliteye geçmiş olarak kabul edilecektir.

Görüldüğü gibi Türkiye, 1989'da iktisat politikaları açısından birbiriyle uzlaşmaz görünen iki adımı hemen hemen eş-zamanlı olarak atmıştır: Sınıflararası gerilimin, partiler-arası rekabetin ve siyasi istikrarsızlığın keskinleştiği bir dönemde popülizme dönüşün kamu dengelerini bozması neoliberal modelin *makro-ekonomik istikrar* öğesini ihlâl etmekteydi. Aynı modelin bir diğer stratejik öğesi olan *sermaye hareketlerinde sınırsız serbestleşme* ise eşzamanlı olarak gerçekleşmekteydi.

Görünüşte çelişkili olan bu iki yöneliş, 1989-1997 yıllarının özel koşulları içinde işlevsel olmuştur. Popülizm, "almadan vermek" ilkesini izlediği için, emek lehine düzenlemelerin yükselttiği kamu harcamalarının finansmanı artan vergilemeyle karşılanmayacaktı. Merkez Bankası avanslarıyla (para basarak) gerçekleşebilecek bir "finansman" yöntemi ise, başka nitelikte ve boyutta bir "alma" yöntemi olan, hiperenflasyona yol açabilecekti. "Alma" seçeneğini görünüşte dışlayan, en "yumuşak" finansman yöntemi, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sayesinde ger-

çekleşti: Dış kaynaklarla beslenen iç borçlanma... Dünya ekonomisinin canlanma konjonktürünü temsil eden 1992 sonrasında, sermaye hareketlerinin serbestleşme kararı, bankaların dış borçlanma kanallarını sonuna kadar açtı; Hazine'nin ihraç ettiği iç borç tahvilleri, dış borçlarla kaynak sağlayan bankalar tarafından satın alındı ve ikincil piyasalar içinde yerli rantiyelere pazarlandı. Ucuzlayan dövizin sağladığı ithalat, hiperenflasyona sürüklenmeyi önledi; popülizmle neoliberal model arasında geçici bir işbirliği böylece sağlandı.

Sermaye hareketlerinin serbest bırakıldığı bir ortamda para (faiz) ve döviz kuru politikaları birbirine bağlanır ve Merkez Bankası bu iki politika aracından sadece birini uygulayabilme durumunda kalır. 1994 krizi nedeniyle iki yıl için 687 milyon dolarlık kredi getiren IMF anlaşması, enflasyonu aşağı çekmek için döviz fiyatını nominal olarak (ve geçmiş enflasyonun altında bir düzeyde) hedeflemekteydi. Bu anlaşma 1995'te son buldu. 1996-1997 Türkiye'nin IMF'siz yılları olmuştur. Bu yıllarda (ve kısmen 1998'de) Merkez Bankası, döviz fiyatlarını, kabaca, geçmiş enflasyona bağlayarak reel döviz kuruna istikrar getirmeye, döviz piyasalarında spekülatif ve krize gebe olabilecek hareketleri önlemeye öncelik verdi.

III

Tablo VIII, 1989-1997 yıllarının temel makro-ekonomik göstergelerini, bir önceki dönemin bulgularını içeren Tablo VI ile aynı sistematik içinde ve 1988 ve 1997 yıllarını karşılaştırarak sunuyor. Bu nicel bulgu-

lardan hareket ederek ve ara-yıllara ait kimi bilgileri de ekleyerek, ekonominin bu dönemdeki gelişim doğrultusu ile ilgili birkaç saptama ve vurgulama yapmak mümkün oluyor.

Tablo VIII Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler: 1988-1997

	1988	1997
Milli Gelir (indeks)	100.0	150.9
Enflasyon Oranı (%)	68.3	80.5
Birikim Oranı (%)	26.8	26.5
Kamu açıkları (KKBG) (%)	4.8	7.6
İhracat (Milyon $)	11662	32110
İthalat (Milyon $)	13475	47158
Cari denge/GSMH (%)	+1.7	-1.4
Dış Borç (Milyon $)	40722	90374

Notlar: Birikim oranı: Cari fiyatlarla gayri safi sermaye birikiminin gayri safi yurtiçi hâsılaya oranı. KKBG: Kamu kesimi borçlanma gereksiniminin GSYİH'ya oranı.

Kaynak: T.C. Merkez Bankası, TÜİK, DPT ve Hazine Müsteşarlığı web siteleri ve yayınları.

Büyüme: 1989-1997 döneminin ara yıllarını da dikkate alan ortalama büyüme hızı yüzde 4.3'tür. Sonuç bölümünde tekrar ele alacağımız üzere, neoliberal dönemin her ara aşamasında (ve bu bölümde kapsanan dönemde de) ortalama büyüme hızı düşmektedir. Orta vadede büyüme hızını belirleyen en önemli etken sermaye birikim oranıdır. İncelenen dönemde sabit sermaye birikiminin kabaca sabit kaldığı gözleniyor. Yatırımların bileşiminde devletin payı, özelleştirmelerin de katkısıyla gerilemiş; ancak bu eğilim

özel sektör yatırımlarındaki genişlemeyle telafi edilmiştir.

Çiller hükümetinin iç borçlanma faizlerini zorlayarak aşağı çekme girişiminin tetiklediği yabancı sermaye çıkışları 1994 krizinin patlak vermesine ve ekonominin yüzde 6.1 oranında daralmasına yol açtı. Finansal sistemin dramatik bir çöküntüye sürüklenmesi, yılın ortalarına doğru çok yüksek oranlı hazine bonolarının ihracıyla frenlendi. Sonuçta, devlete borç veren bankalar ve rantiyeler, yüzde 100'ü aşan bir enflasyon ortamında, reel olarak yüzde 20'nin üzerinde getiriler elde ettiler.

Enflasyon: 1980'li yıllara damgasını vuran yapışkan ve yüksek enflasyon, bu dönemde de süregelmiştir. Tarım-dışı kesimlerde fiyatlama, maliyetler-üzerine istikrarlı bir kâr marjı ("mark-up oranı") eklenmesine dayanmaktadır. Ücretler, mevduat (ve buna bağlı olarak kredi) faizleri ile döviz kuru üzerindeki pazarlıklarda ve kararlarda geçmiş enflasyon oranı hareket noktası oluşturur. Talepteki değişmeler ise, kısa dönemde fiyatlardan çok, (stok ve kapasite kullanım oranlarındaki hareketlerin katkısıyla) arz (miktar) hareketlerine yansır. Tarım kesimi, esas olarak bu davranış biçiminin dışındadır; maliyet-tabanlı fiyatlamaya değil, (talep hareketlerini kısa dönemde fiyatlara taşıyan) esnek fiyatlamaya tabidir. Ne var ki, popülizmin geri gelişi, bu dönemde tarımsal fiyatları da bir politika değişkeni haline getirmiş ve bu sektörün handikaplı konuma sürüklenmesini önlemiştir.

Bir hayli yaygın bir indeksleme modeli söz konusudur. Bugünün enflasyonu, belli marjları içererek, yarına da taşınmış olur. Genel fiyat düzeyini oluştu-

ran öğelerden bazılarında, iki doğrultuda (yukarı veya aşağı) geçmişten ayrılan hareketler, göreli fiyatları değiştirir. Bu değişme bazen genel fiyat düzeyine yansır; bazen de gelirleri söz konusu olan fiyatlara bağlı olan ekonomik grupların toplam hasıladan paylarındaki değişmeyle sınırlı kalabilir.

İki örnek verebiliriz: 1989'da nominal ücretlerde gerçekleşen yüksek sıçrama, genel fiyat düzeyine çok sınırlı boyutlarda taşındı; toptan eşya fiyatlarıyla ölçülen enflasyon oranı (yüzde 69.6), bir önceki yılı sadece 1.3 puan aştı. Bu, ücret artışlarının, büyük ölçüde başka göreli fiyatları (ve bu fiyatlarla bağlantılı grupların gelir paylarını) aşağı çekerek "telâfi" edildiğini; enflasyonist sonuçlarının bu nedenle sınırlı kaldığını göstermektedir. Buna karşılık 1994 krizi döviz kurlarına şiddetle yansımış; doların fiyatı yıllık olarak yüzde 160 oranında artmış; dış fiyat hareketleri pahalılaşan döviz aracılığıyla iç fiyatlara da taşınmış; 1994'te yıllık enflasyon yüzde 118'e çıkarak, bir önceki yılın (yüzde 66 dolaylarındaki) fiyat hareketlerini fazlasıyla aşmıştır. Bu, TL'nin *reel olarak değer yitirdiğini* (veya doların -dövizlerin- reel olarak pahalılaştığını) gösterir. Böylece, kriz nedeniyle döviz fiyatlarının sıçraması, hem genel fiyat düzeyini, hem de göreli fiyatları (ve bu fiyatlarla bağlantılı gelir dağılımını) etkilemiştir.

Kamu dengeleri: Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, artan dış kaynakların kamu borçlarına dönüşmesine yol açan yeni mekanizmaları geliştirmiştir. Bütçe açıklarının yüksek faizli iç borçlanmayla finansmanının kolaylaşması, kamu dengelerinde ağır bozulmalara yol açan bir kısır döngüyle sonuçlanmış-

tır. Geniş anlamda kamu kesiminin tümünü kapsayan açığın (*kamu kesimi borçlanma gereksiniminin*) milli gelire oranı 1988-1993 arasında yüzde 4.8'den yüzde 12.1'e çıkacak; kriz sonrasındaki IMF programının etkisiyle 1995'de yüzde 5.2'ye çekilecek; sonraki yıllarda eski eğilime dönerek dönem sonunda yüzde 7.6'ya çıkacaktır. Dar anlamdaki bütçe açığı da biraz daha düşük oranlarda, ancak aynı doğrultuda seyredecektir.

Tüm kamu maliyesini derinden sarsan bozulma, kamu borç faizlerinin önlenemeyen tırmanışından kaynaklanmıştır. Faiz ödemelerinin bütçe harcamalarına oranı 1988-1994 arasında (yaklaşık olarak) dörtte birden üçte bire yükselmiş; dönem sonuna kadar bu civarda kalmıştır. Bu olgu, toplam kamu harcamalarının milli gelir içindeki payının da arttığı bir dönemde gerçekleştiği için, devletin faiz ödemelerinin milli gelire oranı iki misli (yüzde 3.8'den, 7.7'ye) artmıştır.

Sermaye hareketlerindeki serbestleşme ve dış kaynak girişlerindeki artış, bu dönemde esas olarak kamu açıklarını desteklemiştir. Bir anlamda, dış tasarruflar, kamu tasarruflarını "kovalamış"; onların yerine geçmiştir. Bu kaynak, faiz harcamaları dışındaki kamu harcamalarının, özellikle kamu personel giderlerinin artmasına da katkı yapmıştır. Devletin eğitim ve sağlık giderlerinde personel giderlerinin ağırlık taşıması; bu iki sektöre dönük kamu hizmetlerinin de yükselmesi anlamına gelmiştir. Faiz-dışı kamu harcamalarının milli gelire oranı 1980 sonrasında kesintisiz eriyerek 1988'de yüzde 12.7'ye düşmüştü. 1993'te bu oran yüzde 18.9'a tırmanmış; kriz sonrasında gerçekleşen gerileme ise sınırlı kalmıştır.

Artan faiz yükünün bütçede aşındırdığı en önemli harcama öğesi, yatırım giderleri olmuş; dönemin başı ile sonu arasında bu harcama kalemi (oran olarak) yarı yarıya azalmıştır.

Uluslararası ekonomik ilişkiler: Türkiye ile dış dünya arasındaki ilişkileri etkileyen iki dramatik değişme, *sermaye hareketlerinin serbestleşmesi* ve Avrupa Birliği (AB) ile imzalanan *Gümrük Birliği (GB)* anlaşması ekonominin dış dengelerinde ciddi bozulmalara yol açacak mıydı? GB'nin ithalatı patlatması ve cari açığı hızla tırmandırması; sermaye hesabının serbestleşmesinin ise yerli aktörleri, özellikle rantiyelerin dış dünyaya büyük boyutlu fon aktarmaları beklenebilirdi. Kötümser öngörüler gerçekleşmedi. 1988 ve 1997 yılları arasında, yıllık ortalamalar olarak ithalatın (yüzde 12.8) ihracatın (yüzde 12.3) artış oranları arasında önemli bir fark oluşmadı. Sonuçta, 1988-1997 yıllarının dış ticaret ve cari işlem açıkları ılımlı boyutlarda kaldı. Tablo IX, dönem boyunca birikimli cari dengenin (açıkların) dolarlı mili gelir toplamına oranının yüzde 1'in altında kaldığını gösteriyor.

Aynı tablo, sermaye hareketlerinin beklenen doğrultuda seyrettiğini gösteriyor; ancak, yabancı sermaye girişleri, yerli çevrelerin çıkardıkları fonların bir hayli üzerinde seyretmiş; kriz yılındaki olumsuz hareketlere rağmen, dönemin tümünde yabancı, yerli ve kayıt-dışı sermaye hareketlerinin bilançosu 31 milyar dolar net giriş olarak gerçekleşmiştir.

Tablo IX *Sermaye Hareketleri ve Cari Denge, Milyon dolar ve %*

	1989-1997
Yabancı sermaye	40546
Yerli sermaye	-12444
Kayıt dışı sermaye	2875
Cari denge	-13627
Rezervler*	-17373
Cari denge/GSYİH, %	-0.96

Kaynak : TCMB ve TÜİK verilerinden yapılan hesaplamalar.
Not: (*) : "Eksi değerler" rezerv birikimini gösterir.

GB anlaşması, Türkiye ile AB arasındaki koruma oranlarına önemli değişmeler getirmedi; hatta, tekstil ihracatına uygulanan kısıtlamaları kaldırarak Türkiye lehine bir öğeyi gerçekleştirdi. Ne var ki, anlaşma, Türkiye'ye "üçüncü ülkeler"e karşı, AB'nin ortak gümrük tarifesini uygulama (GB öncesinin tarifelerini düşürme) yükümlülüğünü getirmekteydi. "Üçüncü ülkeler" ise Türkiye'ye karşı bu türden bir yükümlülük taşımadıkları için, rekabet güçlerini (bu asimetrik durum sayesinde) artırma imkânı sağlayacaklardı. Sonraki yıllarda bu avantaj, büyük ihracatçı çevre ekonomileri (örneğin Çin) tarafından kullanılacaktı. GB'nin ilk on iki yılında Türkiye'nin AB ve OECD dışındaki ülkelere (yıllık ortalamalar olarak) ihracatı yüzde 13.9, ithalatı ise 16.6 oranında artacak; dış ticaret açığının hızla büyümesine katkı yapacaktı.

Bu olumsuz etki 1989-1997'nin sadece son üç yılında söz konusu olduğu için sınırlı kaldı. Daha da önemlisi, dönemin tümünde döviz kuru hareketlerinin, dış ticaret açığını frenleyecek doğrultuda hareket

etmiş olmasıdır. Tablo IX'un son satırı bu etkeni ortaya koyuyor. Net dış kaynak girişlerinin hızla artması, 1989-1993 arasında dövizin ucuzlamasına yol açtı; ancak 1994 krizinin yol açtığı yüksek boyutlu devalüasyon bu süreci fazlasıyla telafi etti: Tüm ticaret ortaklarıyla Türkiye arasındaki fiyat ve döviz kuru hareketlerini dikkate alan reel efektif kur hesaplamasına göre 1994'te, dövizin reel fiyatı yüzde 23.8 oranında artmıştır. (Bu, TL'nin yüzde 19.2 oranında reel devalüasyonu ile eş-anlamlıdır.) Sonraki üç yıl boyunca dış kaynak hareketleri canlanmış; ancak Merkez Bankası döviz fiyatlarını (kabaca) enflasyona endekslemeye çalıştığı için, TL'nin değerlenme sürecini kısmen frenleyebilmiştir. Böylece, dönemin tümüne bakıldığında, 1988 ile 1997 arasında dövizin reel fiyatı, aşağı yukarı sabit kalmış; kur hareketleri Türkiye'nin rekabet gücünü olumsuz doğrultuda etkilememiştir.

Bu saptamalar önemli bir bulguyu ortaya koyuyor: 1988-1997 döneminde Türkiye'nin ciddi bir cari açık sorunu yoktur. Milli gelirin yüzde 8.3 ve 9.4 oranlarında yükseldiği 1997 ve 1990 yıllarında cari açığın (dolarlı) milli gelire oranı yüzde 2'nin altında kalmıştır. 20. yüzyıl son bulurken, Türkiye ekonomisi yüksek dış kaynak kullanmadan hızlı büyüme koşullarını gerçekleştirebilecek durumdaydı. Bu, sağlıklı bir yapısal özellik anlamındadır.

Öte yandan, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi bu döneme farklı bir yapısal bozulma getirdi. Türkiye'nin finansal piyasaları kısa vadede spekülatif kazançlar (arbitraj getirileri) izleyen uluslararası sermaye hareketlerine açıldı. Tablo IX'da gözlendiği gibi,

dönemin tümünde cari işlem açığı Türkiye'ye giren yabancı sermayenin sadece üçte birini oluşturmuş; kayıtlı ve kayıt-dışı sermaye girişlerinin geri kalan bölümü yerli aktörlerin sermaye çıkarmalarına ve rezerv birikimine tahsis edilmiştir.

Bu "bozulma"nın bir yansıması, birikimli cari açığın 13.6 milyar dolarla sınırlı kaldığı 1988 ile 1997 arasında Türkiye'nin dış borç stokunun 49.6 milyar dolar artmış olmasıdır. Türkiye'ye giriş yapan yabancı sermayenin büyük bölümünün borç yaratan türlerden olması; ayrıca, dış borçları oluşturan yabancı para birimleri arasındaki kur değişmelerinin de dış borç stokunu yükseltmesi bu duruma katkı yapmıştır. Bu on yıl içinde 1 dolarlık cari işlem açığına dış borçlarda 4 dolarlık bir artış refakat etmektedir.

Görüldüğü gibi, serbestleşen sermaye hareketleriyle başlayan dokuz yıllık dönem boyunca, ekonomik büyümeden kaynaklanan dış kaynak gereksinimi artmamış; böylece (bir sonraki dönemde ortaya çıkan) kronikleşen ve ağırlaşan bir cari açık sorunu söz konusu olmamıştır. Buna karşılık, yabancı sermaye girişleri, cari dış kaynak gereksinimlerinin çok üstünde seyretmiş; bu durum ekonomiye yeni dış kırılganlıklar getirmiştir. Dış borçlanmada ve kâğıttan TL varlıklarına bağlanan sıcak para stokunda yüksek tempolu artışlardan söz ediyoruz. 1994'te dış kaynak hareketlerinde gerçekleşen "tersine dönme"nin yarattığı kriz, bu kırılganlığın sonucudur. Bu konu, sonraki üç krizle birlikte Bölüm X'da ayrıntılı olarak incelenecektir.

IV

Bu bölümün başlarında tartıştığımız gibi, 1989 sonrasındaki çalkantılı sürecin kökenindeki etkenlerden biri, dönem başında bölüşüm ilişkilerinde emek lehine meydana gelen ani değişme idi. Tablo X, 1988-1998 yıllarına ait bölüşüm göstergelerini seçilmiş yıllar için sunuyor. Seçtiğimiz yıllar, emek lehindeki sürecin zirve noktasını oluşturan 1993, krizi içeren 1994 ve (aynı yıl ortasında imzalanan bir IMF anlaşmasına rağmen) popülizmin bölüşüm uzantılarının izlendiği son yıl olan 1998'dir.

Tablo X'u yorumlarken, başlangıç olarak aldığımız 1988 yılının 1980 sonrası yıllarda emek gelirleri bakımından bir "dip nokta" olduğunu hatırlatmak gerekiyor.

İlk önce temel/birincil bölüşüm ilişkilerini, yani genel olarak (köylülük dahil) emek-sermaye karşıtlığını temsil eden göstergeleri tartışalım.

Önemli bir ilk-saptama, kritik dönemeçlerde işçi ve köylü sınıflarının kaderlerinin, hem bir önceki dönemde, yani 1980-1988 yıllarında, hem de sonrasında ana hatlarıyla birlikte seyretmesidir. İşgücü ve tarım piyasalarının "kendiliğinden" işleyişi koşullarında, (yani devletin bölüşüm ilişkilerinde pasifleştiği durumlarda) bu türden bir "birlikteliği" ekonomik çözümleme ile açıklamak güçtür. Nitekim siyasi iktidarın bu doğrultuda (olumlu/olumsuz) roller üstlenmekten uzak durduğu (ve bu kitabın önceki bölümlerinde örnekleri incelenen) yıllarda işçi ve köylü sınıflarının göreli durumları farklı yönlerde değişebilmiştir. Bu nedenle işçi-köylü sınıflarının kader birliği, sınıfsal

güç dengelerinin siyasi iktidara yansıdığı zaman dilimlerinde geçerli olmaktadır.

Siyasetin aktif olarak bölüşüme karıştığı zaman dilimlerini hatırlatalım. "Sermayenin karşı saldırısı" olarak nitelendirdiğimiz *askeri rejim / ilk ANAP iktidarı* dönemlerinin özelliklerini önceki bölümde inceledik. "Dipten gelen bir dalga" karşısında siyasi iktidarın ve sermaye sınıflarının gerilediği 1989-1993 yıllarında tüm bölüşüm göstergelerinin hangi etkenlerle emekçi sınıflar lehine hızla ve çarpıcı boyutlarda düzeldiğini de bu bölümün önceki kesimlerinde tartıştık.

Buna karşılık, bölüşüm ilişkilerinin sermaye aleyhine seyrettiği bir dönemin kâr oranları ve birikim süreci üzerindeki olumsuz sonuçları ekonomik krizler tarafından "düzeltilir." 1978-1980 krizinin sonunda ve bu bölümde incelenen dönemin orta noktası olan 1994 krizinde (Tablo X'da özetlenen) bölüşüm göstergelerinin birlikte ve hızla emekçi sınıflar aleyhine dönüşmesi tesadüfi değildir.

Bu dönüşüm, ücretlerin katma değer içindeki payında 4.6 puanlık; reel ücretlerde yüzde 20'ye, tarımın ticaret hadlerinde yüzde 12'ye yaklaşan gerilemelerle gözleniyor. Toplam talebin gerilediği kriz ortamında, tarımın tabi olduğu *esnek fiyatlama* mekanizmasının, sektörün göreli fiyatlarını aşağı çekmesi beklenen bir sonuçtur. Ancak, tarım/sanayi sektörleri arasındaki fiyat makası, bu iki sektördeki emek verimi hareketlerindeki farklılığı yansıttığı ölçüde, saf bölüşüm göstergesi sayılamaz. Farklı bir ifadeyle, daha hızlı verim artışı gösteren bir sektörün göreli fiyatlarının düşmesi, tek başına bir bölüşüm bozulması ola-

rak yorumlanamaz. Bu sorunu çözmek için, fiyat makaslarını temsil eden indeks sayısı oranlarını, sektörel verim indeksleri arasındaki oranla düzeltmek gerekir. *Tarımın çift verim faktörlü ticaret hadleri* olarak adlandırılan bu "düzeltilmiş fiyat makası", tabloda TTH_2 kısaltmasıyla gösteriliyor. Bu göstergenin ortaya koyduğu göreli tarımsal fiyatlar da 1994'te (biraz daha yumuşak bir tempoyla) bozulmaktadır.

Tablo X Başlıca Bölüşüm Göstergeleri, 1988-1998, Yüzdeler, İndeksler

	W/Y	*Wr*	*TTH_1*	*TTH_2*	*F/Y*	*i,reel*	*r,arb*
1988	15.4	100.0	100.0	100.0	9.8	-2.5*	-7.3
1993	20.7	232.7	130.6	110.2	18.2	17.9	4.5
1994	16.1	187.6	115.7	103.0	16.3	16.9	31.5
1998	19.2	165.0	180.2	154.0	28.3	39.7	38.7

Notlar: W/Y: Katma değer içinde ücret payı; Wr: İmalat sanayiinde kişi başına reel ücret; TTH_1: Tarımın ticaret hadleri (tarım/sanayi fiyat makası); TTH_2: İki sektörün verim hareketlerinden arındırılmış (saf bölüşüm değişimini temsil eden) tarımın (çift verim faktörlü) ticaret hadleri; F/Y: Faizlerin milli gelir içinde payı; i,reel: Yıllık ortalama devlet iç borçlanma faiz oranlarının aynı yılın TEFE'si ile indirgenmiş reel oranı; r,arb: Arbitraj getirisi [(1+i,nominal)/(1+e)]-1, (e=1988-2000'de $1+2DM, 2001-2007'de $1+€1'den oluşan döviz sepetinin yıllık artış oranı.) TÜİK'in eski (2007'de oluşturulan yeni seri öncesine ait) milli gelir verileri kullanıldı. (*) 1989

Kaynaklar: Sütun 2: TÜİK imalat sanayii verileri; Sütun 3: TCMB ve Hazine Müsteşarlığı web sayfalarından sağlanan TÜİK verileri; Sütun 4, 5, 7, 8: T.C. Merkez Bankası ve Hazine Müsteşarlığı web sayfaları; Sütun 6: Temel (1992)'nin 1988'e ait faiz geliri bulgularına, devlet iç borç faiz ödemeleri eklenmiş; sonraki yıllar toplam vadeli TL mevduatına (bkz. Bankalar Birliği, *Bankalarımız* verileri) ortalama yıllık mevduat faizi uygulanarak elde edilen faiz gelirlerine devlet borç faiz ödemeleri eklenmiştir.

Sınıflar-arası dengelerin siyasete yansımasında niteliksel değişmeler gerçekleşmemişse, krizleri izleyen dönemde bölüşüm ilişkilerinin "eskiye dönüş" doğrultusunda seyretmesi beklenir. 1994 krizini izleyen üç yıl içinde göreli tarımsal fiyatlarda ve katma değer içindeki ücret payında gözlenen ilerlemeler, popülist dönemin eğilimlerine dönüş belirtileridir. Ücret payının artmasıyla reel ücretlerdeki gerilemenin tutarlı olması için sanayide emek veriminin düşmesi gerekir.

Genel olarak emek/sermaye karşıtlığını temsil eden temel bölüşüm ilişkilerinden ikincil/tali bölüşüm ilişkilerine geçelim ve Tablo X'un bulgularını bu açıdan gözden geçirelim.

İncelediğimiz dönemin başında kayıt-içi faiz gelirlerinin GSMH içindeki payı yüzde 9.8, reel faiz oranları ise negatif idi. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesini savunanlar, metropol ülkelerden Türkiye'ye akacak sermaye hareketlerinin, yüksek faiz oranlarını aşağıya, yatırım oranlarını ise yukarıya çekmesini umuyorlardı. 1989 sonrasındaki gelişmeler bu beklentiyi doğrulamamıştır. Tam tersine, reel faiz oranları 1991-1995 yıllarında yüzde 15 eşiğini, 1996 sonrasında ise yüzde 30 eşiğini aşarak uzun bir süre adım adım yükselmiştir. 1990'lı yıllar sonrasında faiz payı, bu nedenlerle, tüm diğer gelir türleri üzerinde ağır bir baskı oluşturmuştur.

Büyük sermaye bu koşullara belli ölçülerde uyum sağlayabilmiştir. Şirketlerin bir bölümü, likit kaynaklarını giderek artan oranlarda işletme sermayesi (yani üretim) yerine repoya, yatırım fonlarına, hazine bonolarına bağlamıştır. Tipik bir örnek, 1994 krizinin içinde otomobil şirketlerinin işçilerini ücretsiz izine

çıkarmaları, ücret fonundan sağladıkları kaynak tasarrufunu yıl ortalarında ihraç edilen üç ay vadeli ve süper faizli Hazine bonolarına yatırmalarıdır. Yıl sonunda bu şirketlerin üretim faaliyetlerinden doğan zarar, faiz gelirlerindeki büyük artışla telâfi edilmiş; 1994 bilançoları kârla kapatılabilmiştir.

Bu dönem Türkiye'ye giren ve dışarı çıkan sıcak parayı denetleyen uluslararası rantiyeler ve finans kapital için de altın yıllar olmuştur. Dövizi Türkiye'ye getirip cari kurdan bozduran; elde ettiği TL'yi hazine bonosuna (veya bir başka plasman aracına) yatıran; yıl sonunda bu plasmanı tasfiye edip tekrar dövize dönen yabancı rantiyeyi düşünelim. Bu tür sıcak paradan elde edilen (döviz cinsinden) kazanca "arbitraj getirisi" diyoruz. Tablo X'un son sütunu yabancı paralar cinsinden bu getirinin yıllık ortalamalarını (yüzde olarak) veriyor. Arbitraj getirisi faiz oranları yüksek, dövizdeki artış hızı düşük kaldıkça yükselir. Tablodaki veriler ara yılları da içerdiğinde görülmektedir ki, bu getiri oranı, sadece döviz fiyatlarının hızla yükseldiği finansal istikrarsızlık dönemlerinde negatif veya çok düşük olmaktadır. Bu durumun geçerli olmadığı on altı yılın ortalama arbitraj getirisi döviz üzerinden yüzde 25'tir.

Görüldüğü gibi, 1989 dönemeci, hem dünya ekonomisiyle bütünleşme biçimleri; hem de artı-değerin burjuvazinin farklı katmanları ile ulusal ekonomiyle dış dünya arasında yeniden paylaşımı açısından finans kapitalin ön plana çıkmasının başlangıcını oluşturmaktadır. Daha önce değindiğimiz paradoksu da hatırlatalım: Dönemeci başlatan dönüşümlerden biri, sınıflar-arası ilişkilerin, emekçi sınıflar lehine geçici

olarak düzelmesidir. "Geçici" olmuştur; zira, 1994'te kısmen telafi edilmekle kalmadı; dönemin sonunda popülizmin Türkiye'nin politik iktisadından kalıcı olarak tasfiyesine giden yeni bir operasyonu da tetikledi. Bu operasyonu izleyen çalkantılı, bunalımlı, gerilimli on yılın, Türkiye toplumunda emekçi sınıfların göreli durumunda ağır bir bozulmaya da refakat ettiğini Bölüm X'da inceleyeceğiz.

X. Kesintisiz IMF Gözetimi, Beş Kayıp Yıl (1998-2002) ve Krizler

Temmuz 1998'de IMF ile imzalanan bir anlaşma, Türkiye ekonomisini bu uluslararası kurumun gözetimi altına soktu. Bu bağlantı, son kredi dilimi Mayıs 2008' de ödenen bir dizi standby anlaşması ile kesintisiz olarak on yıl sürdü.

Doğu Asya'da başlayıp dünya ekonomisinin çevresine yayılan zincirleme krizlerin yansıması ve IMF programının ek katkıları sonunda Türkiye ekonomisi 1998-2002'de iki kriz de içeren bir durgunluk dönemi ("*beş kayıp yıl*") yaşadı. 1998-2002 üzerinde odaklanan bu bölümde, önceki ve sonraki yılları kapsayan bazı ekonomik gelişmeler de gözden geçirilecektir.

1989'da serbestleşen sermaye hareketleri, kısa zamanda Türkiye ekonomisinin gelişim biçimini yönlendiren bir etken olarak öne çıktı. Dış kaynak akımları, on altı yıllık bir zaman dilimi içinde dört (1994, 1999, 2001 ve 2009'de odaklaşan) finansal krizi tetikledi. Bu krizlerin ikisi bu bölümdeki zaman dilimi içinde gerçekleşmedi; ama burada incelenecektir.

Bu bölümün çekirdeğini oluşturan *beş kayıp yıl (1998-2002)*, böylece finansal krizler ve IMF programları nedeniyle hem Bölüm IX, hem de AKP'nin iktidar yıllarını kapsayan Bölüm XI ile bütünleşmektedir.

I

Dünya ekonomisi, 1998-2001 yıllarında Doğu Asya' dan başlayıp, Doğu-Orta Avrupa ve Latin Amerika ekonomilerine bulaşan bir dizi finansal kriz içinden geçti. Bu bunalımlar, dünya ekonomisini etkilemiş olan on yıllık (1998-2007'yi kapsayan) bir çevrimin durgunlaşma aşamasını oluşturdu ve Batı ekonomilerini fazla etkilemedi. 2002-2007 ise aynı çevrimin canlanma aşamasıdır.

Türkiye ekonomisi de bu dalgalanmalardan nasibini aldı. Önceki yıllarda serbestleşmiş olan sermaye hareketleri, finans kapitalin "risk iştahı"ndaki ve Batı ekonomilerindeki istikrarsızlıklar nedeniyle çalkantılara tabidir. Bu çalkantılar, Türkiye'yi de dalgalı, krizli bir gelişim sürecine sürükledi. 1994, 1998-1999, 2001 ve 2008-2009 yılları, bu sürecin krizlerini içerdi.

Beş yılı kapsayan 1998-2002 döneminin *siyasi ortamına*, Mesut Yılmaz'ın azınlık hükümetinin Kasım 1998'indeki istifasından sonra Bülent Ecevit'in azınlık veya koalisyon hükümetleri damga vurmuştur.

1970'li yıllarda CHP lideri olan Ecevit ile 1999-2002'deki DSP lideri Ecevit arasında önemli farklar vardır. Bölüm VII'de gösterildiği gibi "Birinci Ecevit",

düzen değişikliği programı ve söylemi ile partisinin halk sınıflarında önemli bir taban oluşturmasını mümkün kılan, 1978-79 yıllarında Türkiye ekonomisini IMF programına teslim etmemek için çetin mücadele veren bir siyasetçiydi. 1999 sonrasının Ecevit'i ise, Türkiye'yi on yıllık bir IMF/Dünya Bankası vesayetine sürükleyecek standby anlaşmalarını imzalayan; IMF programlarının katkı yaptığı krizin yönetimini Dünya Bankası Başkan Yardımcısı Kemal Derviş'e devreden; ana hatlarıyla IMF/DB uzmanlarınca oluşturulan "15 günde 15 yasa"nın TBMM'den geçmesini mümkün kılan siyasetçiydi.

Türkiye ekonomisinin yönetimi ve kimi kurumsal düzenlemeleri adım adım 2002 sonuna kadar Ecevit, sonraki yıllarda da AKP hükümetleri aracılığıyla uluslararası finans kurumlarının denetimine girecektir. Bu "teslimiyet"in aşamalarını kısaca vurgulayalım:

1994 krizi sonrasında IMF ile yapılan anlaşma 1995 sonunda uzatılmadı. Sonraki iki yılın koalisyon hükümetleri, bölüşüm ilişkileri açısından Bölüm IX'da anlatılan "popülizme aksak bir dönüş" özelliği taşıyordu. Emek gelirlerinin önemli öğeleri yüksek enflasyona endeksleniyor, 1994 krizinin yarattığı göreli aşınma, ücret payı açısından kısmen, göreli tarım fiyatları açısından fazlasıyla telafi ediliyordu (bkz. Bölüm IX, Tablo X).

Bölüşüm ilişkilerinin, rantiyeler ve yerli / yabancı finans kapital için de çok olumlu seyrettiği de aynı tabloda gözleniyor: 1998'de faiz gelirlerinin milli gelirdeki payı yüzde 28'i aşmış; devlet borç senetlerinin reel faiz oranları yüzde 39'a, dolar üzerinden arbitraj

getirisi yüzde 32'ye ulaşmıştır. Tasarrufları ("rantiyeleri") korumak amacıyla enflasyona endekslenen mevduat faizleri, kredi kullanan üretken sermaye gruplarını çok ağır faiz oranlarına mahkûm etmekteydi. Bankaları olmayan, dış kredi olanaklarına kolaylıkla erişemeyen sanayiciler, yüksek enflasyonun son bulmasını talep edenlerin ön safında yer almaktaydı.

12 Eylül rejiminin veya Özal döneminin tek parti iktidarının geri gelmesi mümkün görünmüyordu. Koalisyonların bölüşüm ilişkilerinde popülizme teslimiyet eğilimleri, sermayenin tüm katmanları için tedirginlik yaratıyordu. Bölüşümü, siyasi iktidarın etki alanının dışına taşıyan yeni bir düzenleme arayışı, burjuvazinin ortak özlemi haline geldi. Herhangi bir dış kredi gereksinimi olmadığı halde, Haziran 1998 sonunda Mesut Yılmaz hükümetinin IMF ile imzaladığı 18 aylık *Yakın İzleme Anlaşması* bu arayışın sonucudur.

IMF bağlantısı, daha sonra 1999, 2002'de Ecevit, ve 2005'te Erdoğan hükümetlerince imzalanan standby anlaşmaları (ve 2000 sonunda, fiilen IMF tarafından kaleme alınan bir "ek niyet mektubu") ile devam eder. Böylece, 2000-2001 krizine bir IMF programı (ve bu programın belirleyici katkıları) ile girilir ve krizin yönetimi de Kemal Derviş aracılığıyla IMF'ye devredilir.

Türkiye ekonomisini, böylece, 1998-2008 yılları boyunca kesintisiz IMF programları yönlendirmiştir. "Yapısal reformlar" olarak nitelendirilen bölüşüm-bağlantılı düzenlemelerin büyük bölümü ise Dünya Bankası patentlidir.

II

Bretton Woods Kurumları olarak da anılan bu iki uluslararası kuruluş, 1998 Doğu Asya krizini çok katı, ödünsüz neoliberal politikalarla yönetmeye kalkıştı. Malezya, Rusya ve Arjantin bu reçeteleri reddetti; bu ülkelerden ikisi (Rusya ve Arjantin) dış borç ödemelerini tek yönlü olarak askıya alarak, kırparak iktisadi hükümranlığı korumayı yeğledi. Krize sürüklenen diğer ülkelerde bunalımlar kamu açığından değil, yabancı sermayenin *sert yavaşlama, durma, net çıkış* hareketlerine yönelmesinden kaynaklanıyordu. IMF' nin saplantılı yanlış teşhisi, krizle mücadeleyi daraltıcı maliye politikaları (devleti küçültme) reçetesine indirgedi. Beklenmeyen sonuçlar, sonraki dönemde ağır ve yaygın eleştirilere yol açtı.

Bu direnmeler ve eleştiriler giderek etkili olacak; ayrıca, ABD'de patlak vererek tüm kapitalist dünyaya yayılacak olan 2008 krizi "serbest piyasa" söylemini derinden sarsacak; IMF de yerleşik doktrinini (özellikle daraltıcı makroekonomik politikalara verdiği önceliği) revizyondan geçirmeye başlayacaktı.

Aynı dönemde Dünya Bankası'nın ilgi alanına giren "yapısal uyum" politikalarında da revizyonlar gözlendi. Neoliberal politikaları bölüşüm sonuçları açısından savunan temel bir sav vardır: "*Devletin küçülmesi, müdahale-koruma mekanizmaları ile yaratılan ve ayrıcalıklı, varlıklı katmanlara intikal eden rantların da giderek tasfiyesini sağlayacaktır.*" Türkiye ekonomisinin 1980'li yılları, bu neoliberal savın toptan iflasının çeşitli kanıtlarını ortaya koymuştur.

Özal döneminde adım adım kişiselleşen (ve bir TÜSİAD başkanınca "kleptokrasi" olarak nitelendirilen) vurgu/rant mekanizmaları, yeni yüzyıla geçerken ve sonrasında enerji, bayındırlık ihaleleri, imtiyaz anlaşmaları, özelleştirmeler, finansal vurgunlar, banka hortumlamaları ve kentsel rantlar ile devâsâ boyutlar; giderek kriminal özellikler kazanacaktır.

Neoliberalizmin yarattığı bu bölüşüm deformasyonları, Türkiye'ye özgü değildir. Dünya Bankası tarafından da fark edilmiştir ki, neoliberal reçeteler ile kabul ettirilen "kuralsızlaşmış liberalizm", çevre ekonomilerinde vurgun/kapkaç olanaklarını olabildiğince artıran bir tür vahşi kapitalizm yaratmaktadır. Bu kargaşa ortamı uluslararası sermayeyi de tedirgin etti. BrettonWoods kurumları, sonunda (herhangi bir özeleştiri yapmadan), "yolsuzluklarla mücadele" başlığı altında yeni bir gündemi programlarına kattı. Devletlerin yeniden yapılandırılması da ("yönetişim" başlığı altında) hedeflere eklendi.

1998'i izleyen yıllarda Türkiye ile BrettonWoods kurumları arasında oluşturulan yeni ilişkilerde hem geleneksel katı "serbest piyasacı" reçeteler; hem de bu revizyonlardan bazı izler yer alacaktı.

Bir kere, kamu maliyesi alanına IMF programlarının geleneksel daraltıcı reçeteleri kriz yıllarında dahi egemen olacaktı. Öncelik devlet borç stokunun aksatılmadan çevrilmesi üzerinde odaklanmıştı. İç ve dış finans kapitalin devletten cari taleplerini temsil eden faiz ödemelerinin kesintisiz sürdürülmesi öncelik taşıyınca, kamu maliyesinin temel işlevi, milli gelire göre belli bir *faiz dışı bütçe fazlası* gerçekleştirmek olmuş; uzunca bir zaman dilimi boyunca yüzde 6.5 gibi

(benzer ekonomiler içinde rekor sayılabilecek) bir oran hedeflenmişti. Bu hedefleme büyük ölçüde kamu harcamaları baskı altında tutularak gerçekleşebilecekti.

1999'da kabul edilen "enflasyonla mücadele programı"nda ise daraltıcı kamu maliyesi belirleyici değildi. Bu program, IMF'nin adeta "deneysel" olarak geliştirmekte olduğu yeni bir doktrine dayanıyordu: Nominal döviz kurunu hedefleyerek enflasyonu aşağı çekme seçeneği... Bu modelin 1990'lı yıllar sonunda Arjantin'de uygulanan katı bir biçimi, yerel parayla döviz (örneğin dolar) arasında sabit bir kur oluşturur; merkez bankaları bir *Para Kurulu*'na dönüşerek bu döviz kurunu koruma görevini üstlenir; para politikası ise (sadece döviz rezerv hareketlerine bağlanarak) pasifleştirilir.

Türkiye'de 1999 ve 2000'de bu modelin daha yumuşak (döviz fiyatını bir takvime bağlayarak adım adım ucuzlatan) bir türü uygulanmıştır. Uluslararası sermaye hareketlerinin Doğu Asya krizi nedeniyle gerilediği bir dönemde bu politika, malî disiplin etkilerinin de ötesinde talep kısıcı olmaktaydı. 1999 ve özellikle 2001'deki krizlere katkı yapan bu model, Şubat 2001 sonrasında terk edildi. Döviz kuru tekrar dalgalanmaya bırakıldı. Bu dönemde IMF'nin baş ekonomisti olan Stanley Fischer, bu modelin risklerini belirten bir makaleyi (Türkiye'yle ilgili açık bir özeleştiri yapmaktan kaçınarak) birkaç ay sonra yayımlayacaktır.

Bölüşüm ilişkilerinin doğrudan doğruya öncelik taşıdığı yapısal uyum politikaları ise, 1998'de IMF'yi davet eden egemen sınıflar açısından büyük önem ta-

şımaktaydı. Bu yeni adım, *devletin ekonomiden (özellikle de bölüşüm ilişkilerinden) tamamen çekilmesi* sloganıyla pazarlandı.

Türkiye 21. yüzyıla bu yeni "yapısal reformlar" gündemiyle girdi. Gündemin, birinci maddesi popülizmin yasal, kurumsal, malî öğelerden oluşan dayanaklarının kaldırılmasıydı. Nihaî hedefe göre sermaye üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak yük oluşturan bölüşüm düzenlemeleri tasfiye edilmeli; ücretler, tarımsal ürün ve girdi fiyatları *tamamen* piyasa mekanizmasına teslim edilmelidir. Bu hedef doğrultusunda aşamalı bir geçiş derhal başlatılmalıdır.

Bu dönüşümün somut öğeleri arasında, sosyal devlet uygulamalarının daraltılması, bunlardan kaynaklanan malî yükün artan oranlarda hizmetten yararlananlarca (vatandaşlarca) üstlenilmesi; eğitim ve sağlığın artan oranlarda ticarileşmesi, özel sektörce yürütülmesi yer almaktaydı. İşgücü ve tarım piyasalarında emekçileri koruyan politika araçları adım adım tasfiye edildikçe marjinalleşen, yoksullaşan katmanlar nasıl gözetilecektir? Yanıt, piyasaların, hatta ekonominin tamamen dışında yer alan *yoksullukla mücadele programları* içinde arandı.

Ana çerçevesiyle 19. yüzyılın "vahşi kapitalizm" düzenlemelerini andıran bu model, burjuvazinin tüm çevreleri tarafından hararetle desteklendi.

Yolsuzlukla mücadele ise, siyasi iktidarın ayrıcalıklı iş çevrelerine ve şirketlere dönük kayırıcı uygulamalarından veya yabancı / yerli çıkar çatışmalarından kaynaklanan sermaye çevrelerine özgü (içsel) paylaşım sorunlarıyla ilgilidir. Uluslararası sermaye, yerel

iş çevrelerini kayıran uygulamalardan yakınmaktadır. Devlet-sermaye ilişkilerinde ulusal aidiyetler değil, "serbest" (yani, ekonomik gücün son sözü söylediği) piyasa kuralları belirleyici olmalıdır. Bu kuralları, bir yandan ulus-devletin müdahalelerinden arındırılmış otonom, özerk kurullar, bir yandan da Dünya Ticaret Örgütü/IMF/DB gibi kapitalist dünya sisteminin üst-kurumları belirleyecek; uygulayacaktır. Böylece, sermaye ile siyasi iktidar arası ilişkilerdeki yozlaşmalar, yargı ve parlamento denetimi dışına taşınacaktır. Uluslararası tahkimin önemi, kapsamı artacaktır. Türkiye'de 1998 sonrasında bu yapının inşası başlatılacak; AKP'li yıllarda bir süre sürdürülecek; giderek yavaşlayacak; bazı alanlarda durdurulacaktır.

Bu dönemin tümü dikkate alınırsa, yukarıda sözü geçen dönüşümleri hayata geçiren yasal, kurumsal düzenlemelerin ve uygulamaların bir dökümünü yapmak bu çalışmanın gündemini aşmaktadır. Bazı örneklerle yetinelim.

Neoliberal modelin saplantılarından biri, kaynak tahsisinde ve üretimde özel sektörün öncülüğüdür. Kriz yönetiminin öne çıktığı 2001 ve 2002'de kapsamlı özelleştirmeler âcil gündemde değildi. Yine de sonraki yılların özelleştirme furyasının yasal dayanağı hazırlandı; telekomünikasyon ve doğalgaz alanlarında devlet tekeline son vermeyi öngören; kamulaştırmaları düzenleyen, yabancı sermaye ile devlet arasındaki uyuşmazlıkları uluslararası tahkime taşıyabilen yasal düzenlemeler gerçekleşti. AKP hükümetlerince daha sonra gerçekleştirilecek kapsamlı özelleştirmeler böylece kolaylaştırıldı.

2001 krizinde Kemal Derviş'in, "*IMF kredilerinin açılması için 15 günde 15 yasa*" çağrısı sonrasında oluşturulan özerk kurumlar arasında tarım (şeker, tütün) ve kamu ihaleleri ile ilgili olanlar önemlidir. TCMB'nin özerkleşmesi ve BDDK'nın kurulması da aynı gündem içine gerçekleşti.

Tarıma dönük olarak Aralık 1999 ile Mayıs 2001 arasında IMF'ye ve Dünya Bankası'na verilen dört niyet mektubu ile "Tarım Reformu Uygulama Projesi" benimsendi. Dünya Bankası tarafından hazırlanmış olan bu "proje", ürünlere, girdilere ve kredilere dönük geleneksel desteklerin 1-3 yıl içinde tasfiye edilmesini öngörüyordu. Bunların yerini mülkiyet esaslı ve dönüme göre sabit oranlı nakit ödemelerine dayalı *Doğrudan Gelir Desteği (DGD)* programı almaktaydı. Tarım Satış ve Kredi Kooperatifleri, TEKEL, ÇAYKUR, Fiskobirlik, TMO giderek etkisizleştirilmiş; destekleme politikalarının belirleyici öğeleri olmaktan çıkarılmıştır.

Önemli bir yenilik, Eylül 1999'da kabul edilen İşsizlik Sigortası Kanunu'dur. Yararlanma ölçütleri bir hayli dar tutulduğu için sonraki yıllardaki işsizlik ödenekleri İşsizlik Sigortası Fonu toplam birikiminin yüzde 10'unu aşmamış; artan birikimden bütçeye aktarımlar gerçekleşmiştir.

Artı-değerin ve kentsel rantlar gibi büyük "vurgun" alanlarının iç-dış sermaye çevreleri ve siyasi iktidar arasındaki paylaşımı üzerinde devlet aygıtının rolü ise daralmayacak; aksine genişleyecek; özellikle AKP döneminde bu olanaklar sonuna kadar kullanılacaktır.

III

1998-2002 yıllarına ait makroekonomik göstergeler Tablo XI'de özetleniyor. Temel makroekonomik gelişmeleri gözden geçirelim.

***Tablo XI** 1998-2002 Makro-ekonomik Göstergeler Indeksler (1997=100), Yüzdeler, Milyon dolar*

	1998	1999	2000	2001	2002
Milli Gelir, indeks	103.9	100.4	107.2	101.1	107.3
Kişi Başına M.G, indeks	102.4	97.5	102.7	95.5	100.0
Enflasyon, %*	70.2	53.8	52.6	62.3	49.6
Birikim Oranı, %**	22.9	18.9	20.4	15.9	16.7
Kamu açığı, %**	9.4	15.6	12.0	15.4	10.3
İhracat, Mn $)	30852	29135	30923	34810	40705
İthalat, Mn $	44779	38802	52882	38092	47109
Cari denge/ GSYH (%)	+0.7	-0.4	-3.7	+1.9	-0.3
Dış Borç, Mn $	96300	103100	118600	113600	129601

Not: Kaynaklar ve tanımlar için bkz. önceki bölümde Tablo VIII. *Toptan eşya fiyatları yıllık değişim oranı; **: Cari fiyatlarla gayri safi sermaye birikiminin ve kamu kesimi borçlanma gereğinin GSYH'ya (milli gelire) oranları. Cari denge, dolarlı milli gelire oranlanmaktadır. Dolarlı milli gelir=Cari fiyatlı GSYH / ortalama dolar fiyatı.

Milli gelirin 1997'yi baz (100) alan ortalama ("logaritmik") büyüme hızı 1998-2002 için yüzde 1'dir. Aynı dönemin ortalama yıllık nüfus artış oranı da yüzde 1.4'tür. Tablo XI'deki beş yıl sonunda kişi başına milli gelirin aşınmış olduğu belirleniyor (sütun 5, satır 2).

Bu tespitten hareketle, en bütüncül başarım göstergesi olan milli gelir hareketleri açısından 1998-2002 dönemini, *Türkiye ekonomisinin beş kayıp yılı* olarak nitelendiriyoruz. Bu sonuç, dönemin iki kriz yılında (1999 ve 2001'de) milli gelirin (yüzde olarak 3.4 ve 5.7 oranlarında) küçülmüş olmasıyla bağlantılıdır.

Sabit sermaye birikiminde 1998-2002 arasında gözlenen aşınma önemlidir. Tabloda gözlendiği gibi, bunalım yıllarında sermaye birikim oranlarında sert gerilemeler gerçekleşmiştir. Kriz-ertesinde ekonominin büyümeye başlamasında ise kapasite kullanımının artışı belirleyici olmuş; yatırımlar önceki orana çıkmamıştır. Böylece, dönemin başı (1998) ve sonu (2002) arasına sermaye birikim oranına düşmüştür (*yüzde 22.9 → yüzde 16.7).*

Tüm gözlemler, 1989 sonrasında Türkiye ekonomisinin kısa dönemli genişleme-durgunlaşma-daralma hareketlerinde, önceki dönemlere göre önemli bir nitelik değişmesinin ortaya çıktığını gösteriyor. Kritik belirleyici, *Türkiye ile dünya ekonomisi arasındaki dış kaynak hareketleri* olmaktadır.

Sermaye hareketlerinin denetlendiği, yani yerli firma, banka ve rantiyelerin dıştan borçlanmalarının veya yurt dışına kaynak transferlerinin kısıtlı olduğu; yabancıların kısa vadeli TL kâğıtlarına plasman yapmalarının güç veya olanaksız olduğu dönemlerde, ekonominin kısa vadeli hareketlerinin başlangıç noktası ulusal ekonominin içindedir. Kamu harcamalarındaki veya vergilerdeki değişmeler, iç talebi doğrudan doğruya etkiler. Merkez Bankası'nın para politikası, özel kesimin veya bireylerin yatırım, tüketim harcamaları üzerinde etkili olur. Döviz kuru hareket-

lerini belirleyen politikalar, ihracata dönük veya ithalata rakip üretim kollarının genişlemesini,daralmasını etkiler. Nihayet, girişimciler, çeşitli etkenler nedeniyle iyimserliğe veya kötümserliğe sürüklenip yatırımlarını yükseltir veya azaltırlar. Zaman zaman da bireylerin tüketim alışkanlıklarında "otonom" (yani gelir düzeyinden bağımsız) oynamalar; artış veya gerilemeler meydana gelir. (Örneğin tüketici kredilerinin veya kredi kartı uygulamalarının yaygınlaşması, tüketim eğilimini yukarıya çeker.)

İç talebi genişleten veya daraltan bu değişmeler, öncelikle dış ticaret, dolayısıyla da cari işlem dengesini etkiler. Kronik, yapısal dış açık veren bir ekonomide iç talep genişlemesi halinde cari işlem açığı büyür; artan açığın finansman gereksinimi yabancı sermaye girişlerini gerekli kılar. Şirketler, bankalar ve devlet dış kredi arayışına girer. Tek bağımsız ("otonom") dış finansman kaynağı, kalıcı özellikler taşıyan doğrudan yatırımlardır.

1989 öncesinde Türkiye ekonomisinin kısa dönemli büyüme halkalarını şematik biçimde özetleyelim: ***Talep genişlemesi (büyüme)→cari açık→sermaye girişleri.***

Sermaye hareketlerinin serbestleştiği 1989 sonrasında ise, ülke içinden kaynaklanan talep hareketlerinin kısa vadeli büyüme temposunu etkileyici rolü azalmıştır.

Bu dönemde, sadece Türkiye'de değil, dünya ekonomisinin çevresinde yer alan ve neoliberalizme bağlanmış tüm ülkelerde, Batı kökenli sermaye hareketlerini gözetmek zorunluluğu öne çıkmıştır. IMF'nin denetimi bu bakımdan önemlidir. Uluslararası "rating

kuruluşları" da finans akımları için rehberlik hizmeti sağlar. Dev yatırım bankaları bunların dayandığı ölçütleri kullanır veya kendi değerlendirmelerini yapar.

Hepsinin ortak önceliği finans kapital için istikrarlı bir ortamın varlığıdır. Olası bir borç krizine karşı, bütçe açıklarının, kamu borç stokunun denetlenmesini hedefleyen maliye politikaları makbuldür. Merkez Bankası sadece enflasyonu düşürmekle görevlidir ve kurum olarak daraltıcı para politikalarına bağlanmıştır. Döviz kurları, ilke olarak piyasalara (dalgalanmaya) teslim edilmelidir. Rekabet gücünü hedefleyen kur hareketleri (devalüasyonlar) caydırılmaktadır. Kamu politikalarının ekonomiyi genişletici araçları böylece kısıtlanınca, bu doğrultuda bir dinamizmin şirket veya tüketicilerden kaynaklanması da güçleşmiştir.

Uluslararası sermaye hareketlerine dönük kısıtların kalktığı 1990'lı yıllarda, çevre ekonomilerinde büyüme ivmesini bu akımlar sürüklemiştir. Çevrimin (1998-2001'deki) "iniş" aşaması içinde oluşan âtıl kapasiteleri yeniden üretime yönlendiren ve genişleme sürecini başlatan "dışsal dürtü" de yabancı kökenli sermaye girişleri tarafından üstlenilir.

Türkiye'de de 1990'ı izleyen yıllarda benzer bağlantıların oluştuğunu görüyoruz. Dış kaynak girişi, Merkez Bankası'nın para politikası kurallarına göre değişen, ancak her koşulda talep genişlemesine yol açan bir süreç başlatır. Böylece başlayan talep genişlemesi (kısa dönemli büyüme), dış ticaret dengesinden başlayarak cari işlem açıklarını artırır. Bu yeni koşullarda oluşan genişleme sürecini ***sermaye girişleri→ talep genişlemesi (büyüme)→cari açık*** şeması ile özetlemek mümkündür.

Bu bağlantılar, iki yönlü işleyecektir: Yabancı sermaye girişlerinin artması büyümeyi besleyecektir. Bu akımların yavaşlaması veya ters doğrultuya ("net çıkış"a) yönelmesi, ekonomiyi durgunlaşma, hatta küçülme konjonktürlerine sürükleyebilecektir. Sermaye hareketleri, finansal piyasalar aracılığıyla (döviz fiyatlarını, faiz oranlarını etkileyerek) üretim, istihdam ve gelir akımlarına ("reel ekonomi"ye) taşınır. Bu akımların sert çıkışlar ("tersine dönme") gösterdiği ortamlarda oluşan ekonomik bunalım, ilk aşamasında *finansal kriz* olarak patlak verir.

Aşağıdaki iki tablo neoliberal dönemde ortaya çıkan bu bağlantıları ortaya koyuyor. Tablo XII, sermaye hareketlerinin denetlendiği ve serbestleştiği iki dönemde (1989 öncesi ve sonrasında) ekonominin büyüme konjonktürlerini kapsıyor ve dış kaynak akımlarını ile büyüme temposunu karşılaştırıyor. Sermaye hareketlerinde zıt yönlü etkilerin geçerli olduğu küçülme ve kriz yılları ise Tablo XIII'te kapsanıyor.

***Tablo XII** Yabancı Sermaye/Milli Gelir ve Büyüme (Yüzdeler)*

	Yabancı sermaye/Milli gelir	Büyüme hızı
1984-1988	2.2	6.2
1989-1993	3.3	5.0
1995-1997	3.4	7.7
2000	8.1	6.3
2002-2007	9.8	7.2

Kaynak ve not: T.C. Merkez Bankası ve TÜİK verileri. Her dönem için birikimli (toplam) milli gelir ve yabancı sermaye hesaplandı. Milli gelir hesaplamalarında 2006'da son bulan eski seriler kullanıldı; 2007 için, yeni serinin büyüme hızı, eski serinin 2006 verisine uygulandı; dolarlı hesaplamalarda da 2007 cari fiyatlarla büyüme oranı eski seri 2006 verisine uygulanmış; 2007 ortalama döviz kuruyla dolara dönüştürülmüştür.

Tablo XII, iki önemli gözlem yapmamıza imkân veriyor: Birincisi, 1989'un öncesi ile sonrası arasındaki önemli farktır. Sermaye hareketlerinin denetlendiği 1984-1988 yıllarında, sonraki yıllara göre çok düşük oranlı sermaye girişleri ile yüzde 6'nın üzerinde bir büyüme hızı birlikte gerçekleşmektedir. Büyüme süreci, henüz, içsel dinamiklerce belirlenmektedir.

İkincisi, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sonrasında küçülme ve kriz kesintilerini izleyen her aradönemde yabancı sermaye girişlerinin milli gelire oranı artmaktadır; ancak, dış kaynak girişlerindeki mutlak ve göreli artışlar, ekonomiyi daha yüksek bir büyüme platformuna çekmemektedir. Serbest sermaye hareketlerinin geçerli olduğu 1990'lı yıllarla 2000 sonrası arasında da önemli bir değişim vardır: Belli bir büyüme temposunu sürükleyecek dış kaynak gereksinimi zaman içinde yükselmektedir. Farklı bir ifadeyle, yabancı sermayenin büyüme hızına katkısı düşmektedir.

Ekonominin küçüldüğü 1994, 1999, 2001 ve 2009 yıllarında dış kaynak hareketlerinin oynadığı rolü Tablo XIII'te gözleyebiliyoruz.

Yabancı, yerli, kayıt dışı öğelerden oluşan *toplam (net) sermaye hareketleri*nin (sütun 3-4) azalma veya "net çıkış", yani *tersine dönme* (sütun 5) gösterdiği ayları, önceki aylarla karşılaştırarak kriz süresini belirliyoruz (sütun 2). Bu süre bazen (1994 ve 2001'de) bir takvim yılında yoğunlaşmış; bazen (1998-99 ve 2008-9'da) iki yıla yayılmıştır.

Dış kaynak hareketlerine göre tanımlanan finansal gerilim/kriz dönemleri, üretim, istihdam ve milli

gelir verilerine göre tanımlanan ekonomik bunalım dönemleriyle de büyük ölçüde çakışmaktadır. 1994 ve 2001 krizlerinde dışsal şokun milli gelire yansıması o yılların büyüme oranlarında gözlenmektedir. Buna karşılık diğer iki kriz dönemi, ikişer yıla yayıldığı için, 1999 ve 2009'daki milli gelir hareketleri, sermaye hareketlerinden kaynaklanan şoku kısmen yansıtmaktadır.

1999'la ilgili ek bir sorun, ekonominin o yılda yüzde 3.4 oranında küçülmesinin 17 Ağustos depreminin katkılarını da içermesiyle ilgilidir. Hatta, 1999' daki ekonomik gerileme, genellikle bir "deprem bunalımı" olarak algılanmıştır. Ne var ki, Temmuz 1998 ile başlayan on iki aylık bir zaman dilimi içinde Türkiye'den toplam olarak 7.6 milyar dolarlık *net sermaye çıkışının* gerçekleştiği Tablo XIII'te gösteriliyor. Bu gelişim, bir önceki on iki aydaki 12.4 milyar dolarlık *net giriş* ile karşılaştırılırsa sermaye hareketlerinde 20 milyar dolarlık *tersine dönüş* anlamına gelmektedir. Bu dışsal şok, milli gelir hareketlerini de etkileyecek; 1999'un ilk yarısında milli gelir, 1998'in Ocak-Haziran aylarına göre yüzde 3.5 oranında gerileyecekti. Sermaye hareketlerindeki olumsuz dönüşüm son bulduktan sonra meydana gelen 17 Ağustos depremi, üretimi, yatırımları, tüketimi aşağı çekecek, yılın ikinci yarısının milli gelirini (bir önceki yılın aynı dönemine göre) yüzde 3.3 oranında küçültecekti. 1999'daki küçülme, böylece sermaye hareketlerinden kaynaklanan bir dışsal şok ile deprem yıkımının ortak etkisinden kaynaklanmıştır.

Tablo XIII Dört Krizde ve Öncesinde Toplam Sermaye Hareketleri, Mn. dolar ve %'ler

Kriz dönemi	Süresi	Kriz öncesi Net sermaye	Krizde net sermaye	Tersine dönüş	Tersine dönüş/ GSYH	Yıllık büyüme
1994	13 ay	7871	-2169	-10040	-4.4	-6.1
1998-99	12 ay	12411	-7592	-20003	-7.4	-3.4
2001	12 ay	13582	-9437	-23019	-8.7	-5.7
2008-09	13 ay	52606	7223	-45383	-6.1	-4.7

İlk iki sütun: 1994 krizi: Aralık 1993-Aralık 1994; 1998-99 krizi: Temmuz 1998-Haziran 1999; 2001 krizi: Şubat 2001-Ocak 2002; 2008-9 krizi: Ekim 2008 – Ekim 2009. **Sütun 3 ve 4:** Net sermaye=Yabancı+yerli+kayıt dışı sermaye hareketleri; **Sütun 5:** Tersine dönüş: Sütun 4 *eksi* Sütun 3 **Sütun 6:** Sütun 5, krizden bir önceki yıla (veya iki yıla yayılma halinde krizin ilk yılına) ait GSYH'ya oranlanıyor. **Sütun 7:** 1994, 1999, 2001 ve 2009'daki büyüme hızları.

2009'da gerçekleşen yüzde 4.7'lik daralma ise, yabancı sermaye hareketlerinde Ekim 2008'le başlayan on üç aylık (ve 45.4 milyar dolara ulaşan) "tersine dönme"nin üretim üzerindeki etkilerini eksik yansıtmaktadır. Gerçekte ise, dünya ekonomisindeki bunalım ortamıyla yüksek cari açık / dış borç koşullarında (dolayısıyla kırılgan konumda) karşılaşan Türkiye, uluslararası krizden 2008-2009'da en ağır etkilenen çevre ekonomilerinden biri oldu. Göstergeleri gözden geçirelim:

Krizin *en ağır seyrettiği üç aylık dönem* Ocak-Mart 2009 aylarıdır. Bu dönemde milli gelir bir yıl öncesine göre *yüzde 14.6 oranında düşmüştü.* Bunalımın başlangıcının çok şiddetli olduğu ortaya çıkmaktadır. Ekonominin küçülmesi on iki ay sürmüştür. Bu dönemin milli geliri, daha önceki 12 ayla (ya-

ni Ekim 2007-Eylül 2008 ile) karşılaştırıldığında *yüzde 7.8 oranında bir küçülme* belirlenecektir. Bunalımın gerçek, bütüncül boyutu budur.

2008-2009 krizinin bu iki takvim yılına yansıması ise, 2008'de büyüme hızının binde 7'ye inmesi; 2009'un tümünde ise milli gelirin yüzde 4.7 oranında küçülmesi olarak ortaya çıkmıştır. Böylece Türkiye milli geliri 2009'da, 2007 düzeyinin yüzde 4.1 oranında altına inmiştir.

Bu son krizin Batı ekonomilerinde patlak verdiği, yoğunlaştığı biliniyor. Çevre ekonomilerine yansıması sınırlı kaldı. 2007-2009 milli gelir düzeylerini dünya ekonomisinin çevresinde yer alan (ve minik/tropikal ekonomiler hariç) 84 ülke için karşılaştırırsak, bunlardan 68'inin büyümeyi sürdürdüğü, sadece *yavaşladığı* ortaya çıkmaktadır. Bu gruptaki ülkelerden 16'sının 2009'daki milli gelirleri ise 2007'nin altındadır. Bunların içinde de Türkiye'den daha kötü durumda olan sadece dokuz ülke vardır. Uluslararası veriler, böylece, krizi en ağır yaşayan on çevre ekonomisinden birinin Türkiye olduğunu gösteriyor.

Türkiye ekonomisinin 2009'da krizden çıkışı da çok hızlı olmuştur. 2010'da yayımlanan ödemeler dengesi verileri, 13 bunalım ayı içinde 11.7 milyar dolarlık kayıt dışı para girişi belirlemişti. Bu sayı, sonraki yıllarda 4.3 milyar dolar olarak düzeltildi. Bu katkıya, yerli sermayenin 2008-2009 kriz döneminde dış dünyadaki varlıklarından 8.2 milyarlık fonu Türkiye'ye aktarması da eklenmiştir. Önceki üç krizin tersine 2008-2009'da net (toplam) sermaye akımları "artı" vermiştir. Bu etkenler finansal krizin derinleşmesini frenlemiş; uzunca bir pazarlık-müzakere sürecinden

sonra hükümet IMF ile anlaşmadan vazgeçmiş; Kasım 2009'dan itibaren (Batı piyasalarındaki abartılı likidite genişlemesinin de katkısıyla) Türkiye'ye dış kaynak (özellikle sıcak para) girişleri hızla artmış; ekonomi 2010'da yüksek oranlı bir büyüme patikasına geçmiştir.

Ekonominin dış bağlantılarına ışık tutan *cari açık* ve *dış borçlanma* verilerine de (Tablo XI'e dönerek) kısaca göz atalım.

1998-2002, Türkiye ekonomisinin geleneksel bir özelliğinin süregeldiği bir dönemdir: Ekonominin küçüldüğü ve durgunlaştığı yıllarda (Tablo'da 1998, 1999 ve 2001'de) cari işlem açığı kaybolmakta; dış fazla oluşmaktadır. AKP'li yıllardan itibaren bu özellik yok olmuş; kronik, hatta artma eğilimi gösteren cari işlem açıkları ekonominin küçüldüğü yıllarda dahi süregelmiştir. 2009 örneğini verelim: Yüzde 4.7 oranında küçülen milli gelire, 11,4 milyar dolarlık cari açık refakat etmiştir.

Büyüme temposunun durmasına rağmen 1998-2002 döneminde de dış borçların artış eğilimi, biraz yavaşlayarak süregelmiştir: Dış borçlardaki yıllık artış oranı, sermaye hareketlerinin serbestleştiği ilk sekiz yılda yüzde 9.2'dir; bu tempo sonraki beş yılda yüzde 7.5'e inmiştir. Buna karşılık dış borçların bileşiminde devletin payı yükselmiştir. Nedeni, 1999 sonunda IMF'nin talebi üzerine özel bankaların dış borçlarının T.C. Hazinesi tarafından devralınmasıdır. Bu operasyon, *"serbest piyasa ilkeleri"*nin vahim bir ihlâlidir.

1998-2002 döneminde enflasyon ve kamu dengeleri üzerinde de kısaca duralım.

1980'i izleyen yirmi yıl boyunca Türkiye'de iktidarlar, yapısal ve yapışkan özellik taşıyan enflasyonu, geleneksel ve parasalcı araçlarla önlemeye çalıştı ve başarısız oldu. En önemli maliyet öğelerinden biri olan döviz fiyatlarının bir politika hedefi olarak veya (yüksek tempolu dış kaynak girişlerinin de katkısıyla) kendiliğinden geçmiş enflasyonun altına çekildiği 2000'de ve 2002 sonrasında enflasyon belirgin bir düşme gösterdi; 2004'ten sonra tek haneye indi.

Merkez Bankası, 2001 krizi sonrasında önce örtülü, sonra da açık olarak enflasyon hedeflemesine geçecektir. Bu yönelişin Türkiye ekonomisini yapısal dış bağımlılığa sürükleyen özellikleri, Bölüm XI'de incelenecektir.

Kamu kesimi borçlanma gereksinimi 1999-2002 yıllarında yüzde 13.3'lük bir ortalamaya ulaşmıştı. 2001 krizi ile birlikte batan bankaların tüm iç ve dış yükümlülüklerinin Hazine tarafından üstlenilmesi bu bağlamda belirleyici bir etken olmuştur. Faiz ödemelerinin konsolide bütçe içindeki payı 1999-2001'de dramatik bir tırmanma ile yüzde 51'e ulaşmıştır.

Sonraki yıllarda, maliye politikaları, yüksek faiz ödemelerinin kesintisiz ödenmesini ve borç stokunun "döndürülmesi"ni sağlayacak *faiz dışı fazla* hedefi üzerinde odaklandı. Enflasyonun ve nominal faiz oranlarının aşağı çekilmesiyle birlikte faiz ödemelerinin bütçe harcamaları ve iç borçların milli gelire oranlarının aşağı çekilmesi AKP iktidarı yıllarında gerçekleşecektir.

IV

1998-2002 döneminin bölüşüm dinamiklerini Tablo XIV aracılığıyla inceleyeceğiz. Dönem öncesi (1997) referans noktası olmaktadır. Sonrası bir istikrar / yapısal uyum programından ve (tabloda yer almayan) iki kriz / küçülme yılından (1999 ve 2001'den) oluşmaktadır.

***Tablo XIV** Başlıca Bölüşüm Göstergeleri, 1998 ve 2002, Yüzdeler, Endeksler*

	W_r	EV	İşsizlik, dar	İşsizlik, geniş	TTH_1	TTH_2	i, reel	r, arb
1997	100.0	100.0	6.8	8.3	100.0	100.0	17.5	17.6
1998	105.3	108.8	6.9	8.5	125.3	131.4	39.7	38.7
2000	130.4	107.2	6.5	10.9	101.6	122.0	-10.0	13.3
2002	95.8	98.2	10.3	14.0	78.1	98.9	8.4	33.1

Kaynaklar ve Notlar: Sütun 2: DPT'nin birim emek maliyeti verileri; Sütun 3-9 TÜİK, TCMB ve Hazine Müsteşarlığı verilerinden yapılan hesaplamalar. Wr: Sanayide kişi başına reel ücret; EV: *GSYİH'da sanayi katma değeri/hanehalkı işgücü anketlerindeki sanayi istihdamı* ile tanımlanan emek verimi; İşsizlik (dar ve geniş): İş arayanlara ve iş aramamakla birlikte çalışmaya hazır olanlara göre tanımlanan işsizlik; TTH_1: Tarımın ticaret hadleri (tarım/sanayi fiyat makası); TTH_2: İki sektörün verim hareketlerinden arındırılmış (saf bölüşüm ilişkilerini temsil eden) tarımın (çift verim faktörlü) ticaret hadleri; i(reel): Yıllık ortalama devlet iç borçlanma faiz oranlarının aynı yılın ÜFE'si ile indirgenmiş reel oranı; r, arb: Arbitraj getirisi için bkz. Tablo X. O formülde e=1997-1998 için $1+2DM, sonrası için $1+€1'den oluşan döviz sepetinin yıllık nominal artış oranı. TÜİK'in 2007'de oluşturulan yeni seri öncesine ait milli gelir verileri kullanıldı.

Önceki bölümlerde de gösterdiğimiz gibi, krizler, "sermayenin emekten revanş aldığı" dönemeçlerdir. 1978-1980 krizinin sonunda ve 1994'te bölüşüm gös-

tergelerinin birlikte ve hızla hem işçi, hem de köylü sınıfların aleyhine dönüşmesi tesadüfi değildir. Yakın geçmişte, gelişmekte olan ülkelerde finansal kargaşayla başlayan krizlerin patlak verdiği tarihlerin, emek lehine bölüşüm ilişkilerinin "zirveye" ulaştığı dönemeçler olduğu; krizlerin de bu "sapma"yı düzelttiği UNCTAD'ın 2000 tarihli *Ticaret ve Kalkınma Raporu*'nun IV. Bölümünde ayrıntıyla incelenmiştir. Tablo XIV'te özetlenen Türkiye bulguları da, ana hatlarıyla bu saptamayı doğrulamaktadır.

Tablo XIV, 2001 krizi arifesinde bölüşüm ilişkilerinde işçi sınıfı açısından "zirve" tarihinin 2000 olduğunu gösteriyor. 1997'yi izleyen üç yılda reel ücretler yüzde 30.4, sanayide emek verimi yüzde 7.2 artmıştır. Farklı tempolarda seyreden bu iki oran, katma değerde ücret payının hızla yükselmiş (kâr payının aşınmış) olduğunu ifade etmektedir. Sermaye çevrelerinin, *"popülizme son!"* çağrısı, ücret / kâr karşıtlığı açısından IMF programı ile yönetilen 2001 bunalımı sayesinde hayata geçecektir: 2000-2002 arasında reel ücretler yüzde 26.5, emek verimi ise yüzde 8.4'lük oranlarında gerilemiştir. 1997-2000'de kârların katma değerdeki payında gerçekleşen aşınma 2001 krizi ve sonrasında telafi edilmiştir.

Köylü sınıfının göreli durumundaki değişmeleri temsil eden tarım/sanayi fiyat makası ise zirveye 1998' de tırmanmıştır. O yıl başlatılan "tarımda reform" programının, iki kriz yılının etkileriyle beslenerek çok etkili olduğu gözleniyor. 1998-2002 arasında tarımın ticaret hadlerinde (tarım / sanayi fiyat makasında) "bozulma" değil, *dramatik bir çökme* gerçek-

leşmiştir: TTH1'e göre yüzde 37.6; TTH2'ye göre yüzde 24.7...

Tablo XIV'ün değerlendirilmesini, bu kez, ikincil/tali bölüşüm ilişkilerine, yani tablonun son iki sütununa taşıyalım.

Kamu faiz ödemelerinin milli gelir içindeki payı 2001'de rekor bir orana (yüzde 23.3'e) yükselmiş; reel faizlerle birlikte 2002'de inişe geçmiştir. Ülke içinde ve TL'de kalarak "paradan para kazanan" rantiyelerin altın çağı, 2001'e kadar sürmüştür. Nitekim, İstanbul Sanayi Odası'nın verilerine göre 500 büyük sanayi şirketinin toplam katma değerleri içinde faiz giderlerinin payı 1997-2001 arasında yüzde 45'e ulaşmış; şirketlerin brüt (faiz ve vergi ödemelerinden önceki) kârlarının giderek artan bölümleri bankalar sistemine aktarılmıştır. Öte yandan bazı şirketlerde faiz gelirleri, işletme kârlarını aşmıştır. İşletme sermayesini likit plasmanlara kaydırabilme, yani anlık bir kararla sanayicinin rantiyeleşmesi, büyük sermayenin bir ayrıcalığı olarak görülmelidir. Kronik borçlu küçük-orta sanayici ise, finans kapital/rantiye koalisyonu karşısında çaresizdir ve artan faiz yükünü, ücretleri eriterek işçilerine yansıtabilme dışında seçeneği yoktur.

Yerli faiz-döviz kuru hareketlerine bağlı olan ve (ve döviz üzerinden elde edilen) arbitraj getirileri, öncelikle uluslararası finans kapitali ve dış rantiye çevrelerini ilgilendirir. Bunların çift haneli seyretmesi; iki yıl yüzde 30'u aşması ilgi çekicidir. TL üzerinden yüksek nominal bir getiri (tahvil, hatta mevduat faiz) oranı ile daha düşük bir tempoyla (hatta "ucuzlayarak") seyreden döviz fiyatlarının birleşmesi, arbitraj oranlarını tırmandırır; sonraki yıllarda Türkiye için

de büyük önem taşıyacak olan spekülatif "sıcak para" yatırımcılarını ihya eder.

Tablo XIV'ün son sütununda yer alan arbitraj getirisini sağlayan dolar ve faiz oranlarıyla ilgili bir örnek yararlı olacaktır: 31 Aralık 2001'de yıllık yüzde 50.4 nominal faiz veren bir devlet tahviline dolar bozdurarak plasman yapan yabancı spekülatörün kazancı, 12 ay içinde dolar fiyatındaki değişme oranına bağlıdır. Aralık 2001-2002 arasında dolar fiyatı yüzde 13 artmıştır ve faizle birlikte tahvil anaparasını tahsil eden spekülatör dolara döndüğünde yüzde 33.1 getiri sağlamış olacaktır. Beklenmedik bir finansal çalkantının döviz fiyatlarını tırmandırması, arbitraj getirilerini "eksi" oranlara dahi dönüştürebilecektir. Örneğin, 2000'in son aylarında hissedilen kriz ortamı döviz fiyatlarını yukarı çekti; dolar 12 ay öncesine göre yüzde 25 oranında pahalılaştı. Tablo XIV'te yer alan 2000 arbitraj getirisinin (yüzde 13.3'ün) önceki ve sonraki yılların altında olması bu yüzdendir.

2000 sonunda krizin ilk belirtileri ortaya çıktığında, IMF'nin Avrupa koordinatörü Türkiye'ye geldi ve Başbakan Ecevit'in Türkiye bankalarının dış borçlarının da (aynen yerli mevduat gibi) Hazine garantisi altına alınması doğrultusunda bir taahhüt vermesini sağladı. Hukuki zemini olmayan bu kararın hemen ertesinde (6 Aralık 2000'de), IMF'nin Genel Direktörü Köhler, Türkiye hükümetini, *"Türkiye bankalarındaki mevduat sahiplerini ve* ***diğer alacaklıları*** (yani yabancı bankaları) *koruma kararı"* nedeniyle alkışladı.

1990'lı yıllarda yüksek kredi maliyetinden kaçmak isteyen bazı sermaye çevreleri, banka kurarak

mevduatı ve dış kredileri, kendi şirketlerinin finansmanı için kullanma yöntemleri geliştirdi. 2001 krizi içinde bu özellikler taşıyan on sekiz banka battı. Yasal olarak devlet (Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu) garantisi içinde olan mevduatın yanı sıra yabancı bankaların kredi alacakları da T.C. hazinesi tarafından ödenecek; bu ödemelerin yol açtığı döviz gereksinimi IMF kredileriyle karşılanacaktı. Sonraki aylarda bu "tuhaf" yükümlülüğe bir yasal kılıf biçilecektir.

Böylece, finans kapital, rantiyeler ve büyük sermaye, devlet desteğinin ve doğalarından kaynaklanan esneklikler sayesinde krizlerden kazançlı çıkabilmişlerdir.

Krizlerden sakınma esnekliğinden *tamamen* yoksun olan tek sınıf işçi sınıfıdır ve 2001 krizinde bu durum, ücretlerdeki düşme ve işsizlikteki tırmanma verilerini içeren Tablo XIV'te ortaya çıkmaktadır. 2001'de kırk bin banka çalışanı işten çıkarılır ve beyaz-yakalı işsizliğin hızla yaygınlaşması gözlenir.

Köylülüğe yansıyan fiyat çöküntülerinin boyutu, piyasa koşullarının doğal sonucu olarak yorumlanamaz ve tarım sektörünü hedefleyen ve yukarıda açıklanan IMF reformlarıyla da bağlantılıdır. Bir bölümü dövizli olan kredileri ödeyemeyen sanayi sitelerinde huzursuzluk yaygınlaşır; esnaf gösterileri patlak verir; protestolar Ankaralı bir esnafın "Başbakan Ecevit'e yazarkasa fırlatma" eylemi ile sembolleşir.

Tablo XIV'teki bölüşüm göstergeleri, krizin toplumsal sonuçlarının 2002'de tüm ağırlığıyla süregeldiğini ortaya koymaktadır.

Kasım 2002'de erken seçime bu ortamda gidildi. CHP 2001 kriz yönetiminin temsilcisi olan Kemal

Derviş'i saflarına kattı. Genel Başkanı Baykal, "sorumlu muhalefet yapma" kararını ilan etti. Böylece, sınıfsal bir platformla halk muhalefetini temsil etme fırsatını kaçırdı. Bu işlev "kendiliğinden" AKP'ye devredilmiş oldu.

Seçim sonuçlarında parlamentoda temsil edilen tüm partiler (iktidar koalisyonunun üç ortağı ve DYP) tümüyle tasfiye edildi. Sonraki yıllara damgasını vuracak olan Recep Tayyip Erdoğan'ın AKP'si tek başına iktidara geldi.

XI. AKP'nin "Lale Devri" (2003-2007) ve Sonrası (2008-2015)

I

Türkiye'nin çok partili yılları boyunca, bir muhalefet partisinin iktidarı devralması için 2002'den daha elverişli bir tarih bulmak güçtür. Kasım 2002'de bu fırsatı kullanan parti, AKP oldu.

Kişi başına milli gelirin aşındığı beş yıllık durgunluk dönemi, 2002'de son buluyordu. Bir önceki yıl yaşanan krizin ağır toplumsal sonuçları zirveye çıkmıştı. Öte yandan önceki üç yılda IMF ile imzalanan anlaşmalar sayesinde kredi akımları başlamış; yakın geleceğin döviz gereksinimleri güvenceye alınmıştı. Kemal Derviş'in *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı*'nın hedefleri, araçları belirlenmiş; yasal çerçevesi kesinleşmişti. Benimsendiği ölçüde iktisat politikalarında belirsizlik son bulmaktaydı.

Dünya ekonomisi ise, 1997'den sonra (Türkiye dahil) çevre ekonomilerini sarsmış olan bir dizi bunalımı geride bırakmış; canlanma aşamasına geçmişti. 2002-2007'de kapitalist dünya sisteminin çevresinde yer alan ekonomilere dönük sermaye akımları her yıl

ortalama olarak yüzde 33 (*Institute of International Finance*'a göre) veya yüzde 48 (IMF verileri) oranında artacaktır. 2002 sonrasında AKP Türkiyesi de bu akımlardan önemli paylar alacaktır.

Bu koşulların arifesinde ve toplumsal bunalımın dip noktasında erken seçime giden koalisyon hükümeti iktidarı AKP'ye devretti. 2003-2007 yılları da AKP iktidarının "Lale Devri" oldu.

Bu parti, Şubat 1997'deki Milli Güvenlik Kurulu kararları sonunda iktidardan ayrılmak zorunda bırakılan; birkaç ay sonra da Anayasa Mahkemesi'nce kapatılan Refah Partisi'nin iki "yavrusu"ndan biridir. Recep Tayyip Erdoğan'ın liderliğindeki AKP, "milli görüş" çizgisini terk ettiğini açıkça belirterek kurulmuştu. Seçim kampanyası boyunca da "milli görüş"ün öğelerini oluşturan ABD-AB karşıtlığından, anti-emperyalist söylemlerden ve "âdil toplum" çağrısından itinayla uzak durmuştu. 2002 seçimlerinin ertesinde (henüz Başbakan olmadan) Başkan Bush tarafından kabul edilen; (ilgili "tezkere"yi Mart 2003'te TBMM'den geçirtememesine rağmen) Türkiye'nin Irak işgaline katılması için çaba harcayan; seçimlerden birkaç ay sonra AB'ye tam üyelik başvurusunun hazırlıklarını başlatan Erdoğan, ustası ve eski lideri Necmettin Erbakan'la köprüleri büyük ölçüde atmıştı.

Ne var ki, bu dönüşümün neoliberalizme uyum içeren öğeleri 2002 seçim kampanyası sırasında ortaya konmadı. Tam aksine, AKP, krizin toplumsal yansımalarını halk sınıfları saflarında sert söylemlerle eleştirdi. CHP'nin yan çizdiği halk muhalefetine sahip çıkma fırsatını kullandı. Seçim, bu sayede AKP'nin kesin zaferiyle sonuçlandı. Hiçbir siyasi geçmişi, biri-

kimi, anlamlı örgütlenmesi olmayan ve (sonraki yıllarda tarihe karışacak olan) Genç Parti'nin sadece IMF karşıtı bir platform izleyerek seçimlerde yüzde 7.3 oranında oy kazanması bu bağlamda anlamlıdır.

Yeni hükümet, Ecevit hükümetinden IMF programlarını devraldı; anlaşmaları uyguladı; 2005'te aşağıda değineceğimiz yeni bir stand-by anlaşması imzaladı. Böylece, neoliberal modelin makro-ekonomik çerçevesi, temel bölüşüm ilişkileriyle ilgili yapısal "reformlar" sonraki yıllara da taşındı. Temmuz 2003'ten itibaren Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusunun ön hazırlıkları başlatıldı; "AB müktesabatının üstlenileceği" beyan edildi. AB Komisyonu Ekim 2005'te tam üyelik müzakerelerini başlatma kararını verdi; "uyum yasaları" da peyderpey çıkarılmaya başlandı. Sonraki yedi yıl boyunca Batı dünyası ve AB ile ilişkiler pürüzsüz olarak sürdürüldü. Bu ortama 2009'da Oslo'da PKK ile başlatılan gayri-resmi temaslar ve bunların üç yıl sonra açıkça "çözüm süreci"ne dönüştürülmesi de katkı yaptı.

Türkiye burjuvazisinin tüm katmanları ve liberal çevreler, bu dönemde AKP'ye tam destek verdi.

Ne var ki, AKP'nin Lale Devri, hem ekonomik, hem de politik bakımdan 2007'de son bulacaktı.

2007 sonunda ABD ekonomisinde patlak veren sert finansal kriz, dünya ekonomisinde yeni bir çevrimin "iniş" aşamasını başlattı. Bunalım, hızla diğer Batı ekonomilerine taşındı; giderek (Türkiye gibi) "kırılgan" çevre ülkelerine de yansıdı. 2011'deki borç krizi, Avro Bölgesi'ni ayrıca sarstı.

Krizleri daima izleyen canlanma aşaması, bu kez yavaş seyredecektir. Batılı iktisat çevrelerinde, dünya

ekonomisinin önce *büyük gerileme* ("the great recession"), sonra da *uzun dönemli durgunlaşma* ("secular stagnation") terimleriyle özetlenen olumsuz ortamlara sürüklendiği tespitleri yaygınlaşacaktır.

Uluslararası bunalımın Türkiye'ye 2008-2009'daki yansımasını Bölüm X'da inceledik; önceki krizlerle karşılaştırdık. 2008'le birlikte Türkiye ekonomisi, *durgunlaşma ve artan dış kırılganlık* ikilisinden oluşan sorunlu bir döneme geçti. AKP iktidarı bu yeni ortamın ekonomisini, "Lale Devri"nin rehaveti, alışkanlıkları içinde yönetmekte güçlüklerle karşılaşacaktı. Bir sonraki seçimler ile sınırlı bir perspektif, ekonominin yapısal sorunlarının algılanmasını dahi güçleştirecekti.

Kısa dönemli iktisat sorunlarına takılmanın bir nedeni, zamanla ağırlaşan siyasi-ideolojik ayrışmalar, çatışmalar oldu.

Temel çatışma, *Cumhuriyetçi* ve *siyasi İslamcı* akımlar arasında patlak verdi. Cumhuriyetçi muhalefet, AKP'nin İslamcı bir programı aslında terk etmediği teşhisinden hareket etti ve 2007'de el değiştirecek olan Cumhurbaşkanlığı makamının bu açıdan kritik bir hedef olduğunu belirledi. AKP iktidarının Fethullah Gülen Cemaati ile Erdoğan'ın temsil ettiği ("Milli Görüş / Müslüman Kardeşler" karışımı) İslamcı akım arasında bir ittifaka dayandığı iddiası yaygınlaşıyordu.

Emniyet ve adalet içinde etkili bir kadrolaşma gerçekleştirmiş olan Gülen Cemaati, AKP iktidarının üçüncü yılında, Cumhuriyetçi akımın temsilcilerine karşı hamlelere kalkıştı. 2005'te Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörü Yücel Aşkın'ın tutuklandığı yapay bir dava uzun sürdü. Cemaatçi savcılar, Umut Kitab-

evi'nin bombalanması davası iddianamesinde Genelkurmay Başkanı'nı da suçladı.

Danıştay'ın laikliği sahiplenmesi vesile edilerek gerçekleşen silahlı saldırı büyük tepkiye yol açtı. 2007 baharında geniş katılımlı Cumhuriyet mitingleri etkili oldu. Genelkurmay Başkanı Büyükanıt'ın "*Cumhuriyetin temel değerlerine sözde değil, özde sahip çıkan bir cumhurbaşkanı*" çağrısını içeren muhtırası, hükümetin sert tepkisiyle karşılaştı ve 2007 genel seçiminde AKP'nin "demokrasiyi savunma" kampanyasında kullanıldı.

Seçimi kazanan ve Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanlığı'nı gerçekleştiren AKP/Gülen ittifakı, AKP'nin kapatılma davası hafif atlatıldıktan sonra kapsamlı bir karşı saldırıya karar verdi. Saldırı, 2008'de Gülen Cemaati'nin sahte deliller ve gizli tanıklarla tezgâhladığı bir dizi ceza davasıyla başlatıldı. TSK'nın üst kademelerinden çok sayıda muvazzaf ve emekli subayın, medya, düşün ve siyaset dünyasından Cumhuriyetçi kimlikleriyle tanınmış insanların yargılandığı davalar, "ağırlaştırılmış müebbet" dahil, ağır hükümlerle sonuçlandı. TSK saflarında kapsamlı bir tasfiye bu sayede gerçekleşti ve üst komuta mevkilerine yerleşen Gülen'ci subayların 2016'daki darbe girişiminin önü açıldı.

"Ergenekon" başlığı altında anılan davalar, Cemaat-Erdoğan ittifakı dağıldıktan sonra aklanmalarla sonuçlanacaktı. Ancak, aynı davalar, başlangıçta ve bir süre Türkiye'nin liberalleri ve AB çevreleri tarafından "darbeci eğilimlere karşı demokrasiyi koruma" gerekçesiyle benimsendi; savunuldu. Yürütmenin gücünü pekiştirmeyi hedefleyen ve Cumhurbaşkanlı-

ğı'nın doğrudan seçmenlerce seçilmesini öngören anayasa değişikliği, 2010 referandumunda liberal çevrelerin "Yetmez ama evet!" söylemiyle desteklenecektir.

2012'de Cemaat/AKP ittifakı iki olay vesilesiyle dağılmaya başlayacaktır: Ergenekon savcıları tarafından MİT müsteşarı Hakan Fidan'ın suçlanması ve Gülen'in güç kaynaklarından biri olan dershanelerin kapatılması... Bu çatışmanın son aşaması, Aralık 2013'te Cemaat'in emniyet/adalet kadroları tarafından Erdoğan'ın yakın çevresine karşı başlatılan ve kamuoyuna ses kayıtları ile intikal eden yolsuzluk davaları oldu. Aynı yılın Haziran ayında İstanbul'da "Gezi protestoları" ile başlayan; milyonlarca protestocunun katılımıyla Türkiye'nin tümüne yayılan kalkışmalar, AKP'nin özgüvenine bir darbe daha vurdu. Haziran kalkışmaları, bir yandan Ergenekon davalarının ortaya çıkardığı kirli ittifakın Cumhuriyet karşıtı eğilimlerine, bir yandan da iktidar çevrelerinin kamu varlıklarını yağmalama niyet ve girişimlerine karşı milyonların tepkisini yansıttı; geniş destek buldu.

Haziran kalkışması güç kullanılarak bastırıldı. Aralık'taki yolsuzluk dosyaları ise, Emniyet ve Adliye bürokrasisinde hızlı bir ayıklama operasyonuyla durduruldu. Suçlanan ve istifa ettirilen dört bakan TBMM'de AKP milletvekillerinin oylarıyla aklandı.

Recep Tayyip Erdoğan, 2014 yerel seçimlerini önde bitirerek ve Cumhurbaşkanlığı'nı kazanarak bu sert siyasi krizi atlatmış görünüyordu. Ancak, geçici kazanımlar yeterli değildi. 2013'teki yolsuzluk dosyalarının kapsamı, niteliği ve boyutu, Erdoğan için iktidardan uzaklaşmayı olası bir seçenek olmaktan çıkarmıştı. TBMM'nin 2015'te yenilenmesinden sonra, yol-

suzluk suçlamalarının yeniden gündeme getirilme olasılığı söz konusuydu.

Nitekim, temsilî demokrasinin iktidarı yıpratan genel özelliği işledi ve AKP Haziran 2015 seçimlerini kaybetti. Erdoğan'ın tepkisi, kendi ifadesiyle "*tekrar seçim*" oldu. Bu tepki, Türkiye siyasetinin farklı, süresi belirsiz bir yörüngeye oturduğunu gösteriyordu. Seçimler, Erdoğan'ı iktidarda tutuncaya kadar tekrarlanmalıydı ve devlet aygıtı bu sonucu güvenceye almalıydı.

Bu durum gösteriyor ki, "AKP'nin iktidar yılları" olarak tanımlanabilecek dönem, Haziran 2015'te son bulmuştur. Bu satırlar kaleme alındığı tarihe (Mart 2018'e) kadar yaşanan aşamalar (Kasım 2015 seçimi, Temmuz 2016 darbe girişimi, Olağanüstü Hal, Nisan 2017 referandumu, Suriye işgali) farklı, yeni bir dönemin başlangıcıdır. Zamanı gelince, ayrıca incelenmelidir.

II

AKP yıllarında iktisat politikalarının genel çerçevesi 2008 ortalarına kadar *Bretton Woods Kurumları*'nın denetimi altındaydı. Bu denetim, sonraki yıllarda bazı revizyonlarla gevşetilecek; ancak, neoliberal ilkeler korunacaktı.

2002'de yürütülmekte olan IMF/Dünya Bankası anlaşmalarını devralan AKP hükümeti, Mayıs 2005'te IMF ile üç yıllık yeni bir standby anlaşması imzaladı. Bu anlaşma ile Türkiye'ye açılan 10 milyar dolarlık yeni kredi, IMF'nin "normal", hatta "istisnaî" ölçütleri aşılarak verilmiştir. Anlaşmanın kabulü önerisiyle

IMF İcra Kurulu'na sunulan 28 Nisan 2005 tarihli (ve IMF web sitesinde yedi ay sonra yayımlanan) Uzmanlar Raporu'na göre, Türkiye'nin *"istisnaî"* kredi talebi, IMF kurallarına uymamaktaydı. Zira, bu kredilerin ön-koşulu olan "*sermaye hesabı üzerinde istisnaî ödemeler dengesi baskıları*" 2005 Türkiyesi'nde yoktur ve bu nedenle "*Türkiye istisnaî yararlanmayı düzenleyen tüm ölçütleri karşılamamaktadır*" Uzmanlar, buna rağmen Türkiye'nin kredi talebinin karşılanmasını, "istisnanın istisnası" olarak yorumlanabilecek olan (ve açıkçası "politik kayırma" anlamına gelen) "*olağan-dışı koşulları*" ("exceptional circumstances") ileri sürerek desteklemişlerdi. Rapor'da, Türkiye'nin "olağan-dışı koşullar ayrıcalığı" için gösterilen neden de ilginçtir: "*Üç yıllık bir program... Kasım 2007'de yapılacak olan bir sonraki genel seçim için bir çıpa sağlayacaktır.*"

Bu kredi, bir yandan T.C. hükümetlerinin 2003-2005 yılları için IMF denetiminden aklandığını ifade eder; bir yandan da sonraki yıllar için *AKP iktidarına açık bir siyasi destek belgesi* özelliği taşır. IMF yönetiminde ağırlığı olan ABD'nin etkisi akla gelmektedir.

Neoliberalizmin makro-ekonomik politika kuralları yeni yüzyıla girildiğinde revizyondan geçmiş ve ekonomilerin yönetimine sonraki yıllarda damgasını vuracaktır. *"Faiz-dışı fazla"* kuralına göre, faiz ödemeleri dışında devlet bütçesi fazla vermelidir. *Merkez bankalarının özerkliği* para politikalarının temel kuralıdır. Özerk merkez bankaları *enflasyon hedeflemesi* kuralını izleyecektir. Buna göre hedeflenen enflasyon oranı sıkı para politikasıyla gerçekleşecek; merkez bankaları politika faizlerini enflasyonun üstünde

tutacaktır. *Döviz piyasaları* kuralına göre ise, döviz fiyatları serbest piyasaya (dalgalanmaya) teslim edilecektir.

Bu ilkeler, uluslararası finans kapitalin özellikle çevre ekonomilerinde gözettiği önceliklerin de gereğidir: *Malî kural*, devlet borç yükümlülüklerinin ödenemez boyuta çıkmasını frenlemekte; alacakların tahsilini güvenceye almaktadır. *Döviz piyasaları kuralı*, siyasi iktidarların aktif döviz kuru politikaları uygulama, örneğin devalüasyonlar ile rekabet gücünü artırma seçeneğini önlemektedir. *Enflasyon hedeflemesi*, kısa vadeli (spekülatif) finans sermayesi için, "yükselen piyasalar" diye adlandırılan ekonomilerde yerli para türünden bir minimum getiri oranını güvenceye almaktadır. *Özerk merkez bankası* kuralı da, para ve döviz kuru politikalarını hükümetlerden soyutlamaktadır. Merkez bankaları, böylece uluslararası finans kapitale karşı bağımlılaşmakta; siyasi iktidarlara karşı özerkleşmektedir.

2001'de yasalaşan TCMB özerkliği bu dönem boyunca korundu ve enflasyon hedeflemesi ilkesini AKP'nin Lale Devri'nde büyük ölçüde izledi. İlk beş yıl, *"yüksek faiz, ucuz döviz"* dönemi olarak nitelendirilir. Bu "kur-faiz ikilisi"nin sonraki yılların dış bağımlılığına katkısına ileride döneceğiz.

2008 ve sonrasında ise enflasyon hedeflemesi, iki doğrultuda ihlal edildi. *Gerçekleşen enflasyon oranları TCMB hedeflerini sürekli olarak aştı ve arada bir döviz kuru hedeflerine kayıldı...* 2011-2016'da TCMB Başkanı olan Erdem Başçı döneminde yaygınlaşan bu ihlaller, Erdoğan'ın *"faiz lobisi* ve *enflasyonun yüksek faizden kaynaklandığı"* söylemleriyle bağlantılıdır.

Erdem Başçı, Mart 2015'te Cumhurbaşkanı'na sunduğu bir brifingte, enflasyonun, parasalcı değişkenlerden (faizden) ziyade, döviz fiyatlarının sürüklediği maliyet etkenlerinden kaynaklandığını açıkladı. Bu anlatıma göre, faizlerin indirilmesi, sermaye çıkışını tetikleyecek; artan döviz fiyatları da enflasyonu hızlandıracaktır. Bu teşhis, Başçı'yı, arada bir döviz kuru hedeflerine de sürükledi. Örneğin, Ağustos 2013'te bir konuşmasında, yıl sonu dolar fiyatının 1.92 TL olacağını ileri sürdü. Kırılgan, bağımlı bir çevre ekonomisinde merkez bankası başkanının bu türden beyanları, finans kapitalin komuta merkezleri ve astronomik fon yöneticileri tarafından dikkate alınmaz. TCMB, FED değildir. Bir yıl önce (Temmuz 2012'de) *"Avro'yu korumak için elimizden gelen her şeyi yapacağız"* çıkışı ile etkili olan Avrupa Merkez Bankası Başkanı Draghi'ye (belki de) öykünmüş olan Başçı, elbette ciddiye alınmadı ve Aralık 2013 sonunda dolar 2.13 TL'ye yükseldi.

TCMB, ticari bankalara açtığı kısa vadeli fonlama maliyetlerini kademeli faiz oranlarıyla farklılaştırmaya çalışmaktaydı. Bu uygulamaları enflasyon hedeflemesi ile tutarlı görmeyen IMF uzmanlarına göre, faiz politikasının basitleştirilmesi, tek bir politika faizine geçilmesi gerekliydi. 2016'da görev dönemi son bulurken *Global Finance* dergisi, Başçı'yı "yükselen piyasa ekonomileri içinde başarısız merkez bankası başkanları" arasında gösteriyordu.

Neoliberal makro-ekonomik politika ilkelerinin kamu maliyesi öğesi ise, incelediğimiz dönemin tümünde AKP hükümetlerince itinayla gerçekleştirildi. Kamu açık oranları frenlendi; bütçe dengelerinde faiz

dışı fazla hedefleri gerçekleşti; kamu borçlanmasının milli gelirdeki oranları AB üyeleri için öngörülen eşiklerin altında kaldı.

Bu başarım, kamu ekonomisindeki bazı gelişmelerle bağlantılıdır. Altyapı yatırımlarında uygulanan "kamu-özel ortaklığı" ihalelerinin yaygınlaşması, yatırım finansmanını devlet bütçesi dışına taşıdı. Bu, Dünya Bankası tarafından geliştirilen ve ulusal ekonomilerin temel altyapılarını piyasa ilişkilerine açan; özel inşaat şirketlerini besleyen bir yöntemdir. Türkiye'deki uygulamada yatırımcılara açılan banka kredilerine dolaylı devlet teminatı sağlanarak ve işletmecilere cömert ciro garantileri verilerek merkezî devletin malî yükümlülükleri ileri yıllara taşınmaktadır.

Bu dönemde hızla artan özelleştirme gelirlerinin önemli bölümleri bütçeye intikal etti. AKP'li yıllarda TÜPRAŞ, içki ve sigara tesisleriyle TEKEL, TELEKOM ve SEKA özelleştirmeleri önde gelen örneklerdir. Stratejik altyapıların başında yer alan telekomünikasyon sistemi, Suudi kökenli bir şirkete satılmış; şirketin özelleştirme aşamasında Türkiye bankalarından aldığı kredilerin sonraki taksitleri temerrüte düşmüştür. Enerji dağıtımı tümüyle özel sektöre intikal etmiştir. Bunlara, yerel yönetimlere, merkezî devlete, çeşitli kamu kuruluşlarına ait gayrimenkullerin aşamalı olarak özel mülkiyete dönüştürülmesi, devredilmesi eklenmelidir.

1998-2002 yıllarında temel bölüşüm ilişkilerini ilgilendiren yapısal "reformlar"ın büyük bölümü AKP iktidarı tarafından benimsendi; bazı revizyonlarla sürdürüldü.

Tarımsal destekleme kuruluşlarının giderek etkisizleşmesi sonunda çiftçinin kayıplarını kısmen telafi eden *doğrudan gelir desteği ödemelerine* 2008'de son verildi. Sonraki yıllarda toplam tarım destek ödemelerinin milli gelirdeki payı yüzde 0.7 den yüzde 0.5'e; bütçe harcamalarındaki oranı ise yüzde olarak 2.8'den 2.2'ye inmiştir. Tarımsal fiyatlar, büyük ölçüde dünya piyasalarındaki koşullara bağımlı kılınmıştır.

Türkiye'deki sermaye çevreleri, Bretton Woods kurumlarının desteğini de alarak, "esnekleşme" saplantısını sürdürdüler. Esnek istihdam biçimlerinin yaygınlaştırılması, AKP'nin 2009'dan sonra yayımladığı Orta Vadeli Program belgelerinde "yapısal uyum" hedeflerinden biri olarak yer almaktadır. Bu doğrultuda kolaylaştırıcı düzenlemeler, çeşitli yasalar içine serpiştirilen maddelerde (örneğin 2011 tarihli Torba Yasa'da) içerilmiştir.

İşgücü piyasalarının esnekleşmesinde, yasal düzenlemelerden çok uygulamalar önem taşımıştır. Fiilî esnekleşmenin bir boyutu, tüm sektörlerde taşeronluğun, kamu sektöründe de ayrıca sözleşmeli statüye bağlı istihdamın yaygınlaşması oldu. Kayıt dışı işçiler 2015'te ücretlilerin yüzde 18.3'ünü; toplam kayıt-dışılık ise (ücretsiz aile işçileri hariç) istihdamın yüzde 22.9'unu oluşturuyordu. *"Ana işte haftalık çalışma süresi"* 2015 OECD ortalaması olarak 36.8 saattir. Türkiye ise 48.7 saat ile ilk sıradadır. Dönemin son yılında ölümle sonuçlanan iş kazası ("iş cinayeti") sayısı 1703'tür. Türkiye'de sendikalaşma oranı 1975'te yüzde 51,1 ile Batı Avrupa ortalamalarını aşmaktaydı. Kırk yıl sonra (Ocak 2016'da) Çalışma ve Sosyal Gü-

venlik Bakanlığı istatistiklerine göre bu oran yüzde 12'ye (kayıt-dışı işçiler de katılırsa yüzde 10'a) inmiştir. Sendikalı işçilerin ezici çoğunluğu kamu sektöründedir.

Bu veriler, Türkiye'de işçi-işveren ilişkilerinin giderek büyük ölçüde "bireysel iş akitleri" koşullarında belirlenmekte olduğunu göstermektedir. "Yapısal uyum" başlığı altında hâlâ "daha fazla esnek istihdam" çağrısı, olsa olsa, *kıdem tazminatı* gibi 1970'li yıllardan bugüne taşınmış olan birkaç "uyumsuz kalıntının temizlenmesini" hedeflemektedir.

2001 "reformları" içinde oluşturulan özerk kurullar, AKP iktidarı döneminde selektif bir uygulamaya tabi tutuldu. Tarımsal reformla bağlantılı olanlar (Şeker, Tütün kurulları) çalıştırıldı. Kamu İhale Kurulu büyük ölçüde etkisizleştirildi. Özellikle "yolsuzluk" gündemi açısından önem taşıyan bu "ihlâl" ise, IMF ve Dünya Bankası tarafından suskunlukla geçiştirildi.

Siyasi iktidar ile sermaye grupları arasındaki bölüşüm ilişkilerini, kaynak ve rant aktarımı mekanizmalarını ilgilendiren bu konu ileride ele alınacaktır.

III

AKP'li yılların makro-ekonomik göstergeleri, önce üç alt döneme ayrılarak, sonra da dönemin tümü kapsanarak Tablo XV'de yer alıyor. 1998-2002 ortalamaları karşılaştırma amacıyla veriliyor.

İki ana başlık altında inceleyelim: *Büyüme, enflasyon, kamu dengeleri* ve *dış bağımlılık eğilimleri...*

Tablo XV Başlıca Makro-ekonomik Göstergeler: 1998-2015 Ortalama büyüme hızları ve dönem ortalamaları, Yüzdeler, Milyar dolar

	1998-2002	2003-2007	2008-2009	2010-2015	2003-2015
Milli gelir (GSYH)	1.0	7.3	-2.1	4.8	4.4
Birikim/GSYH	19.0	20.4	18.3	20.3	20.1
Enflasyon	55.2	11.2	6.5	7.9	9.2
Reel faiz	---	8.7	8.6	1.4	5.3
Bütçe dengesi / GSYH	-12.5	-3.4	-3.6	-1.6	-2.6
Cari denge/GSYH	-0.5	-4.8	-3.8	-6.6	-5.2
Dış borç, Milyar $	129.6	250.4	269.4	396.1	396.1

Kaynak ve not: TCMB, TUİK, Hazine, Kalkınma Bakanlığı ve IMF veri bankası. GSYH serilerinde TUİK'in 2007 düzenlemesi kullanıldı. Büyüme hızı: Sabit fiyatlı GSYH'nın logaritmik trend (eğilim) değeri. Satır 3,4,5 dönemlerin aritmetik ortalamaları. Birikim oranı: Cari fiyatlarla gayri safi sermaye birikimi / GSYH. Enflasyon: Tüketici fiyatları. Reel faiz: Devlet iç borç senetleri ortalama faiz oranının toptan eşya fiyatlarıyla indirgenmesi. Bütçe dengesi: İlk dönem için kamu kesimi borçlanma gereksinimi, sonraki dönemler merkezi bütçe dengesi. Cari denge / GSYH: Dönemlerin birikimli dolarlı toplamlarından hesaplandı. Dolarlı GSYH: IMF'nin 2016 GSYH revizyonu öncesi kullandığı seriler. Dış borç: Her dönemin son yıl toplamı (milyar dolar).

Büyüme, Enflasyon, Kamu Dengeleri

Büyüme bilançosu açısından AKP iktidarının on üç yılı, dış dünyada ve ekonomi medyasında "önemli bir başarı" olarak değerlendirilmiştir. Dönem büyüme ortalaması yüzde 4.4'tür ve Türkiye ekonomisinin neoliberal dönüşümünü kapsayan önceki 23 yılın (1980-2002'nin) ortalama büyüme temposunun (yüzde 4.3'ün) biraz üstündedir.

Öte yandan neoliberal dönem, 1980-1997 ile sınırlanırsa, büyüme ortalaması yüzde 4.6'ya çıkacak;

AKP'li yılların büyüme temposunu aşacaktır. Dolayısıyla 2003 ile başlayan dönemin başarımı, "beş kayıp" yılı izlemesiyle ilgilidir. AKP döneminin "yükseliş", "iniş", "durgunlaşma"dan oluşan üç dalgası, ayrıca dikkat çekmelidir. "Lale Devri"ni izleyen sekiz yılın (2008-2015'in) büyüme eğilimi ise yüzde 3.8'dir. Bu oran, dönem sonuna doğru IMF uzmanlarının Türkiye raporlarında kullanılan potansiyel büyüme hızı kestirimiyle tutarlıdır.

2007 sonrasında ekonominin durgunlaşma eğilimini açıklayan kritik değişken, sermaye birikim oranının yüzde 20 eşiğine takılması; "beş kayıp yıl" ortalamasını sadece bir puan geçebilmesidir.

Türkiye'deki durgunlaşmayı, olgunlaşan ekonomilerin sürüklendiği "*orta gelir tuzağı*" ile açıklayan iktisatçılara hak vermiyoruz. Nedenini kısaca açıklayalım.

"Orta gelir tuzağı" yazını, sanayileşmeye dayalı hızlı büyüme dönemlerinin belli bir aşamasında ekonomilerin durgunlaşma nedenlerini açıklama girişimidir. Geçerli bir açıklama, hızlı sanayileşme aşaması sonunda tarım sektöründe yığılmış emek rezervlerinin tükenmesine odaklanır. Sanayi sektörüne dönük yatırımlar yoluyla yüksek büyüme tempolarını mümkün kılan koşullar, tarımsal emek havuzu tükendikten sonra geçersizleşir. Bu noktadan sonra ekonomilerin ortalama verimini yukarı çekecek teknolojik sıçramalar, yenilikler ("innovation") gündeme gelmelidir. Bu güç eşiği aşamayan ekonomiler, "orta gelir tuzağı"na takılırlar ve durgunlaşırlar.

Bu özellikler incelenen dönemin Türkiye ekonomisi için geçerli değildir. Tarım sektörü, AKP'li yıl-

larda toplam istihdamın ortalama yüzde 24.5'ini oluşturmakta; gayri safi yurtiçi hasılanın sadece yüzde 8.3'ünü üretmekteydi. Benzer bir başka "rezerv emek deposu", 15-64 yaş grubu içinde işgücü arz (*işgücüne katılım*) oranının düşüklüğünde gözlenir. Batı ekonomilerinde yüzde 65-70 civarında olan *işgücüne katılım oranı,* AKP'li yıllarda ortalama yüzde 50'yi aşamamıştır. Bu yapısal özellikler var oldukça Türkiye ekonomisi, "olgunlaşmış", yani "emek rezervlerini tüketmiş" sayılamaz; bu nedenle de *orta gelir tuzağı* içinde değildir. Büyüme temposunu yüksek tutmak; durgunlaşma eğilimlerini aşmak için bu iki grupta yer alan emek rezervlerini tarım dışı istihdama çekmek gerekecektir. Var olan yatırım temposu ile bu "çekiş ivmesi" sağlanamazsa, sermaye birikiminin aşamalı olarak, anlamlı oranlarda yükseltilmesi gerekecektir. AKP'li dönemde sermaye birikim oranının yüzde 20' lik eşiğe takılmış olması, 2007 sonrasında ekonominin durgunlaşma eğiliminin ana nedeni olarak görülmelidir.

Aynı dönemde dünya ekonomisi içinde ağırlık taşıyan altı büyük ve dinamik Asya ekonomisinin (Çin, Hindistan, Endonezya, Güney Kore, Tayland ve Vietnam'ın) ortalama yatırım oranları ise, IMF verilerine göre yüzde 33.6 olarak belirlenmektedir.

Enflasyon hedeflemesi programının Türkiye'de karşılaştığı sorunlar ve başarısızlık önceki kesimde gözden geçirildi. Enerji fiyatları ile döviz kurunun belirleyici olduğu ithal maliyetleri, 2009 sonrasında enflasyon oranını çift hane sınırına taşımıştır. Bu dönemde (2003-2007 yıllarının aksine) reel döviz fiyatlarında pahalılaşma eğilimi ağır basmıştır.

Kamu maliyesine bu dönemde IMF doktrininin *malî disiplin ilkesinin* egemen olduğu bir önceki kesimde açıklandı. Tablo XV'deki bütçe açığı oranları, devlet borç faizlerini içermekte ve zaman içinde düşmektedir. Dört nala enflasyonun son bulması devlet borç senetlerinin faiz yükünü ve reel faizleri aşağıya çekmiş; faiz dışı bütçe fazlası sağlanarak iç borçların milli gelir üzerindeki yükü gerilemiştir. İç ve dış devlet borç stokunun milli gelire oranı bu dönemin son üç yılında yüzde 40'ın altında seyredecektir.

Dış Bağımlılık

1989'da serbestleşen sermaye hareketlerinin finansal krizlerle ilişkisi, 1994, 1999, 2001 ve 2008-9 örnekleri üzerinde durularak Bölüm X'da incelendi.

Finans kapitalin dünya ekonomisi içinde artan önemi, sistemin çevresinde yer alan birçok ülkede krizler ötesinde yeni kırılganlıklara da yol açacaktır. Türkiye bu etkilerin dışında kalmadı. Dış bağımlılık ilişkilerinin AKP dönemi içinde daha da yoğunlaştığı belirlenmektedir. Bu kesimde bunları inceleyeceğiz.

Türkiye ekonomisinde bu dönemde yoğunlaşan dört bağımlılık biçimi gözüyoruz. Birinci olarak *sermaye hareketlerinin büyüme süreci üzerindeki etkisi* artmıştır. İkinci olarak, ekonominin *dış dengelerinde bozulma eğilimi* ortaya çıkmıştır. Üçüncü olarak, *dış dünyaya artık değer aktarımı ve ülke içinde mülkiyetin yabancılaşması* önem kazanmıştır. Son olarak da *dış borçların toplamı, oranı yükselmiş; bileşimi bozulmuştur.*

Denetimsiz, istikrarsız, pek çoğu "sıcak" sermaye hareketlerinin coşması, uluslararası finans çevrelerini "yükselen piyasalar" diye adlandırılan çevre ("Güney") ekonomilerindeki riskler üzerinde odaklanmaya yönlendirdi. 2013'te dev uluslararası finans şirketi Morgan Stanley, Türkiye, Brezilya, Hindistan, Güney Afrika ve Endonezya'dan oluşan *beş kırılgan yükselen piyasa ekonomisi* teşhisini koydu; "beş kırılganlar" listesi sonraki yıllarda da yenilendi. Türkiye ise her seferinde liste içinde yer aldı.

Bağımlılık ilişkileri yoğunlaştıkça ulusal ekonomilerin dış şoklara karşı kırılganlığı da artar. Dış bağımlılık göstergeleri bu nedenle de önemlidir. Sırayla gözden geçirelim.

Sermaye Hareketleri – Büyüme Bağlantısı

Bölüm X'da incelenen yabancı ve toplam sermaye hareketlerinin finansal krizlere katkısı burada tekrar ele alınmayacak. İncelenen krizlerin 12-13 aylık dönemleri kapsadığını; dış kaynak hareketlerinde önceki döneme göre sert iniş veya net çıkışlardan kaynaklandığını hatırlatmakla yetinelim.

Kriz dönemleri sonrasına geçildiğinde, sermaye hareketlerinin iniş-çıkış aşamaları genellikle daha kısa süreli "küçük çevrimler" özelliği taşır. Türkiye örneğinde son kriz sonrasına göz atalım. Ocak 2011 ile Aralık 2015 arasındaki altmış aylık dönemde sermaye hareketlerinde üç "yükseliş", üç "iniş" aşamasından oluşan altı dalgalanma gerçekleşti. Aşamalar yedi ile on üç ay arasında değişti.

"Yükseliş" aşamalarında artan fon akımları, kredileri doğrudan veya dolaylı kanallarla besleyerek iç talebi genişletir. Borsada canlanma, hisse senetlerini, devlet tahvillerini değerlendirir; finansal servetlerdeki artışlar tüketim, bazen yatırım harcamalarını tetikler. Ucuzlayan döviz iyimserliğe yol açar; beklentilerde düzelme de iç talebe yansır. Sonunda, dönemsel milli gelir hareketleri de yukarı çekilir. "İniş" aşamalarında bu etkiler ters yönde işleyecektir. "Küçük çevrimler", coşkulu balonlaşma ve kriz ikilisinden değil, büyüme hızında ılımlı dalgalanmalardan oluşur.

Dış kaynak hareketlerinin milli gelire oranla yüksek bir tempoda süregelmesi, ortalama büyüme hızının yavaşlamasına engel olmadı. Nedeni, yabancı sermaye girişlerinin, sabit sermaye birikimine anlamlı bir katkı yapmamasıdır. İleride gösterilecektir ki, son yirmi yıl boyunca dış kaynak girişleri yurt-içi tasarrufları "kovalamış"; farklı bir ifadeyle toplam (özel ve kamusal) tüketimin milli gelirdeki payını yukarı çekmiştir. Tüketimi besleyen yabancı sermayenin orta-uzun dönem büyüme potansiyelini yükseltmesi beklenemezdi. Nitekim, 2000 sonrasında yabancı sermaye girişlerindeki çarpıcı sıçramanın, büyüme oranlarını önceki dönemin üstüne çekemediği Bölüm X'da (bkz. Tablo XII) belirtilmişti.

Dış Dengelerde Bozulma

Türkiye ekonomisinin 1946'dan sonra sürekli dış ticaret açıkları vermeye başladığı Bölüm V'te belirtilmişti. Bu olgu, sonraki dönemlerde büyüme tempo-

sunun türevi olan kronik cari işlem açıklarına dönüştü. Büyüme, böylece, dış finansmanı gerekli kıldı ve cari açıklarda bir dış bağımlılık sorunu olarak ortaya çıktı.

Dış dengesizlikler AKP döneminde kontrolden çıktı. Cari işlem dengelerinde 2003 ve sonrasındaki ağır bozulma, Tablo XVI'da önceki dönemlerle karşılaştırılarak ortaya çıkıyor.

Dönemler arasındaki farklılıklara göz atalım:

1980-1988, sermaye hareketlerinin denetlendiği; ihracata dönük önceliklerin ise önem taşıdığı dönemdir. Dış kaynaklar, cari işlem açığının finansmanı için gereklidir; o kadar... Bu nedenle yabancı sermaye girişlerinin milli gelire oranı, cari açık oranıyla başabaştır. Bölüm X'da açıklanan ***büyüme→cari açık→sermaye girişleri*** bağlantısı geçerlidir.

1989-1997 döneminde serbestleşen sermaye hareketleri, ekonominin döviz talebinden bağımsız hale gelmiştir. Bu nedenle cari açık oranını üç misli aşan dış kaynak girişi gerçekleşmiştir. Ekonomi, ***sermaye girişleri→büyüme→cari açık*** halkalarına geçmiştir. Cari açığı aşan sermaye girişleri, yerli rantiyelerin, şirket ve bankaların ülke dışına sermaye çıkarmasına ve rezerv birikimine tahsis edilir. Öte yandan TCMB, bu dönemde döviz kurunu kabaca enflasyona endekslemiş; döviz fiyatlarının reel olarak ucuzlamasını önlemiş; bu sayede dış ticaret (dolayısıyla cari işlem) açıklarının tırmanmasını frenleyebilmiştir. Yüzde 4'ü aşan büyüme hızına ılımlı (yüzde 1'in altında) cari açığın refakat etmesi bu nedenle açıklanabilir. Sonraki beş yılda dış açığın sıfıra yaklaşması ise, esas olarak sıfır büyümenin sonucudur.

Tablo XVI Yabancı Sermaye (Yab Ser), Cari Denge (CD): Dönem Ortalamaları olarak Milli Gelire Oranlar ve Büyüme, %

	1980-1988	1989-1997	1998-2002	2003-2007	2008-2009	2010-2015
Yab Ser/ M. Gelir	1.6	2.5	2.9	7.8	4.1	7.3
CD/M. Gelir	-1.7	-0.8	-0.5	-4.8	-3.8	-6.6
Ortalama Büyüme	4.9	4.3	1.0	7.3	-2.1	4.8

Kaynak: Bkz. Tablo XV.

AKP döneminde ise, büyüme ile cari denge arasındaki bağlantı bozulmuştur. Bu bozulma hem canlanma, hem de durgunlaşma aşamalarında ortaya çıkıyor. 2003-2007'te ortalama yüzde 7'yi aşan büyüme hızı, cari açığı yüzde 5 dolaylarına çıkarmıştır. 2000 öncesinde ise, yüksek büyüme hızı ılımlı cari açıklarla sürdürülebilmişti. Örneğin 1990 ve 1997'de yüzde 9.4 ve 8.3'lük büyüme hızları, sadece yüzde 1.7 ve 1.4'lük cari açık oranları ile gerçekleşmişti.

Milli gelirin durgunlaştığı, küçüldüğü AKP yıllarındaysa dış açık, aynı tempoyla daralmamaktadır. Ekonominin ortalama olarak yüzde 2.1 oranında *küçüldüğü* 2008-2009 çarpıcı örnektir. Küçülen ekonomi dış açık vermeyi sürdürmüş; üstelik cari işlem açığının milli gelire oranı (yüzde 3.8) 1980-2002 ortalamalarının çok üstüne yerleşmiştir. Buna karşılık, AKP öncesinde ekonominin küçüldüğü 1994, 1998-1999 ve 2001 yıllarında cari işlem fazlaları gerçekleşmişti. Krizi izleyen 2010-2015 yıllarında ortalama büyüme, AKP'nin ilk yıllarına göre üçte bir oranında

düşmüş; buna rağmen cari işlem açığının milli gelire oranı önceki dönemin üstüne çıkmıştır.

AKP dönemini bu bozulmaya sürükleyen belirleyici bir etkenin, bir önceki kesimde açıklanan IMF patentli *enflasyon hedeflemesi programı* olduğu söylenebilir. Özellikle "Lale Devri" boyunca yüksek tempolu (milli gelirin yüzde 7.8'ine ulaşan) yabancı sermaye girişi, *döviz sepetinin reel fiyatını* (Bank of International ve TCMB hesaplamalarına göre) beş yılda *yüzde 29 ile yüzde 33 oranında ucuzlatmıştır.* 1994'ten sonra işlemeye başlayan AB ile Gümrük Birliği (GB), üçüncü ülkelere karşı AB'nin ortak gümrük tarifesini uygulama yükümlülüğü getirmekteydi. 1998'e kadar TCMB döviz kurunu hedefledi; enflasyona bağladı; dövizin ucuzlamasını önledi; GB'nin yapısal etkilerini sınırlı tutabildi. 2003-2007 yıllarında dalgalı kur uygulamasına geçildi. Dış kaynak bolluğu sonunda reel olarak ucuzlayan döviz, GB kuralları ile birleşti ve üretimin, özellikle sanayinin ithalata bağımlılığını hızla yükseltti. 2010 sonrasında reel döviz kuru hareketleri dalgalı, ancak artma eğilimli seyretti. Buna rağmen Lale Devri'nin yarattığı bu yapısal bağımlılık kalıcı oldu.

Dış Dünyaya Artık Aktarımı ve Mülkiyetin Yabancılaşması

Enflasyon hedeflemesi sonunda oluşan "TL ile yüksek faiz (getiri), ucuzlayan döviz" ortamı, bir "sıcak para cenneti" olarak nitelendirilebilir. Kimler kazançlı çıkar? Öncelikle dolarlarını TL getirisi sağlayan "kâğıtlara" bağlayan yabancı spekülatörler ve rantiyeler "çıkış" yaptıklarında dolar üzerinden yüksek kazanç sağ-

lar. Buna *arbitraj getirisi* denilir. Dışarıdan borçlanarak TL kredisi veren bankalar da yüksek oranlı döviz kazançları elde edebilirler. Doğrudan dövizle borçlanıp TL ile işletme giderlerini, ücretleri ödeyen şirketler de kredi maliyetlerini düşürmüş olurlar.

2003-2015 döneminde yabancı kökenli, arbitraj arayan ("sıcak") para akımları, kayıtlı dış kaynak girişlerinin yüzde 30'unu aştı. Tablo XVII, finans kapitalin Türkiye'de faiz/kur makasından elde ettiği arbitraj getirileri ile dış dünyaya (bu getiriler dahil) aktarılan artık değerin boyutları üzerinde fikir vermektedir.

Dolar üzerinden yıllık getiri oranı AKP'nin ilk beş yılında yüzde 13-52 arasında seyretmiştir ve yıllık ortalaması yüzde 31.2'dir. Döviz fiyatlarının on iki ayda hızla yükseldiği yıllarda getiriler negatiftir. Sonraki alt-dönemde yüzde 15'i aşan arbitraj getirisi 2009 ve 2012 ile sınırlıdır. Ilımlı seyreden arbitraj oranlarının dahi, son yıllar da Batı finansal piyasalarındaki yüzde 1 civarındaki faizlerle karşılaştırılması gerekir.

***Tablo XVII** Faiz ve Dolar Üzerinden Arbitraj Getirileri (%), Dış Dünyaya Kâr, Faiz vb Aktarımı (milyon dolar), Milli Gelire Oranı (%)*

	2003-2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Arbitraj	31.2	-9.1	15.3	5.0	-10.7	15.6	-10.1	0.5	-12.7
Aktarım	9682	15146	13333	11522	11602	11942	13180	12557	13996
Milli gelire oran	2.1	2.1	2.2	1.6	1.5	1.6	1.7	1.6	2.0

Kaynak ve not: TCMB ve Kalkınma Bakanlığı verilerinden yapılan hesaplamalar. (i) Hazine bonosu yıllık faiz. (e) Aralık t(1) / Aralık t(0) arasında dolar fiyatının değişim yüzdesi. Arbitraj getirisi için bkz. Tablo X. 2003-2007'de beş yılın ortalaması veriliyor.

Arbitraj getirilerinin bir bölümü dışarıya aktarılır. Buna yabancı şirketlerin kâr transferleri ve dış borç faiz ödemeleri de eklenirse, yabancı sermayeye intikal eden artık değerin ülke dışına aktarılan toplamı elde edilir (satır 2). Aktarımların milli gelire oranının istikrarlı olduğu, yıllık toplamın ise 2007 sonrasında 10 milyar doları aştığı ortaya çıkıyor.

Kâr, faiz ve arbitraj getirilerinin ülke dışına aktarılmayan; ana paraya eklenerek Türkiye'deki yabancı varlıkların değerini (servetini) artıran bölümleri de vardır. Tablo XVIII, bu tür bilgilere bir açılım sağlıyor. Bu tabloda yer alan **uluslararası yatırım pozisyonu**, iki hesaplamanın bileşkesidir: Türkiyeli şirketlerin, bankaların, bireylerin dış dünyadaki tüm varlıkları ayrı kalemler ve toplam olarak tahmin edilir. Türkiye'deki yabancıların tüm varlıkları (alacakları, doğrudan yatırımları, mevduatı, portföy plasmanları) da hesaplanır. İki toplam arasındaki farka net **yatırım pozisyonu** denir.

Tablo XVIII *Uluslararası Yatırım Pozisyonu: Milli Gelire (MG) Oranlar Olarak Ekonominin, Şirketlerin Net Pozisyonu (NP, ŞNP); Yabancı Varlıklar (YV) (%)*

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
NP/MG	-48.4	-27.4	-45.0	-49.4	-40.6	-52.9	-47.8	-54.7	-51.3
ŞNP/MG	-8.3	-9.7	-10.9	-12.2	-15.3	-17.2	-20.8	-22.5	-26.5
YV/MG	74.6	52.9	74.4	74.7	63.7	79.8	75.2	84.0	81.9

Kaynak: Bkz. Tablo XV.

Emperyalist sistemin çevresinde yer alan Türkiye'nin sermaye ithali, ihracını aşar; ekonomi ***net yatı-***

rım ithalatçısıdır. Bu akımların servetlere (net varlıklara) yansımış sonucu da ***net yatırım pozisyonunun*** "eksi" konumda olmasıdır. Bu konum, 2008-2009 sonrasında pekişme eğilimindedir. Net yatırım pozisyonunun dolarlı milli gelir içindeki payı, 2014-2015'te ("eksi" olarak) yüzde 50'yi aşmıştır.

Türkiyeli şirketlerin net pozisyonu (ŞNP), bunların dış yükümlülükleri ile varlıkları arasındaki farktır ve finansal gerilim (pahalılaşan döviz) ortamlarında önemli bir kırılganlık göstergesidir. Kazançları TL olan döviz borçluları için risk yüksektir. Tabloda (satır 2) 2007-2015 arasında bu riskin kesintisiz arttığını gösteriyor: ***-8.3 → -26.5...***

Yabancıların kredi alacaklarının ve diğer varlıklarının **brüt toplamı** (tablodaki YV), bütün öğeleriyle (üretken, rantiye, spekülatif, kredi veren konumlarıyla) uluslararası sermayenin Türkiye ekonomisindeki servetinin, finansal varlıklarının, alacaklarının toplamını temsil eder. Bu toplamın milli gelire oranı (satır 3) da zaman içinde artmış; 2014-2015'te yüzde 80 eşiğini aşmıştır. Servetin yabancılaşma derecesindeki bu artış, yabancı sermayenin dış dünyaya aktardığı artıktan (Tablo XVII, satır 3) daha güçlü bir eğilimi yansıtıyor.

Türkiye'deki yabancı varlıkların bir bölümü TL'ye bağlıdır ve dolar cinsinden hesaplanırken, döviz kuru oynamalarından etkilenir. Döviz fiyatındaki yüksek oranlı artışlar TL ile ölçülen hisse senedi, mevduat, tahvillerin dolar karşılıklarını aşağı çeker. Dolarlı varlıklar (alacaklar) ise etkilenmez. Bu etkenin katkısı bir yana, tabloda kapsanan sekiz yılın ana eğilimi,

Türkiye'de servet mülkiyetinin giderek yabancılaştığı doğrultusundadır.

Dış Borç Sorunları

Uluslararası yatırım pozisyonu istatistiklerindeki yabancı varlıkların bir bölümü, Türkiye'nin dış borçlarından oluşur. Ekonominin artan bağımlılığı incelenirken dış borç sorunları ayrıca önem taşır.

Türkiye gibi bir çevre ekonomisinde, dış borçların ülke ekonomisindeki göreli ağırlığı, sektörler arasındaki dağılımı, yapısı, finansmanı, "döndürülme" derecesi, dünya ekonomisinin çalkantılı dönemlerinde önemli kırılganlık öğeleri oluşturur. Örneğin, Türkiye'nin 2008-2009'daki uluslararası kriz ortamından sert etkilenmesinin bir nedeni, dış dünyaya net kredi ödemesi olmuştur. 13 aylık kriz dönemi içinde Türkiye'ye dönük kredi akımları "eksi"ye dönmüş; *eksi* 23 milyar dolar olarak kayda geçmiştir. Krizin en yoğun altı ayı (Eylül 2008-Mart 2009) içinde uluslararası finans kapitale 26.4 milyar dolarlık net dış borç ödemesi yapılmıştır.

Kriz ortamlarında kredi anaparalarının faiz yükümlülükleriyle birlikte ve döviz olarak tahsili uluslararası finans kapitalin temel sorunlarından biridir. "Yükselen piyasa ekonomileri"nin dış borç istatistikleri bu nedenle büyük önem taşır; kırılganlık göstergeleri yakından izlenir.

Türkiye'nin 2007-2015 yıllarına ait bazı *brüt dış borç göstergeleri* Tablo XIX'da özetleniyor.

Tablo XIX *Dış Borçlar (DB) ve Çeşitli Oranlar (%): Kısa Vadeli (KVDB) ve Özel (ÖDB) Dış Borçlar, Milli Gelir (MG), TCMB Rezervleri*

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
DB/MG	38.6	37.9	43.6	39.9	39.3	43.0	47.4	51.1	55.4
ÖDB/DB	64.3	67.1	64.1	65.5	65.9	67.2	68.9	70.1	71.2
KVDB/DB	17.2	18.7	18.2	26.5	26.9	29.7	33.2	33.2	25.8
KVDB/Rezerv	58.9	74.0	69.3	95.8	104.3	101.3	116.4	116.5	107.0

Kaynak: Bkz. Tablo XV

Dış borç stokunun milli gelire oranında yüzde 50 eşiği, finans çevrelerince önemli bir risk göstergesi olarak görülür. 2010'dan itibaren her yıl bu oran kriz öncesinin (2007'yi) üstünde seyretmiş; son dört yıl kesintisiz yükselerek yüzde 50 eşiğini aşmıştır.

Dış borç krizleri, bazen devlet, bazen de özel sektör borçları nedeniyle patlak verir. IMF kamu açıklarına karşı saplantılıdır; finansal krizlere karşı geleneksel reçetesi bu nedenle kamu açıkları, devlet borçları ile ilgili eşikler içerir. AKP döneminde bu eşiklerin itinayla gözetildiği önceki kesimde açıklandı.

Buna karşılık aynı döneme damgasını vuran enflasyon hedeflemesi programı, iç kredi faizlerini tırmandırdı ve güçlü şirketler doğrudan doğruya, diğerleri ise yerli bankalar aracılığıyla dışarıdan veya dövizle borçlanmaya yöneldi. Türkiye'de şirket ve bankaların dış borçlarının toplam dış borç stoku içindeki payı satır 2'de yer alıyor. 2009 krizini izleyen dönemde bu oran kesintisiz artarak yüzde 70'i aşmıştır. Geçmişte offshore bankalar aracılığıyla gerçekleşen bireysel dış borçlanma bu dönemde son bulmuştur.

2009-2015 arasında, özel dış borçların içinde bankaların payı kesintisiz artarak yüzde 39'dan yüzde 60 eşiğine ulaşmıştır. Bankalar dış borçlarını şirketlere bazen TL, bazen de döviz cinsinden kredi olarak aktarmaktadır. Bankalar için çekici olan bu yöntem, kredi hacminin mevduatla bağlantısını koparmış; kredi/mevduat oranı 2007 ile 2015 arasında yüzde 83'ten yüzde 123'e tırmanmıştır. Bu, IMF'nin çevre ekonomileri için belirlediği kritik eşiğin üstündedir.

Şirketlerin döviz borçlarındaki artış önemlidir; zira, döviz fiyatlarındaki yükselme döviz kazancı olmayan şirketleri sıkıntıya sürükler. Batık kredilerden bankalara uzanan zincirleme riskler gündeme gelir.

Finansal gerilim ortamlarında kısa vadeli kredilerin (anaparanın) ödenmesi öncelik alır; bunların toplam dış borç stoku içindeki payı da bir risk göstergesi olarak önem taşır. Türkiye'de de kısa vadeli dış borçların payı 2007-2014 arasında kesintisiz yükselmiştir (satır 3). İstikrarsız dönemlerde güçlük, borçlunun devlet veya özel sektör olmasından değil, döviz kıtlığından kaynaklanır. Vadeleri bir yılda dolacak kredi alacaklıları için TCMB rezervleri ilk güvenceyi oluşturur. Bu borçların brüt rezervlere oranı, uluslararası finans çevreleri tarafından yakından izlenir. Tablo XIX, Türkiye'de bu oranın da 2007 sonrasında belirgin bir artış eğilimi gösterdiğini; son dört yılda yüzde 100'lük kritik eşiği aştığını (satır 4) ortaya koyuyor.

Kısa vadeli borçların toplam içindeki ve rezervlere oranında 2015'te gözlenen düşme, BDDK ve TCMB'nin önlemleri sonunda bu yıl içinde banka kredilerinin uzun vadeye yayılmasından kaynaklan-

mıştır. Bu düzelmenin şirket kırılganlıklarını hafifletmediği, Tablo XVIII'de otaya çıkmaktadır: Kısa dönemli riskler hafiflerken, şirketlerin net döviz açığının milli gelirdeki payı 2015'te dört puan artmıştır.

IV

Bu bölümün önceki kesimlerinde 1998'i izleyen on yıllık bir dönemde IMF ve Dünya Bankası ile imzalanan anlaşmaların, özellikle yapısal uyum programları aracılığıyla bölüşüm ilişkilerini etkileyen öğeleri gözden geçirildi. AKP iktidarı, bu yönelişi, *artık değerin paylaşımı* alanlarına giren bazı istisnalar dışında sonraki yıllarda da sürdürdü.

2015'e ulaşıldığında milyonlarca çiftçi ailesini ileri ve geri piyasa ilişkilerinde desteklemeyi hedefleyen "popülist" politikalar son bulmuştu. Ücret / kâr karşıtlığının temel çözüm alanı olan işgücü piyasaları da büyük ölçüde ve fiilen "esnekleşmiş"ti. 1998'de büyük sermaye gruplarının *"temel bölüşüm ilişkileri siyasetten arındırılsın; piyasaya devredilsin"* çağrısı ana hatlarıyla hayata geçmişti. Yoksulları ve yoksunları korumaya dönük transferlerin öne çıktığı sosyal politikalarda hareket noktası, emekçilerin sınıfsal konumları değil, bireylerin "yoksulluk halleri" olmaktaydı.

Bölüşüm ilişkilerindeki dönüşümün ana göstergeleri Tablo XX'de yer alıyor. Gözden geçirelim.

***Tablo XX** Başlıca Bölüşüm Göstergeleri, 1998-2013, Yüzdeler, Endeksler Dönemlerin değişim oranları veya aritmetik ortalamaları*

	W/EV1	W/EV2	W/GSYH %	W(d)/ GSYH %	TTH1	TTH2	İşsizlik Dar % *	İşsizlik, Geniş % *
1998	100	100	28.9	47.8	100	100	6.9	8.5
2002	101.6	110.8	29.3	46.6	62.3	75.3	10.3	14.0
2003	86.1	97.8	28.4	45.1	71.2	79.6	10.5	14.0
2007	74.2	84.9	25.1	36.2	65.4	78.5	10.3	16.6
2013	78.5	79.7	25.5	34.7	68.2	77.4	10.5	17.4
1999-2002	-1.1	2.0	31.2	50.6	-12.0	-7.3	8.2	12.0
2003-2007	-5.3	-4.5	25.8	38.9	-0.9	+1.0	10.5	15.9
2008-2013	0.0	-1.9	24.8	34.9	+1.2	-1.0	10.8	17.3
2003-2013	-1.7	-2.6	25.3	36.7	+0.5	0.0	10.7	16.7

Notlar ve kaynaklar: Ücret (W), emek verimi (EV), tarımın ticaret hadleri (TTV) tanımları için bkz. Bölüm IX, Tablo X, Bölüm X, Tablo XIV. Emek verimine esas alınan katma değer, istihdam verileri için BSB (2016. Tablo IV.11). Ücretler: Sütun 1, Kalkınma Bakanlığı birim emek maliyeti; sütun 2, TİSK reel ücret maliyeti. Sütun 3: ILO, AB, AMECO verilerinden hesaplandı. Sütun 4: Düzeltili ücret payı (DÜP): Sembollerle W,Y,L ve N (aynı sırayla) ücret, milli gelir, işçiler ve toplam istihdam ise, DÜP =(W/Y)/(L/N)'dir. Sütun 5-6: TTH hesaplamasında TÜİK cari ve sabit fiyatlı eski (1998-2007) ve yeni (2008-2013) GSYH serileri kullanıldı.(*) İşsizlik verilerinde son yıl 2015'tir. "Geniş" işsizlik oranı, "iş aramadıkları halde çalışmaya hazır" insanları da kapsamaktadır.

Tek bir üretim kolunda katma değerin ücretler ile kârlar arasındaki paylaşım verileri bulunamıyorsa, farklı kaynaklardan derlenen reel ücretler (W) ile emek veriminin (EV'nin) zaman içindeki seyri, brüt ücret ve gayri safi kâr paylarının *değişim yönünü, temposunu* verir. Tablo XX'nin ilk iki sütunu sanayi sektöründe bu karşılaştırmayı yapmamızı sağlıyor. Ücretlerin artış temposu, emek veriminden hızlı ise (tablo-

daki endeksin değeri bir önceki döneme göre yükseliyorsa) katma değerde ücret payı yükselmiştir.

Benzer bir karşılaştırma, milli gelirde ücret payı izlenerek de yapılabilir (Tablo XX, sütun 3). Bu oran iki nedenle eksiktir. Bir kere, milli gelirin ücret-dışı bölümü farklı sınıf ve tabakalar tarafından paylaşıldığı için, ücret payı tek başına işgücü / sermaye karşıtlığını temsil etmez. İkincisi, Türkiye'de ücretli işgücünün istihdam içindeki payı hızla arttığı için, toplam ücretlerin milli gelirdeki payı da (bir bölüşüm karşıtlığı olmaksızın) yukarı çekilir. Tablo XX'de kapsanan dönemde toplam istihdamda ücretli/yevmiyeli grubun payı yüzde 61.1'den 73.3'e yükselmiştir. İstihdamdaki bu yapısal dönüşümün bölüşüm boyutundan arındırılması gerekir. Bu "arındırma", sütun 2'de "düzeltili ücret payı" hesaplanarak gerçekleştiriliyor. Böylece, sütun 4'teki W(d)/GSYH oranı, işçi sınıfının diğer tüm sınıflara karşı (gelir dağılımı ölçütü açısından) göreli durumunun seyrini ifade etmiş oluyor.

Tablo XX'nin işçi sınıfıyla ilgili göstergeleri (sütun 1-4), ara-dönemlerde büyük ölçüde tutarlı seyretmektedir:

1998-2002 döneminde ücret / emek verimi makası açılmış; milli gelirde (istihdamdan arındırılmamış) ücret payında da artış sağlanmıştır. Büyümenin durduğu bu beş yıl içinde ücretli istihdam artışı da durgunlaştığı için sütun 3 bu dönem için güvenilir bir bölüşüm göstergesidir. Durgunlaşma içinde verim düşmüş; ücretler direnmiş;*sanayi sektörü katma değeri içinde kâr payı aşınmıştır.*Neoliberal modelin işgücü piyasalarını esnekleştirme programı henüz etkili değildir.

"Esnekleştirme", *AKP'li yılların (2003-2013) tümü içinde etkili olmuş; ücret/verim makası daralmış;* işçilerin katma değerdeki payları aşınmıştır. Yıllık ortalama değişim oranı, yüzde olarak -1.7 ile -2.6 arasında seyretmiştir (sütun 1-2, son satır). Benzer bir sonuç, milli gelirde ücret payının (iki tanıma göre de) aşınmasıyla da gözleniyor.

Kâr / ücret paylarıyla ilgili temel dönüşümün *AKP'nin ilk beş yılında gerçekleştiği* gözleniyor. Ücret/verim makasında yıllık ortalama değişim yüzde olarak -4.5 ile -5.3 olarak kâr payı lehine değişmiş; milli gelirde ücretlerin oranı da (her iki tanıma göre de) önemli boyutlarda gerilemiştir (satır 7).

2008-2013 döneminde ise, bulgular farklılaşmaktadır (satır 8). Kâr payındaki artış eğilimi, TİSK verilerine göre (sütun 2), sürmüş, ancak yavaşlamış; Kalkınma Bakanlığı verilerine (sütun 1'e) göre durmuştur. Milli gelirde ücret payı ise aşınmaktadır. İşgücü piyasalarında esnekleşme süregelmekte; ancak emek verimi durgunlaşmaktadır. Dönemin son iki yılında asgari ücretler daha hızlı artmıştır. Brüt kâr oranları 2013'te bu etken sonunda aşınmış olabilir (sütun 1, satır 5).

Piyasa için üretim yapan *orta-küçük çiftçilerin göreli durumunu sarsan "neoliberal şok"* ise, *tarımsal reform programlarının* hızla uygulanmaya başladığı 1998- 2002 arasında etkili olmuştur. Tablo XX'de sütun 5-6, tarım sektörünün karşılaştığı dramatik fiyat şokunun boyutlarını veriyor: Bu beş yılda göreli fiyatlarda (TTH1 ve TTH2'ye göre) yüzde 38 ve 25'lik oranlarda bir çöküntü gerçekleşmiştir. Bu çöküntü,

yıllık ortalamalar olarak yüzde 12 ve 7.3'lük aşınma oranlarına (satır 6) tekabül etmektedir.

AKP yıllarının tümü dikkate alındığında ise, iki TTH göstergesi de aynı sonucu veriyor: *1998-2002 döneminde tarımın göreli durumundaki çarpıcı bozulma, dönem sonuna kadar büyük ölçüde sürdürülmüştür.* Tarım sektöründe 1998 sonrasında Türkiye'de gözlenen boyutta fiyat şokları, genellikle sonraki yıllarda kısmen veya tamamen telâfi edilir. AKP iktidarının bölüşüm ilişkilerinde Türkiye çiftçisine "armağanı", bir önceki dönemdeki dramatik şok sonunda oluşan sektörler-arası fiyat ilişkisini, olduğu gibi korumak olmuştur. Bir sonuç, 2003-2007 yıllarında tarımsal istihdamdaki çarpıcı boyuttaki (3 milyon civarındaki) düşme olmuştur.

Tarımsal istihdamdan işgücü piyasalarına taşan kır emekçilerinin kaderi ne oldu? Bir yanıt, son iki sütunda gözlenebilir. *İşsizlik,* 1998'de düşük boyutlardadır. "Dar" ve "geniş" tanımlı işsizlik oranları yüzde 7 ve 9'un altındadır. İki krizi içeren "beş kayıp" yıl sonunda bu oranlar yüzde olarak 10.3 ve 14'e tırmanmış; AKP'nin "Lale Devri" boyunca (hızlı büyümeye rağmen) iki hanede süregelmiş; dönem sonunda (2015'te) on üç yıl öncesini aşan bir eşiğe (yüzde 10.8 ve 17.3'e) yerleşmiş görünmektedir.

Böylece, *1998-2002'de tarımda gözlenen neoliberal bölüşüm şoku ve işsizlik oranlarında 2001 krizinde gerçekleşen sıçrama, AKP'li yıllarda da sürmüştür.* Kriz-durgunluk yıllarında bozulan koşullar, hızlı büyüme dönemlerinde telâfi edilememiştir. Esnekleşen işgücü piyasalarıyla yakın bağlantı söz konusudur.

Türkiye'nin 1994 krizinde bölüşüm ilişkilerinin emek aleyhine dönmesi kalıcı olmamış; temel bölüşüm göstergelerinden çoğu birkaç yıl içinde kriz-önceki duruma geri dönmüştü. (Bkz. Bölüm IX, Tablo X) Bu "önceki hale dönüş", çevre ekonomilerinde emek aleyhine bölüşüm şoku yaratan finansal krizlerin çoğunda da gözlenmiştir. "Beş kayıp yıl"ın dip noktasını oluşturan 2001 krizinin sonrasında ise bu "eskiye dönüş salınımı" gözlenmiyor. AKP döneminin bölüşüm bilançosunun çarpıcı bir özelliği budur.

2003-2015 döneminde yüksek boyutlu sermaye girişlerinin etkisi altında biçimlenen makro-ekonomik dengeleri, bölüşüm göstergeleriyle birleştirmek mümkündür. Tablo XXI bu doğrultuda bir açılım olarak görülebilir.

***Tablo XXI** 2004-2013: Cari Fiyatlarla Kişi (İşçi, Çiftçi) Başına Ortalama Büyüme, %*

GSYH	Tüketim	Yatırım	Ücretler	Çiftçi geliri
10.9	12.8	11.8	6.4	9.5

Notlar ve kaynaklar: TÜİK verileri. Tüketim: Hane halklarının (özel) tüketim harcamaları ile devletin cari harcamalarının toplamı. Sütun 4: Saatlik ücret serileri kullanıldı. Sütun 5: Cari fiyatlı GSYH tarımsal hasıla *bölü* tarımsal istihdam serisinden türetildi.

Tablo, on yıllık bir dönemde cari fiyatlarla kişi başına milli gelirin (GSYH'nin) büyüme hızını, (yine cari fiyatlarla) kişi başına toplam (özel+kamusal) tüketim ve yatırım harcamalarıyla; sonra da kişi başına işçi ve çiftçi gelirleri ile karşılaştırmak amacıyla oluşturuldu.

Makro-ekonomik düzlemde kaynak tahsisleri, cari fiyatlarla, yani bugün geçerli olan fiyatlar sistemi içinde yapılır. Bu nedenle yıllık büyüme hızları cari fiyatlarla verildi.

Bu basit tablodan dört genelleme yapabiliyoruz. Birincisi, kişi başına *tüketim ve yatırım harcamalarındaki büyüme, milli gelirin ortalama büyüme hızını aşmıştır.* Nedenine önceki kesimlerinde değinildi: Dış kaynak girişlerinden kaynaklanan sürekli cari açıklar...

İkinci olarak, *kişi başına tüketim, kişi başına yatırımı aşan bir tempoyla büyümüştür.* Bu, dış kaynak girişlerinin sermaye birikimini değil, öncelikle tüketimi besleyen bir özellik taşıdığını gösterir.

Üçüncü olarak, kişi başına *işçi ve çiftçi gelirlerinin artış hızı, kişi başına milli gelirin büyüme temposunu geriden izlemiştir.* Bu, Tablo XX'nin ilk altı sütunundaki bulgularla tutarlıdır: *İşçi ve köylü sınıflarının toplam hasıla ve katma değer içindeki payları aşınmıştır.* Karşılaştırmayı sabit fiyatlarla ve kişi, çiftçi, işçi başına yıllık gelir artış oranları olarak yapalım. Sıralama değişmeyecektir. Aynı sırayla ve yüzdelerle: **2.9 → 2.1 → 1.4...** Ek bir sonuç daha çıkmaktadır: Köylü ve işçi sınıfları için *bölüşüm kayıpları mutlak yoksullaşmaya yol açmamıştır.*

Dördüncü olarak, emekçiler, bölüşüm kısıtını aşan tüketim artışlarına ulaşabilmiştir. Tüketimin sınıfsal ayrışmasını belirleyemiyoruz; ancak, işçiler ve çiftçiler Türkiye toplumunun en kalabalık ve ortalama tüketim eğilimleri en yüksek iki sınıfıdır. Kişi başına tüketimde yüzde 13'e yakın artış temposunun bu iki sınıf için de geçerli olduğu kabul edilmelidir. Buna

göre kişi başına çiftçi ve işçi tüketim harcamaları, gelirlerini (ücretleri ve tarımsal gelirleri) aşan bir tempoyla artmıştır.

Sembollerle de özetleyelim: **g: Kişi başına büyüme hızı; mg: milli gelir; t: tüketim; w:ücret; ç=çiftçi geliri** ise, 2004-2013'te **g(t) > g(mg) > g(ç) > g(w)** geçerli olmuştur. AKP'nin politik başarımını da etkileyen bu bağlantılar, ikincil bölüşüm ilişkileri, yeniden dağıtım mekanizmaları aracılığıyla incelenebilir. Tablo XXII ana göstergeleri sergiliyor. Bulguları birkaç başlık altında özetleyelim:

***Tablo XXII** İkincil Bölüşüm İlişkileri*

	Tüketim/ GSYH	Tüketime kredi/ GSYH	Sos. güvenlik/ GSYH	Ücretlere Vergi Baskısı	Emekçiler Net Servet payı
2002	80.8	1.9	--	1.49	12.4
2007	84.1	11.1	11.6	1.99	24.2
2014	85.9	20.4	13.9	2.30	-27.3
1998-2002	80.2	1.9	--	1.37	--
2003-2007	83.4	7.0	11.4	1.98	17.4
2008-2014	85.0	17.0	13.3	2.14	-6.5*

Kaynak ve notlar: İlk üç sütun: BSB (2016. Tablo V.1). Sütun 4: Ücretlere gelir vergisi baskısı=(Ücretlilerin gelir vergisi/Toplam gelir vergisi)/(Ücret/GSYH). Son sütun: Bahçe, Günaydın ve Köse (2011). Burada *cari fiyatlarla net (finansal) servet* = Vadeli, vadesiz ve döviz mevduatı + Devlet tahvilleri ve hazine bonoları + Hisse senetleri + Yatırım fonu + Nakit para – Borç toplamı. *Kapsanan emekçi gruplar*: Köylüler, topraklı geçimlik köylüler, kentli mülk sahibi emekçiler, kentli mülksüz emekçiler, kentli işsizler, tarım emekçileri, topraksız geçimlik köylüler, kırsal işsizler. Her yıl ve dönem için bu grupların toplam net servetten payları hesaplanmıştır. (*): 2008-2011.

(1). Tablonun ilk sütunu gösteriyor ki, on iki yılda toplam tüketimin milli gelirdeki payı 5 puan art-

mıştır. Bu orana dönem boyunca yüzde 20 oranında seyreden (bkz. Tablo XV) yatırımları eklersek (yaklaşık yüzdeler olarak 85,0+20,0=105,0), ekonominin kaynak kullanımı, üretim düzeyini yüzde 5 oranında aşmış olur. Bu, aynı dönemde cari işlem açığının milli gelirdeki oranına (kabaca) tekabül etmektedir. Dış kaynak girişlerinin Türkiye'de tüketim artışlarını desteklemiş olduğu ortaya çıkıyor.

(2). Özel tüketimdeki artışı belirleyen ana etkenlerden biri, kredi kartı, ihtiyaç, konut, taşıt kredilerinin toplamından oluşan tüketici kredilerinin milli gelire oranındaki çarpıcı artış (sütun 2) ile ortaya konuluyor.

(3). Kredi akımlarında sözü geçen gelişmeler Türkiye'de servet dağılımına yansımıştır. Tüketici kredilerindeki tırmanmanın ilk aşamasında emekçi sınıfların toplam net finansal servetteki payları yükselmiş; yüzde 20 eşiğini aşmıştır. 2008 sonrası, "borç tuzağı" aşamasıdır. Emekçilerin borç toplamları, finansal varlıklarını aşmış; "negatif net servetler" dönemi başlamıştır (sütun 5).

(4). Sütun 3, kamu tüketimindeki artışa ışık tutuyor. Sosyal devlet kurumlarını aşındıran neo-liberal uygulamalar, Sosyal Güvenlik Kurumu çerçevesinde gerçekleşen emeklilik, sağlık harcamaları ile önemli bir bölümü kamu bütçelerinden kaynaklanan yeni tür, pek çoğu kurumsallaşmamış sosyal yardımlarla telafi edilmiştir. Tabloda kapsanan iki dönem ortalaması, devlet bütçesinden yapılan sosyal harcamaların milli gelir payında 1.9 puanlık bir artış belirlemektedir.

Bu harcamaların finansmanı, farklı sınıflara veya gelir gruplarına nasıl yansımaktadır? Ücretli, maaşlı,

yevmiyeli emekçilerin vergilere katkısını doğrudan ölçen bir gösterge olan *ücretlilerin vergi baskısı* (sütun 4), aynı dönemde 0.8 puan yükselmiştir. AKP döneminde ücretlerden kesilen gelir vergisi ile dolaylı vergilerin toplamının vergi hasılatındaki payı, on puan (yüzde 65 → yüzde 75) yükselmiştir.

Neoliberal yılların tümünü kapsayan bir dönüşümün (ve AKP'li yılların) sonuna ulaşıldığında, emekçi sınıflarda "vergi mükellefi bilinci" tarihe karışmıştır. Bu sınıfların kamu harcamalarına katkısı önemli oranlarda yükselmiştir; ama vergi yükleri, artık, hemen hemen tümüyle bordrolardan ve tüketim harcamalarından ("fark edilmeden") toplanmaktadır. Dolayısıyla vergilemede eşitsizlikleri artırıcı ("regresif") özellikler, artan vergi yükünü üstlenen katmanlar tarafından doğrudan algılanamaz. Neoliberal döneme özgü yeni tür ve geleneksel sosyal harcamalardaki artışlar ise somuttur; "alan-veren bellidir"

Kamu maliyesinin gelir dağılımı üzerindeki bütüncül etkisinin bir ayağını oluşturan vergi sistemindeki "regresif" (eşitsizlikleri artırıcı) bozulma, böylece, örtülü kalmış; AKP iktidarına avantaj sağlamıştır.

AKP döneminin bölüşüm ilişkilerinin incelenmesini, burjuvazinin katmanları arasında *artı-değerin paylaşım sorunlarını ve servet dağılımındaki değişiklikleri* de kapsayarak tamamlamak gerekiyor.

Bölüm X'da vurgulanan bir tespiti hatırlatalım: *Neoliberal reform programlarında devleti küçültme hedefinin, müdahale-koruma mekanizmaları ile ayrıcalıklı katmanlara itikal eden rantların tasfiyesini sağlayacağı beklentisi, 1980 sonrasında Türkiye'de iflas etmiş; tam aksine neoliberalizme dönük yeni rant bi-*

çimleri yeşermiş; yeni yüzyıl sonrasında bunlar devâsâ boyutlar, kriminal özellikler kazanmıştır.

Bu tespitler neoliberalizmin kumanda merkezlerinde yaygınlaşınca, yapısal reform programlarına "yolsuzlukla mücadele" gündemi eklenmişti. Bu gündemin bir öğesine göre, devletin "rant yaratma" imkânı taşıyan eylemleri, siyasal iktidarların dışına taşınmalıdır. Türkiye'de bu doğrultudaki bir girişim, "Derviş reformları" sırasında hayata geçen iki *özerkleştirme* aracılığıyla somutlaştı: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) özerkleştirildi ve Ocak 2002 tarihli Kamu İhale Kanunu ile devlet ihalelerini yönetecek özerk bir kurum (Kamu İhale Kurumu) oluşturuldu.

Özerkleşen TCMB'nin, sonraki yıllarda AKP iktidarının talepleri ile neoliberal para politikası kuralları arasındaki çelişkiler nedeniyle karşılaştığı sorunları bu bölümün önceki kesimlerinde inceledik. Kamu İhale Kurumu (KİK) ise, AKP iktidarının sınıfsal ittifakları içinde ayrı bir önem taşımıştır.

Kamu İhale Kanunu ve KİK, bir Dünya Bankası tasarımıdır. Amaç, devlet ihalelerinde yasayla belirlenen nesnel ölçütlerin özerk KİK tarafından yürütülmesini sağlamak ve siyasi iktidarın "ayrımcı, kayırmacı" eylemlerini önlemektir. "Resmî" söyleme göre, iktidar ve sermaye çevreleri arasında rant oluşumu ve aktarımı nesnel paylaşım kurallarına göre düzenlenince devlet harcamalarında israf ve yolsuzluk sınırlanacak; kamu yatırımlarının, hizmetlerinin özel sektörce üstlenilmesinin meşruiyeti güçlenecektir. "Resmî" söyleme girmeyen bir diğer amaç ise, "ekonomik milliyetçiliği", yani uluslararası sermaye aleyhine kayırmaları frenlemektir.

AKP iktidarı bu düzenlemeden tedirgin oldu. R.T. Erdoğan, İstanbul Belediye Başkanı döneminde inşaatçi, müteahhit, emlakçi özellikleri ağır basan iş çevreleriyle yakın ilişkiler kurmuştu. Kentsel rantları belirleyen yasaların, yönetmeliklerin, imar planlarının, izinlerinin gelir dağılımının ötesine giden; servet birikimine açılan özellikler taşıdığını gözlemişti. İstanbul deneyiminin 2002 sonrasında siyasi iktidara taşınarak Türkiye çapında bir güç kaynağına dönüştürme olanağının önlenmesini, sınırlanmasını, denetlenmesini benimseyemezdi.

Bu olanak, sınıfsal bir programla da bağlantılıydı. AKP iktidarına ve siyasi lidere bağımlı bir "alt-burjuvazi" oluşturmak tasarlanıyordu. İnşaat odaklı devlet ihaleleri ve kentsel rantların denetiminde "serbest rekabet" değil, iş çevreleri saflarında kayırma/dışlama yöntemleri gerekmekteydi. Siyasi iktidarın buradaki özgürlük alanı, geleneksel yargı denetimi dışında yeni kurumsal engellerle karşılaşmamalıydı.

Bu nedenlerle AKP iktidarının ilk gününden itibaren 2002 tarihli yasanın işlerliği etkisizleştirildi; özerk KİK'in yetki alanı kısıtlandı. İlk önlem, Kamu İhale Kanunu'nun 2003 başındaki uygulama tarihinin ertelenmesi oldu. Sonraki on yılda yasa 23 kere değiştirildi; istisnalar artırıldı; çok sayıda yeni yönetmelik özgün yasanın ilkelerini etkisiz hale getirdi. 2010 Anayasa değişikliği, idarî yargının müdahale alanını sınırladı; "kamu çıkarına uygunluk ve yerindelik" gerekçeleriyle devlet ihalelerinde usulsüzlük, yasadışılık iddialarının iptale yol açmasını güçleştirdi. İncelenen dönemin sonuna gelindiğinde büyük devlet ihalelerinin çoğunda KİK devre dışı kalmıştır.

Kentsel mülkiyet yapısında önemli dönüşümler gerçekleşti. Kentsel dönüşüm uygulamaları AKP kadroları ve müteahhitler arasındaki paylaşım alanlarından biri oldu. Yerel yönetimlerin, Arsa Ofisi'nin, Milli Emlak'in, kamu kuruluşlarının mülkiyetinde veya tasarrufunda olan; piyasa değeri düşük, bazen "meta" özelliği hiç olmayan kent arazisini özel mülkiyete dönüştürme yöntemleri oluşturuldu. Mülkiyetin TOKİ'ye intikalini ve imar planlarında değişiklikleri, ayrıcalıklı gayri menkul yatırım ortaklıkları ile birlikte yürütülen projeler izledi. Bu çerçeve içinde inşaata açılan arsalar, üretim sonrasında astronomik değer artışları ile pazarlanır. Kamu varlıklarına el koyma ile başlayan ölçüsüz bir servet birikimi söz konusudur. Bu dönüşümler ayrıntılı olarak Buğra ve Savaşkan (2014), Çeviker-Güraka (2016), Mollaveisoğlu (2010) ve Sönmez (2015) tarafından incelenmiştir.

Bu tür değer artışlarının paylaşımı, doğası gereği "selektif"tir. Kamu İhale Yasası'nın etkisizleştirilmesi, devlet ihalelerinde de "ödüllendirilen" / "dışlanan" iş çevreleri ayrımını genelleştirdi. Kaynak bolluğu ortamı 2009 sonrasında tükenince gerilimler arttı. Erdoğan'ın 2010 Anayasa Referandumu sırasında büyük patronlara, "*taraf olmayan bertaraf olur; hepinizin devletle işi var; ayağınızı denk alın*" uyarısı, "cezalandırma" uygulamalarının habercisi oldu. Yine de egemen sınıflar blokunun genel çıkarları açısından neoliberalizmin temel çerçevesine bağlı kalan tek parti iktidarının sağladığı istikrar ortamı ağır bastı. En azından 2013'e kadar bu blok iktidara topluca destek verdi.

İhaleler ve kentsel rantlar alanında ayrıcalıklı müteahhit, iş adamı, şirket yöneticisi ile siyasi liderler arasındaki paylaşım ilişkilerinin, Aralık 2013 sonrasında ceza davalarına, ses kayıtlarına, dört bakanın istifasına ve TBMM'de aklanma aşamalarına, bu bölümün başında değinilmişti.

Bu dönüşümlerin Türkiye'de servet dağılımına yansıması kaçınılmazdır. Tablo XXIII, Credit Suisse'in dünya finansal servet dağılımı tablolarından alınmıştır ve AKP'li yıllara bu açıdan ışık tutmaktadır.

***Tablo XXIII** Türkiye'de En üst % 1 ve % 10 Dilimlerin Net Servet Payları*

	2003	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Üst %1	40.0	42.9	43.8	45.4	47.3	49.1	51.3	52.3	54.3
Üst %10	68.0	70.2	70.2	70.7	73.1	74.3	75.7	76.4	77.7

Kaynak: Global Suisse 2014, Table 4-3 ve 4-4. Net (finansal) servet tanımı için bkz. Tablo XXII'deki not.

Tabloda net servet dağılımında üst dilimlerin paylarında gözlenen artış iki ana nedene bağlanabilir. Birincisi küçük aile işletmelerinin şirketleşmesi ve finansal servet kayıtlarına katılması ile ilgilidir. İkinci neden, AKP döneminde kamusal taşınmazların (örneğin kent arsalarının), yukarıda açıklanan süreçler sonunda özel mülkiyete dönüşmesi; geçmişte sembolik (hatta bazen sıfır) değer taşıyan servet öğelerinin "piyasalaşması, fiyatlanması" sonunda kayıtlara geçmesidir. Sonuç, yüksek varlıklı grupların toplam servet paylarında belirgin bir artıştır.

Tablo XXII'de emekçi grupların net servet mülkiyetindeki paylarının 2007 sonrasında (aşırı borçlanma

nedeniyle) "eksi" değerlere dönüştüğü belirlenmişti. Tablo XXIII'te yüksek (özellikle de "en üst yüzde 1'lik") servet gruplarının paylarındaki tırmanmanın 2007 sonrasında hızlanması, emekçi paylarının erimesiyle eş-zamanlıdır ve bağlantılı olduğu düşünebilir.

AKP'li yıllarda servet dağılımında meydana gelen değişimlerin toplumsal ve politik uzantıları, gelir dağılımı yansımalarından farklıdır. Gelir dağılımı değişiklikleri *akımlardan* oluşur; istatistiklerde pay veya düzey olarak kazanan / kaybeden grupları belirlemek güç değildir. Gelirler söz konusu olduğunda bölüşüm karşıtlıkları günlük hayatla doğrudan bağlantılıdır. Kamuoyu tarafından da kolayca algılanabilir.

Servet dağılımındaki değişmeler ise *stoklar* ile ilgili olduğu için güncel istatistiklerde yer almaz. Gelir akımlarına dönüşmediği sürece, "kazançlar"a refakat eden "kayıplar", açık-seçik karşıtlıklar söz konusu değildir. Kamu maliyesi üzerinde bir yük oluşturmaz; hatta emlak (servet-bağlantılı) vergi tabanını genişletici etki mümkündür. AKP lider kadrolarında "bütçeye dokunmayan işler yolsuzluk değildir" söyleminin yaygınlaşması, bu durumla bağlantılıdır.

Yeni yüzyılın başlarında iktidarı devralan AKP, bölüşüm ilişkilerinde "zamanın ruhu" olan küreselleşme söylemine ve neoliberalizme büyük ölçüde uydu. "*Piyasalar (yani, yabancı, yerli finans kapital ve rantiyeler) tedirgin edilmesin; sermaye kaçmasın*" söylemi, iktisat politikalarına muhalefet potansiyelini şantaj al-

tında tuttu; direnme eğilimlerini zayıflattı; etkisiz kıldı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal devlet birikiminin, kurumlarının "yapısal reformlar" ile gerilemesi, yerel yönetimler, parti örgütleri, cemaat-tarikat yapıları ve dernekler tarafından üstlenilen sosyal yardım programları ile telafi edilmeye çalışıldı.

Bu anlayış, emekçilerin sınıfsal taleplerine duyarlılığı reddetmekte; yoksulları ve yoksunları belirleyerek gözetme, koruma önceliğine kaymakta; bu alanda da çözümleri siyaset dışına taşımaktadır. Sonuç, halk sınıflarının siyasetten beklentilerinin aşınmasıdır.

2010 anayasa referandumu, yürütmenin ve sermayenin "kamu menfaati"ni zedeleyen eylemlerinin idari yargıya taşınmasını güçleştirdi. Cumhuriyet tarihinin günümüze taşıdığı kamusal varlıkların kapkaççı çevreler ile iktidar kadroları arasındaki yağmalanmasını frenleyebilecek kimi olanaklar, düzenlemeler de etkisiz kılındı. Devlet aygıtında yaygın ve derinleşen yozlaşma gündemdedir.

Sözü edilen kanallardan beslenen bu tehlikeli dönüşümün Türkiye'de temsilî demokrasinin meşruiyetini tahrip ettiğini ve neoliberal gündeme uzun süreyle sempatiyle bakan liberal çevreler tarafından algılanmadığını düşünüyoruz.

XII. Sonuç: Bazı Ana Çizgiler

I

Türkiye'nin 1908-2015 yıllarının, yani yüz yılı aşan bir zaman diliminin iktisat tarihi ne gibi ana çizgiler ortaya koymaktadır? Bu tarihin bize öğrettiği ilginç bilgiler kümesinin ötesinde, ne gibi temel eğilimler ortaya çıkmakta; bunlar ne türden saptamalar (hatta mümkünse genellemeler) yapmaya imkân vermektedir?

Bizce bu soruları iki tema altında tartışabiliriz. Birinci olarak, incelenen zaman süresi içinde üretim güçlerinin gelişim temposu ve eğilimleri üzerinde odaklaşmak; Türkiye ekonomisinin, incelenen uzunca dönem içinde durağan özellikler mi, dinamik özellikler mi içerdiği sorusunu incelemek yararlı olacaktır. İkinci olarak, 1908-2015 arası, Türkiye'de kapitalizmin geliştiği ve yerleştiği yıllardır ve bu dönüşüme 1908'de patlak veren ve bütün tökezlemelerine ve aksaklıklarına rağmen sonraki yıllarda devam eden bir burjuva devrimi uzunca bir süre damgasını vurmuştur. Bu

çerçeve içinde tartışılması gereken sorun, sözü geçen devrimci dönüşümün tamamlanmamış olmasından ve böylece Türkiye kapitalizminin gelişim biçiminde, gerek ekonomik yapıya, gerek siyasi yapıya ilişkin bir şeylerin eksik kalmış olmasından kaynaklanıyor. Öyle ki yeni yüzyıla yaklaşırken Türkiye hem dünya ekonomisiyle eklemlenmesinde, hem de içsel olarak kronik gerilik unsurları taşımaktan, kısacası azgelişmişlikten kurtulamamış; kemale ermiş bir burjuva demokrasisi yerine, uzunca bir süre popülizm ile çeşitli renklerde (ancak yüzyılın sonlarına doğru reformist değil tutucu karakterleri ağır basan) askeri rejimler arasında yalpalamaya mahkûm kalmıştır. Yeni yüzyılın ilk on beş yılı tamamlanırken ekonominin uluslararası kapitalizme bağımlılığı artmakta; temsilî demokrasi ise ağır bir krize saplanmaktadır.

Şimdi bu saptamaları biraz daha derinliğine tartışalım.

II

Tek başına yetersiz olmasına rağmen, ekonomik gelişmenin en bütüncül göstergesi olarak kabul edilen milli gelir serileri, Cumhuriyet öncesi dönem için yoktur. 1923-2015 yılları boyunca ve 92 yılın tümü itibariyle millî gelirde sabit fiyatlarla (reel olarak) hesaplanan büyüme hızlarını Tablo XXIV'te sunuyoruz. Tablodaki dönemler önceki bölümlerde ortaya konulan dönemleştirmeye paraleldir; ancak ufak farklılıklar içererek...

Tablo XXIV Dönemler İçinde Büyüme Hızları, 1923-2015, Yüzdeler

Dönemin Niteliği	*Kapsanan Yıllar*	*Ortalama Büyüme, %*
Cumhuriyetin 92 yılı	**1924-2015**	**4.9**
1. İlk 25 yıl	**1924-1948**	**3.8**
1a. Açık ekonomi koşullarında yeniden inşa	1924-1929	8.6
1b. Korumacı-devletçi sanayileşme	1930-1939	5.8
1c. Savaş yılları ve sonrası	1940-1948	0.7
2. Öncesi, sonrasıyla DP	**1949-1961**	**5.9**
3. Karma, müdahaleci ekonomi	**1962-1979**	**6.5**
4. Neoliberalizmin aşamaları	**1980-2015**	**4.1**
4a. Sermayenin karşı saldırısı	1980-1988	4.9
4b. Serbest sermaye hareketleri	1989-1997	4.3
4c. İMF güdümü ve dört kayıp yıl	1998-2002	1.0
4d. AKP'nin Lâle Devri ve Sonrası	2003-2015	4.4

İlk önce, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin tümünü kapsayan ortalama yıllık büyüme hızı üzerinde duralım. Dönemin tümünde gerçekleşen yüzde 4,9'luk büyüme hızı, Türkiye ekonomisi için dinamik/durağan değerlendirmelerinden hangisini geçerli kılmaktadır?

Yanıt, "ne birincisi, ne de diğeri" olmaktadır. Bu sorunun tartışılmasını Şevket Pamuk'un kişi başına uluslararası GSYH verileri üzerindeki bulgularını Tablo XXV'de kullanarak yapalım. Görülmektedir ki, Türkiye ekonomisinin 1913/1950 ile 2000 yılları arasındaki büyüme hızı, seçilmiş ülkeler ve coğrafi bölgelerle karşılaştırıldığında "ortalarda" bir konumda yer almakta; Mısır, Hindistan, Afrika ve Latin Amerika'yı aşmakta; Japonya, Kore ve Çin ile Güney Avrupa'nın (İtalya, Portekiz, Yunanistan ve İspanya'nın) gerisine düşmekte; yüzyılın başında dünya ekonomisinin met-

ropollerini oluşturan ABD ve B. Avrupa arasındaki fark ise kapanmamaktadır.

Karşılaştırmayı büyük zaman aralıkları içeren dönemlere intikal ettirdiğimizde, Türkiye ekonomisinin göreli konumunun zaman içinde (özellikle 1973 sonrasında) bozulduğu ortaya çıkmaktadır. 1950-1973 döneminde Türkiye'nin büyüme hızı, Hindistan, Çin ve Mısır'ı aşmaktayken, neo-liberal politikaların damgasını taşıyan 20. yüzyılın son çeyreğinde bu ülkelerin gerisine düşmektedir.

***Tablo XXV** 1913 (1950)-2001 Yılları Arasında Kişi Başına GSYH Artış Oranları, Uluslararası Bulgular (1990 ABD doları cinsinden)*

	1913	1950	1973	2000
Türkiye	1.00	1.33	3.13	5.00
Türkiye	---	1.00	2.35	3.75
Çin	1.00	0.80	1.52	5.65
Hindistan	1.00	0.91	1.27	2.59
Kore	1.00	0.86	3.18	13.61
Mısır	1.00	0.98	1.40	2.91
Japonya	1.00	1.39	8.26	14.74
ABD	1.00	1.80	3.15	5.16
B.Avrupa	1.00	1.36	3.30	5.08
G.Avrupa	1.00	1.27	4.17	6.83
L.Amerika		1.00	1.53	1.81
Afrika	---	1.00	1.20	1.65

Kaynak: Pamuk (2002).

Bu gözlemleri, daha ayrıntılı dönemleri içeren Tablo XXIV'ün bulgularıyla birleştirelim. Dönemleri, ortalama (ve "logaritmik" olarak hesaplanan) büyüme hızları bakımından karşılaştırdığımızda birkaç ilginç

saptama yapabiliyoruz. "Yeniden inşa" koşullarının istisnaî özelliğini dikkate alarak 1924-1929 dönemini dışlarsak, Cumhuriyet tarihinin yüksek (yüzde 6 dolaylarında ve üstü) büyüme hızlarına ulaştığı üç dönem, 1930-1939, 1949-1961 ve 1962-1979 yılları olarak belirleniyor. İzlenen politika modeli ile ekonominin büyüme potansiyeli arasında bir bağlantı kurmaya çalışırsak, dış dünyaya bir ham madde ihracatçısı konumunda açılma yönelişini temsil eden ve 1948'i izleyen yılların, dünya ekonomisinin aynı tarihlerdeki canlanma konjonktürünce etkilendiğini ve bu konjonktürün Kore savaşı bitiminde son bulmasıyla birlikte, yani kısa sürede Türkiye ekonomisinin de tıkanmaya sürüklendiğini belirliyoruz. Bu çerçeve içinde, 1930-39 ve 1962-1979 yıllarına damgasını vuran iç piyasaya dayalı, müdahaleci-devletçi birikim modelinin "kalkınmacı" özelliklerinin, aşağıda tekrar tartışacağımız alternatif (entegrasyoncu) modele göre ağır bastığını, ihtiyatla da olsa, söyleyebiliyoruz.

Bu bağlamda daha da önemli bir saptama, ilk önce dış ticaret, sonra da sermaye hareketleri bakımından dünya ekonomisine yeni baştan açılmayı içeren 1980'li yılardan itibaren Türkiye ekonomisinin büyüme temposunun daha düşük bir eğilime yerleşmesi ile ilgilidir. Ana nedeni iktisadi yapının (örneğin İspanya, Yunan, Portekiz ekonomileri gibi) olgunlaşmasında aramak eksik kalacaktır. Zira, Bölüm XI'de tartışıldığı gibi Türkiye ekonomisi, hâlâ tarımda ve kentsel ekonomide büyük boyutlu emek rezervleri taşıyan azgelişmiş yapısal özelliklerini korumaktadır. Ve, Tablo XXV'te gözlendiği gibi, bu anlamda çok daha "olgun" özellikler taşıyan Güney Avrupa ekonomileri, 20. yüz-

yılın son çeyreğinde, Türkiye ekonomisinin büyüme hızını aşabilmişlerdir. Durgunlaşma eğilimini, sözü geçen dönemlere damgasını vuran neoliberal politikaların sermaye birikim oranları ve yatırımların profili üzerindeki etkilerine bağlamak daha doğru görünmektedir.

1923-2015 yıllarının tümü dikkate alındığında yüzde 5'e yaklaşan bir büyüme hızı, yukarıda da değinildiği gibi, Türkiye ile Batı arasındaki kişi başına düşen gelir farklarını, kabaca, değişmeden korumuştur. Bu bulgu, "Batı ile gelir uçurumunun kapanması" olarak anlaşıldığı takdirde "azgelişmişliğin aşılması" hedefi bakımından Türkiye ekonomisinin bu uzun zaman dilimi içinde başarılı olamadığını ortaya koymaktadır. Tek başına bu olgudan hareketle, Türkiye ekonomisine durgun, statik özelliklerin egemen olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak, bu tarih diliminin yeni yüzyılı içinde benzer konumdaki bazı ülkeler, öncelikle Asya'da dinamik bir gelişme sürecine girmiş iken, Türkiye'nin prematür bir durağanlık patikasına yerleşmiş görünmesi endişe vericidir. Ne var ki, bu nicel saptamalar, azgelişmişlik sorunsalının tartışılması bakımından yeterli değildir. Tartışmayı bu alana verimli bir biçimde taşıyabilmek için Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinin içeriğini ve kimi özelliklerini yeni baştan eleştirel bir süzgeçten geçirmemiz gerekiyor.

III

Üretim güçlerinde meydana gelen bu gelişmeler, bir yandan Türkiye'de kapitalist üretim biçiminin toplu-

ma giderek egemen olmasına imkân vermiş; öte yandan da bu üretim biçiminin gelişimi sayesinde gerçekleşmiştir. Böylece, 20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihi, aynı zamanda Türkiye'de kapitalizmin gelişiminin tarihidir.

Kapitalist bir toplumsal sistemin yerleşmesinin istisnasız değilse bile yaygın bir önkoşulu, siyasi iktidar ve üst yapı sorunlarını bir burjuva devrimiyle çözmesidir. Türkiye'de burjuva devrimi için bir başlangıç yılı saptanacaksa, bunun 1908 olduğunu bu çalışmanın birinci bölümünde ileri sürdük. Ancak, 1908 dönemecinin, 15 yıl süren bir devrim sürecinin sadece başlangıcı olduğunu, bürokratik aristokrasinin iktidardan uzaklaştırılmasının ve modern bir burjuva devleti kurumlarının inşa edilmesinin sadece ilk adımını oluşturduğunu da belirttik. Sonraki yıllar ve on yıllar bu devrim atılımının ikincil (fakat yine de hayati) dalgalarını ve kapitalist üretim biçiminin yerleşmesinin kritik aşamalarını ve dönemeçlerini oluşturmuştur.

Kemalist devrim, bu anlamda 1908 devrimini tamamlayan ikinci bir dalgadır. Milli mücadele, cumhuriyetin kuruluşu ve bu kuruluşu izleyen üstyapı "devrim"leri, bir kere ulusal bir kapitalist gelişmenin önkoşulu olan siyasi *bağımsızlık* sorununu radikal bir biçimde çözmüş; ikinci olarak saltanat ve hilafete son vererek eski rejimin *siyasi* kurumlarını tasfiye etmiş ve üçüncü olarak da kapitalizmin *hukuki* ve kurumsal üstyapısının (çoğu kez Batı'dan aktararak ve bu yüzden ulusal bir sentez oluşturamama eleştirisine kendisini açık tutarak) ana unsurlarını inşa etmiştir.

Buna karşılık *ulusal bir ekonomi* oluşturma sürecinin, kalıcı ve ciddi bir biçimde 1930 sonrasında baş-

ladığını söyleyebiliriz. Büyük dünya buhranının, korumacı-devletçi iktisat politikası senteziyle karşılanması ve 1950 sonrasından farklı olarak ulusal (ve esas olarak devletin harekete geçirdiği) kaynaklara dayanarak (dış denge içinde) sanayileşmeyi başlatabilmesi, Türkiye kapitalizminin gelişiminde önemli bir olgunlaşma aşamasıdır.

1946-1950 yılları içinde çok partili parlamenter demokrasiye geçilmesi ve CHP'nin iktidardan seçim yoluyla uzaklaştırılması, bazı yorumculara göre bir anti-Kemalist karşıdevrim, bazılarına göre ise Cumhuriyet tarihinin tek devrimci dönüşümüdür. Her iki görüş de abartılıdır. *Otoriter-paternalist* (ancak, özellikle savaş yıllarında otoriter-baskıcı özellikleri ağır basmaya başlayan) bir rejimden, halk sınıflarının seçmen kimlikleriyle siyasete katıldığı *parlamenter popülizme* geçiş elbette olumludur. Ne var ki, çok partili sisteme 1946'da sosyalist partileri, bağımsız sendikaları kapatarak; basın-yayın, bilim dünyalarında da solu sindirerek geçilmiş olduğu unutulmamalıdır. Parlamenter sistem, on beş yıl boyunca, düşün ve siyaset alanında gerçek bir plüralizmin oluşmadığı koşullarda ve giderek baskıcı yönelişler içinde sürdürüldü.

Aynı dönemecin, bağımsız nitelikleri ağır basan bir ekonomik yapıdan bağımlı bir yapıya geçişi başlatmış olduğu da hatırlanmalıdır. Bu dönüşüm, 1954' ten itibaren şartların zorlamasıyla ve 1962'den itibaren bilinçli olarak ithal ikameci bir sanayileşme politikasıyla birleşince, ekonominin işleyişine, dünya ekonomisiyle eklemlenmesine ve özellikle bölüşüm süreçlerine önemli yenilikler getirmiştir. Ancak, bu yeniliklerin hem siyasi, hem ekonomik düzeyde özgür-

lükçü ve kalkınmacı özelliklerle baskıcı ve bağımlılık yaratıcı özelliklerin çelişkili bir bileşkesini oluşturduğu sonraki yıllarda ortaya çıkacaktır.

1960'lı ve 1970'li yıllar, bu bakımdan, yeni modelin siyasi ve iktisadi unsurları arasında sentez yıllarıdır. İktisadi boyutuyla, sanayileşmenin önce yaygınlaştığı, sonra derinleşmeye başladığı bir dönem söz konusudur. Dönem sonunda sanayinin milli hasıladan aldığı pay tarıma yaklaşmış; "makine yapan makineler yapmak", "ağır sanayiye yönelme" temaları, siyasi sloganlar düzeyinden planlama sürecine ve gerçeğe intikal etmeye başlamıştır. Ancak bu gelişmenin çok önemli çarpıklık ve gerilik unsurlarıyla iç içe meydana geldiği de, aşağıda ele alacağımız bir diğer gerçektir. Siyasi düzeyde ise, "parlamenter popülizm", 1971 yılında iki buçuk yıllık, 1980'de ise daha uzun bir süre için kesintiye uğramış ve bu modelin uzun dönemli istikrar unsurlarından yoksun olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kitabın bitim tarihi olan 2015 de, belki, farklı bir kesintinin başlangıç yılı olarak tarihe geçecektir.

20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihinin bir diğer ilginç öğretisi, iktisat politikaları (ve bu politikalarla bağlantılı ideolojik tavırlar) üzerinde iki ayrı çizginin açık veya kapalı biçimde, fakat sürekli olarak bir çatışma ve hesaplaşma içinde bulunmalarıdır. Türkiye'de kapitalizmin gelişmesini kolaylaştıracak veya hızlandıracak iki ayrı reçete olarak da yorumlanabilecek olan, ancak taraftarlarınca çoğu kez sadece, "Türkiye nasıl kalkınabilir?" sorusunun yanıtları olarak gösterilen bu çizgilerden birisi, *dışa açık, entegrasyoncu,* ve *piyasa serbestisine dayalı;* diğeri ise *korumacı, ulusal,*

müdahaleci-devletçi politikalardan oluşmaktadır. Bu iki farklı "felsefe"nin, Türkiye'ye özgü bir çatışma içinde olmadığına da daha önce değindik. Serbest ticareti ve piyasa mekanizmasını yücelten klasik ve neoklasik iktisat okulları ile kapitalizmin gelişiminde geç kalan kıta Avrupası ülkelerinde ve özellikle Almanya'da yeşeren korumacı-müdahaleci okullar arasındaki polemikleri, Osmanlı düşünürleri de oldukça erken bir tarihte izlediler, benimsediler ve aktardılar.

Böylece, düşünce planında Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mikail Bey, Cavit Bey, Ağaoğlu Ahmet, 1945 sonrasında Ahmet Hamdi Başar, Demokrat Parti'nin fikir babası olan çeşitli yazar ve düşünürler ve 1980 sonrasında eski tartışmaları yeni giysiler içinde (ve çoğu kez özgünlük iddiasıyla birlikte) piyasaya süren iktisatçılar, düşünürler, iç ve dış sermaye çevrelerinin sözcüleri, yüz yıldır, devlet müdahalesinin (ve bürokrasinin) kaynak tahsisini bozup israf yarattığını; içte piyasa serbestisinin, dışta ise serbest ticaretin etkinlik sağlayıp refahı artıracağını savundular. Buna karşılık Akyiğitzade Musa Bey, Ahmet Mithat Efendi, Ziya Gökalp, Recep Peker, Kadrocular, 1960 sonrasında DPT'nin kurucuları, *Yön* dergisi ve çok sayıda sola dönük yazar ve iktisatçı tarafından savunulan, kalkınmanın sanayileşme anlamına geldiği, bunun da geri kalmış bir ülkede dışa karşı koruma, içte ise devlet eliyle sağlanan planlı bir birikimle gerçekleşebileceği görüşü de pek az yeni unsurla zenginleşerek zamanımıza kadar gelmiştir.

Bu iki çizgi arasındaki dalgalanma iktisat politikalarında da gözlenmiştir. İttihat-Terakki'nin Maliye Nazırı Cavit Bey'in açık pazar, serbest piyasa politika-

larıyla, Harb-ı Umumi yıllarının "milli (ve müdahaleci) iktisat" politikaları arasındaki çatışma; büyük buhranın öncesi ve sonrasında "liberal-açık kapı" politikaları ile "korumacı-devletçi" politikalar arasındaki hesaplaşma; İkinci Dünya Savaşı'nda Refik Saydam'ın piyasa kontrollerine, Şükrü Saraçoğlu'nun piyasa serbestisine dayalı savaş ekonomisi seçenekleri arasındaki yalpalamalar; 1946 sonrasının siyasi iktidarlarına (ve özellikle Demokrat Parti'ye) egemen olan (ancak 1954'te şartların zorlamasıyla kesilen) "liberalizm" ile 1960 sonrası planlamasına egemen olan ithal ikameci ve devletin denetiminde (ancak özel birikimin desteklendiği) iktisat politikaları arasındaki dalgalanmalar ve nihayet 1980'de yeniden içe ve dışa karşı "piyasa ekonomisine dönüş ve dışa açılma" iddiasıyla başlatılan; sonraki otuz yıla damgasını vuran; ancak her aşamasında yoğun eleştirilerle hesaplaşmak zorunda kalan neo-liberal dönüşüm, iktisat politikalarında durmadan tekrarlanan senaryoların varlığını göstermektedir.

Bu sistematik tekrarlar, aslında 20. yüzyılda azgelişmiş ülkeler için kapitalizmin gelişmesinde ana çizgileriyle iki farklı birikim biçiminin nesnel alternatifler olarak var olduğunu göstermiştir. Bu iki yol arasında zamandan (yani, dünya ekonomisinin içinde bulunduğu konjonktürden) ve mekândan (hangi ülkede, hangi gelişme aşamasında bulunulduğu hususundan) ve toplumun siyasi ve ekonomik yapısı ve yazgısı üzerindeki ideolojik tavırlardan (örneğin bölüşüm ve bağımsızlık gibi kavramlar üzerindeki görüşlerden) soyut bir değerlendirme ve karşılaştırma yapmak anlamsız olur. Sadece tarihsel deneyimlerin

öğrettikleri ve kuramsal çözümlemelerin getirdiği ipuçları, bu iki alternatiften her birinin belli nesnel durumlarda hangi tür sonuçlar yaratabileceği hususunda bazı önermeleri, ihtiyatla ortaya atmamıza imkân veriyor. Bu çerçeve içinde, entegrasyoncu-liberal alternatifin, bir azgelişmiş ülke için, uluslararası ihtisaslaşmanın doğal eğilimlerine uyan bir gelişme biçimi anlamına geleceğini; dış konjonktürdeki (özellikle dünya ticaret hacminde ve uluslararası sermaye hareketlerindeki) oynamalara fazla duyarlı bir ekonomik yapı türeteceği öngörülebilir. Korumacı-müdahaleci alternatifin ise, iç pazarın sürüklediği, uzmanlaşmadan çok çeşitlenmenin söz konusu olduğu bir üretim ve sanayi bileşimi ve dış şoklara karşı daha yüksek bir direnme gücü içeren ve "ulusal" nitelikleri ağır basan bir ekonomi anlamına geleceği gösterilebilir. Türkiye ekonomisinin farklı dönemleriyle ilgili yukarıdaki değerlendirme ve dünya ekonomisinin azgelişmiş coğrafyalarının son kırk yıllık bilançosunu çıkaran karşılaştırmalar (örneğin bkz. UNCTAD, 1997), entegrasyoncu modelin "kalkınmacı" hedefler açısından ciddi handikaplar taşıdığı hususunda kanıtlar getirmektedir. Bunlara, bölüşüm ilişkileri bakımından bir karşılaştırmayı ekleyecek olursak, birinci yolda, dış rekabet baskısı altında ücretleri ve diğer emek maliyetlerini asgarileştirme güdüsünün kısa dönemde egemen olacağını ve bu modelin bunu sağlayabilecek kurumsal-siyasi düzenlemelere gereksinim duyacağını; iç pazarın sürüklediği ikinci yolda ise ücretlerin ve diğer emek gelirlerinin hem talep, hem maliyet kalemleri oluşturmaları nedeniyle popülist-siyasi rejimlerle işlevsel bir uyum sağlanabileceğini ileri sürebiliriz. An-

cak, ulusal düzeylerde bölüşüm ilişkileri ve siyasi rejim konularında sınıf mücadelelerinin belirleyici olduğunu ve determinist genellemelerin yapılamayacağını da vurgulayalım.

Ne var ki, 21. yüzyıla girildiğinde yukarıda sözünü ettiğimiz alternatiflerden ikincisinin tarihe karışmış olduğuna ilişkin ciddi belirtiler vardır. Bu kitapta 1980 sonrasında Türkiye'deki dönüşümü temsil eden "sermayenin karşı saldırısı" ifadesi, aynı tarihlerde kapitalist dünya sisteminin tümü için de geçerli bir "karşı devrim" için de kullanılabilir. Uluslararası kapitalizm, *Washington oydaşması* yaftası altında (yani, ABD, IMF ve Dünya Bankası'ndan oluşan bir güç odağından kaynaklanan) neo-liberal savları üçüncü dünyaya ihraç etmede, bunlara azgelişmiş ülkelerin sermaye grupları, seçkinleri ve yöneticileri nezdinde saygınlık kazandırmada başarılı oldu. Bu başarıda, korumacı-müdahaleci kalkınma modelini kapitalist bir gelişme biçiminin sınırları dışına taşımış olan Sovyet-tipi rejimlerin iflas etmesi de belirleyici rol oynadı. "Kaçınılmaz, dönüşü olmayan bir süreç olarak küreselleşme" söylemi emperyalizm çözümlemelerinin yerini aldı; "başka seçenek yoktur" sloganı, 20. yüzyıl boyunca dünya coğrafyasının doğusunda ve güneyinde müdahaleci-planlamacı-korumacı sosyalizan ve kapitalist kalkınma deneyimlerinin olumlu sayfalarının unutulmasına, göz ardı edilmesine katkı yaptı.

Sonuç, uluslararası sermayenin yarattığı; öncelikle de finans kapitalin egemenliğine refakat eden küresel bir kargaşadır ve Türkiye ekonomisi de, bu çalışmada gösterildiği gibi, son yıllarda bu kargaşadan payını almıştır.

Ancak, uluslararası sermaye, egemenliğini ancak kendi karşıtını yaratarak oluşturabilir. Neo-liberal karşı devrimin özellikle bölüşüm sonuçları, 20'nci yüzyılın bitiminden sonra çeşitli coğrafyalarda halk direnmeleriyle karşılaşacaktı. Bu diremelerin iktidara taşındığı Latin Amerika ülkelerinde, neo-liberal makroekonomik reçetelerle emekçi sınıfları güçlendirmeyi gözeten yeniden-dağıtım yöntemlerini uzlaştırma çabaları gerçekleşti; kalkınmacı-planlamacı yaklaşımlar öncelik taşımadı. 2008 içinde emperyalist sistemin merkezinde patlak veren bunalım, nedenleri, yönetimi ve sonuçlarıyla kapitalizmin meşruiyetine, burjuva iktisadının güvenilirliğine ve saygınlığına ağır darbeler vurdu. Bu bunalımın tetiklediği muhalefet dalgaları, iki güzergâha ayrıştı: Anti-kapitalist bir söylemin birleştirdiği, geleneksel sosyalist/sosyal demokrat/üçüncü dünyacı akımların mirasından izler taşıyan (Wallerstein'in [2014] terminolojisi ile) *dünya solu* ve İslamcı, Hindu, Hıristiyan köktendinciliği hortlatan ve/veya ırkçı/şoven/ neo-faşist tepkilerden beslenen *dünya sağı*... Kapitalizmin ve emperyalizmin güç odakları, bu ikinci muhalefetle uzlaşma arayışları içindedir.

İnsanlığın yakın geleceği, bu iki akım arasındaki mücadelenin sonucuna bağlıdır.

IV

Türkiye iktisat tarihi üzerindeki çalışmamız, 20. yüzyıl boyunca üretim güçlerinin küçümsenmeyecek boyutlarda geliştiğini, üretim ilişkilerinde de kimi niteliksel dönüşümlerin gerçekleştiğini ortaya koymakta-

dır. Ancak bu olumlu değişmelere, gerilik unsurları, yapısal bozukluklar ve kronikleşen hastalıklar da refakat etmiştir. Bu noktada, madalyonun bu yüzüne de kısaca göz atmamız yararlı olacaktır.

Gözden geçirdiğimiz bu gelişimler, 18. ve 19. yüzyılın Batı Avrupası'nda sanayi devrimleriyle kemale eren kapitalist gelişme biçimlerinden önemli farklar içermektedir. Ve bu farkların önemli bir bölümü, bu iki gelişme arasında bir buçuk-iki yüzyıllık bir mesafe olmasından da kaynaklanmamaktadır.

Birinci olarak, özellikle 1946 sonrasında Türkiye ekonomisi giderek artan dış bağımlılık özellikleri kazanması bakımından klasik kapitalizmin gelişmesinden fark gösterir. Bağımlılık yaratan ekonomik ilişkiler, 1947'den beri sürekli ve kronik hal alan dış ticaret açıkları dışında, zaman içinde değişmiştir. Bu mekanizmaların Türkiye'ye özgü olmadığı; pek çok üçüncü dünya ülkesini de etkilemekte bulunduğu doğrudur; ancak bu saptama dahi ülkemizin dünya sisteminin hiyerarşik yapısı içindeki konumunu ortaya koyması bakımından anlamlıdır. İncelediğimiz dönemin sonunda Türkiye'de siyasi iktidarların ekonomik, sosyal ve siyasal alanlarda hareket serbestilerini büyük ölçüde yitirmiş olmaları; stratejik konularda karar merkezlerinin Washington ve Brüksel'e kaymış bulunması durumun ciddiyetini göstermektedir.

İçsel yapıya dönük ekonomik göstergelerde de kronik bozukluklar ve gerilik unsurları vardır. Bu bağlamda, tartışmalı bir alana; sınai yapının içsel çözümlenmesinden hareketle, sanayileşmenin derinleşme aşamasının erken kesilmiş olduğu savlarına girmiyoruz. Daha geleneksel göstergelere bakalım. 2015'

te tarımsal istihdam toplam istihdamın yüzde 20.6'sını, tarımsal katma değer ise milli gelirin yüzde 7.6'sını oluşturmaktadır. Aynı yılda, faal nüfusun işgücüne katılım oranı yüzde 56,1'dir. Bir yandan toplam istihdamın beşte birini aşan emekçinin bu derecede düşük bir verimlilik içinde (tarımda) milli ekonomiye katıldığı; bir yandan da faal nüfusun yüzde 44'ünün âtıl emek depoları olarak üretimin dışında kaldığı bir ekonomik yapı, ister istemez "azgelişmiş" olarak nitelendirilecektir.

Batı kapitalizminin gelişimiyle, Türkiye'de kapitalizmin gelişimi arasında gözlenen ve siyasi uzantıları özellikle önem taşıyan bir diğer temel fark, burjuva demokrasisi ile bizim "parlamenter popülizm" olarak nitelendirdiğimiz rejim arasındaki ayrım çizgisiyle ifadesini bulur. Feodal toplumla arasındaki tüm siyasi, ideolojik ve hukuki bağların kopması anlamına gelen (ve geniş halk katılımıyla gerçekleşen) demokratik devrimler sonunda oluşan burjuva demokrasileri, uzun mücadeleler pahasına da olsa emekçi sınıfların etkili ekonomik ve siyasi örgütlenmesine ve iktidara (kendi bağımsız örgütleri ile) ya rakip ya ortak olmasına imkân veren bir dengeye dayanır. Bunun, sosyo-ekonomik kuruluşun üst-yapı düzleminde çok geniş bir çeşitlenme ve özgürlük alanı oluşturduğu da bilinen bir olgudur.

Buna karşılık Türkiye'de emekçi sınıfların siyaset sahnesine çıkabildikleri en etkili biçim, Cumhuriyet'in ilk 25 yılını kapsayan reformcu ve otoriter bir paternalizmi izleyen "parlamenter popülizm" içinde olmuştur. Popülist rejimin, burjuva demokrasisinden temel farkı, emekçi sınıfların somut ve örgütlü siyasi

mücadeleler sonunda belli hakları "koparan" değil, egemen sınıfların inisiyatifinde sadece "ödünler verilen" aktörler olarak yer almalarıdır. İktidar, egemen sınıflar blokunun monopolündedir ve paylaşılmaz; ancak, ekonominin genişleme konjonktürlerinde halk sınıflarının göreli durumlarını değilse bile, mutlak gelir düzeylerini sürekli olarak ilerletecek mekanizmalar geliştirilir. Egemen sınıfların denetimindeki bu mekanizmalar siyasi istikrar ve sosyal barış için gereklidir. Bu denetimin zayıfladığı, emekçi sınıfların ekonomik mücadeleleri egemen sınıfların "hazım sınırları"nın ötesinde edinimler kazanmaya başladığı veya bu mücadelelerin bağımsız siyasi biçimler kazanarak demokratik-devrimci bir dönüşüm ihtimalinin güçlendiği durumlarda popülizm son bulur; askeri darbeler aracılığıyla tutucu-otoriter bir rejim gündeme gelir ve/veya finansal/ekonomik krizler vesile edilerek ABD-IMF-Dünya Bankası ekonominin yönetimini devralır ve sermaye sınıflarının özlem ve taleplerini hayata geçirir. Ulusal farklılıkları ihmal etmemek koşuluyla ihtiyatlı bir genelleme yaparsak bu senaryonun sadece Türkiye'nin değil, popülist rejimleri bir türlü burjuva demokrasileri doğrultusunda aşamayan pek çok Üçüncü Dünya ülkesinin kaderini de yansıtmış olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye'nin burjuva demokrasisine bir türlü geçemeyişini burjuva devrimini tamamlayamamış olması ile *açıklamak* yeterli değildir; zira bu iki olay büyük ölçüde aynı şeydir. Daha temelden bir açıklama Türkiye'de (ve benzer diğer Üçüncü Dünya ülkelerinde), burjuvazinin bir sınıf olarak özellikleri üzerine inşa edilebilir. Özellikle "milli" denebilecek bir burjuvazi-

nin tarih sahnesine çok geç çıkması ve cılız kalması sonunda, bu sınıfça üstlenilmesi beklenen tarihi misyon (ve en başta burjuva devrimi) hep başka sınıf ve tabakalara devredilmiş; bunun sonunda devlet ve küçük burjuva aydınları ile burjuvazi arasında Batı modellerinden farklı karmaşık bağıntılar, vesayet ve temsil ilişkileri doğmuştur. Türkiye'de güçlü bir sınıf haline gelirken bile burjuvazi, bu gücünü kıyasıya rekabet koşullarında üstünlüğünü, dinamizmini her gün ekonomik olarak kanıtlayarak değil; devletin kendisine sunduğu imkânlardan kazanmış; dolayısıyla başarısını devlet aygıtını bu doğrultuda etkileme becerilerine borçlu olmuştur. Türkiye burjuvazisinin "avanta ve rant arayan" özelliklerinin, otuz küsur yıllık neoliberal model boyunca daha da artmış olduğunu, bu çalışmanın önceki bölümlerinde ortaya koyduk. Bu nitelikleri taşıyan bir burjuvazinin, Türkiye kapitalizmini dinamik bir gelişme sürecine taşıyabilecek rekabetçi, atılımcı, yenilikçi, yaratıcı bir toplumsal aktör olarak görülmesi yanıltıcıdır.

Sermaye çevrelerinin sözünü ettiğimiz bozuk ekonomik sicillerini göz ardı eden kimi "sivil toplumcu" çözümlemeler, Türkiye burjuvazisine, toplumumuzun demokratikleşme sürecinde de stratejik ve olumlu bir rol atfetmektedir. Bu görüşe katılamıyoruz. Cumhuriyet tarihinin çeşitli kritik dönemeçlerinde Türkiye burjuvazisinin Batı'daki sınıfdaşlarının aksine, toplumun demokratikleşmesine katkılar yapan değil, bu sürece en azından ayak bağı olan bir konumda olduğunu görüyoruz. Türkiye'de parlamenter rejimin, Avrupa-tipi bir burjuva demokrasisine göre temel eksiği, emekçi sınıfların düzen-dışı özlem ve taleplerini

temsil etme iddiasındaki sosyalist-devrimci akımların siyasi rejim içinde fiilen etkili olmalarının önlenmiş olmasıdır. Türkiye burjuvazisi, bu tür bir seçeneğin gündeme geldiği her dönemeçte, demokratik açılımların etkili bir biçimde önlenmesine kritik katkılar yaptı. Örneğin 1946-1947'de parlamenter rejimin sol-sosyalist muhalefetten yoksun biçimde kurulmasında belirleyici rol oynadı. Devrimci, düzen-dışı akımların halk sınıflarında ciddi boyutlarda kök saldığı 1971 ve 1980 yıllarındaysa, askerî darbeleri teşvik etti; destekledi. Özellikle, 12 Eylül rejiminin hem oluşmasının, hem de kurumlaşmasının ardındaki TÜSİAD, TOBB, TİSK desteği, sermaye sınıflarının yakın tarihimizdeki anti-demokratik sicilinin kanıtlarıdır. Emekçi sınıfların politik örgütlenme olanaklarının çökertildiği 12 Eylül dönüşümünün on beş yıl sonrasında popülist bölüşüm ilişkilerinin ağır-aksak canlanması karşısında Türkiye burjuvazisi harekete geçmiş; on yıllık bir IMF/Dünya Bankası rejiminin davetkârı olmuştur. Sonrasında da aynı burjuvazi, neo-liberal rejimin sürekliliğini, istikrarını sağladığı için AKP'nin anti-demokratik yönelişlerini sineye çekmiş; anayasa revizyonlarını benimsemiş; 2015- sonrası karanlığını mümkün kılmıştır.

Bir burjuva demokratik devriminin nesnel sonuçlarının burjuvaziye *rağmen* gerçekleşmesi teorik olarak mümkündür. Bu doğrultuda tarihsel örnekler de vardır. Türkiye'de ise, böyle bir ilerici dönüşümün ön-koşulu olan küçük burjuva radikalizmi ile sosyalizm arasındaki ideolojik ittifak bir türlü gerçekleşememiştir. Bu başarısızlığın ardındaki etkenlerin çözümlenmesi, bu çalışmanın sınırlarını aşıyor.

İşte *azgelişmişlik* denen olgu da yukarıda sayılan (ve Batı kapitalizminin dünü ve bugünüyle karşılaştırıldığında belirginleşen) temel farklılıkların bir bileşkesinden başka bir şey değildir. Kapitalist dünya ekonomisinin aktif ve belirleyici merkezinde değil, pasif ve bağımlı çevresinde yer almak; içsel ekonomik yapıda ve egemen sınıfların konum ve davranışlarında bozukluk ve deformasyonların kronikleşmesi; tutucu-baskıcı-otoriter rejimlerle, popülist sivil rejimler arasında yalpalayan veya popülizmi burjuva demokrasisi doğrultusunda değil, uluslararası sermayeye teslimiyetle aşmaya kalkışan bir siyaset sarkacı... Bunlara, üretim güçlerinin gelişimi bakımından emperyalist sistemle bir türlü kapatılamayan farkı da eklersek, Türkiye toplumunun ve ekonomisinin 21. yüzyıl başlarında niçin hâlâ *azgelişmiş* olarak nitelendirilmesi gerektiği ortaya çıkacaktır.

Ne var ki, burada sözünü ettiğimiz toplumsal gerilik tablosunu bir tarihi mahkûmiyet olarak yorumlamak da kesinlikle yanlıştır. Yüz yıllık bir tarih dilimini kapsayan bu inceleme Türkiye'nin durağan bir toplum yapısına sahip olmadığını göstermiş olsa gerekir. Türkiye toplumu sınıf çelişkilerinin çeşitliliği ve sınıfsal dinamikler bakımından hızlı değişimler geçirmeye yatkın özellikler taşımaktadır. Emekçi insanlar, 1960'lı, 1970'li yıllar boyunca ve 1989'u izleyen birkaç yıl içinde, sınıflar-arası dengeleri hızla lehlerine değiştirebilecek örgütlenme ve mücadele gücünü gösterebildiler. Sermaye sınıfları da bu kritik dönemeçleri, şiddet, "hile ve desise" yöntemlerinden oluşan karşı saldırılarla aşabildiler. Türkiye'de halk muhalefeti ise, 21. yüzyılın başlarında bir daha etkili ol-

du; ama, örgütlü ve inşacı değil; örgütsüz, tepkici ve yıkıcı gücünü ortaya koyarak... Kasım 2002'de, uluslararası ve yerel sermaye sınıflarının insafsız programını uygulayan bir iktidarı, halk sınıfları nefret dolu, örgütsüz ve kolektif bir tepkiyle tasfiye etti. Ne var ki, bu yıkıcı tepki, demokratikleşme ve adalet doğrultusunda ileri bir dönüşümü başlatmadı; tam aksine geriye dönük bir restorasyon programını iktidara getirmiş oldu. On buçuk yıl sonra benzer bir muhalefet, bu kez "yapıcı, inşacı" filizlenmeler içeren bir başka tepki ile sahneye çıktı: Haziran 2013'te kentli işçi sınıflarından aydınlanmacı, "kendiliğinden komünist" değerleri benimseyen milyonlarca insan, kapkaççı kapitalizme ve gericiliğe karşı kalkıştı.

Geçmişin bütüncül ve bu doğrultudaki bir muhasebesi, sözünü ettiğimiz "siyaset sarkacı"nın, kendini tekrarlayan simetrik dalgalanmalardan oluşmadığını; her yeni salınımın Türkiye halkının özgürlüğe, eşitliğe, bağımsızlığa giden uzun yolculuğuna küçük katkılar getirdiğini göstermektedir.

Kaynaklar

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.

AKYÜZ, Y. ve BORATAV, K., "Türkiye'de Finansal Krizin Oluşumu", *İşletme ve Finans,* Ağustos 2002.

ARSLAN, R. ve SÜREKÇİ, D., *Adnan Menderes Hükümetinin IMF'ye Sunduğu İlk Ekonomik İstikrar Programı,* Bursa, 2009, Dora.

AYDEMİR, Ş. S., *İkinci Adam* (I), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966.

BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER (BSB), *2000 Kavşağında Türkiye: Siyaset, İktisat ve Toplum,* Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER (BSB), *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl: 1998-2008, Farklı Hükümetler, Tek Siyaset,* Yordam Kitap, İstanbul, 2007.

BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER (BSB), *Türkiye'de ve Dünyada Ekonomik Bunalım, 2008-2009,* Yordam Kitap, İstanbul, 2009.

BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER (BSB), *AKP'li Yıllarda Emeğin Durumu*, Yordam Kitap, İstanbul, 2015.

BAHÇE, S.; GÜNAYDIN, F. Y. ve KÖSE, A. H. (Bahçe vd. 2011) "Türkiye'de Sınıf Oluşumları ve Sınıf Hareketliliği Üzerine Bir Çalışma", *Bilsay Kuruç'a Armağan* (Editörler: S. Şahinkaya ve İ. Ertuğrul), Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara, 2011.

BALİ, R., *Tarz-ı Hayattan Life Style'a*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

BAŞAR, A. H., *Atatürk ile Üç Ay*, İstanbul, 1945.

BORA, A., ERDOĞAN, N., BORA, T., ÜSTÜN, İ. (Bora vd), *"Boşuna mı Okuduk?", Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği,* İletişim Yayınları, 2011.

BORATAV, K. ve ÖZUĞURLU, M., "Social Policies and Distributional Dynamics in Turkey, 1923-2002", *Social Policy in the Middle East,* (Edited by Massoud Karshenas and Valentine M. Moghadam), Palgrave and UNRISD, New York, 2006.

BORATAV, K. ve TÜRKCAN, E. (Editörler), *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

BORATAV, K., "1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İTİA Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977.

BORATAV, K., "1950-1965 Döneminde Tarım Dışındaki Emekçi Gruplar Açısından Gelir Dağılımındaki Değişiklikler", *SBF Dergisi,* Mart 1969.

BORATAV, K., "Bir Çevrimin Yükselişi Aşamasında Türkiye Ekonomisi", *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm,* (Derleyenler: Nergis Mütevellioğlu, Sinan Sönmez), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

BORATAV, K., "Birikim Biçimleri ve Tarım", *11. Tez,* 7. Kitap, 1987.

BORATAV, K., "Emperyalist Sistemin İki Çevrimi; 1989-2007", *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye,* Yordam Kitap, İstanbul, 2011.

BORATAV, K., "Kemalist Economic Policies and Etatism", *Atatürk as Founder of a Modern State,* (Der. E. Özbudun ve A. Kazancıgil), C.P. Hurst and Co., Londra, 1981.

BORATAV, K., "Türkiye İmalat Sanayiinin AET'deki Geleceği Açısından Uluslararası Ücret ve Emek Verimi Karşılaştırmaları", *1987 Sanayi Kongresi Bildirileri,* TMMOB Makina Mühendisleri Odası, Ankara, 1987.

BORATAV, K., "Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Bazı Notlar", *Yapıt*, Ekim-Kasım 1983.

BORATAV, K., A. E. YELDAN ve A. H. KÖSE, "Globalization, Distribution and Social Policy" *External Liberalization, Economic Performance and Social Policy* içinde; (Editör: Lance Taylor), Oxford University Press, Oxford, New York, 2001.

BORATAV, K., KEPENEK, Y., TAYMAZ, E., BALİ, T., ERTUĞRUL, N. İ., ve CANDAN, M. A., *Türk KİT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi*, KİGEM, Ankara, 1998.

BORATAV, K., TÜREL, O. ve YELDAN, E., "The Turkish Economy in 1981-1992: A Balance Sheet, Problems and Prospects", *METU Studies in Development,* 1995, 22/1.

BORATAV, K., *Türkiye'de Devletçilik,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

BORATAV, K., "Emperyalizm Türkiye'de", *Monthly Review,* Ekim 2017.

BORATAV, K., "The Turkish Bourgeoisie under Neoliberalism" *Research and Policy on Turkey,* (2016) 1:1, 1-10, DOI: 10.1080/23760818.2015.1099778

BORATAV, K., "Türkiye'de Sınıfsal Bölüşüm Göstergeleri: 2003-2014", *Zor Zamanlarda Emek: Türkiye'de Ça-*

lışma Yaşamının Güncel Sorunları, Derleyenler: A. Makal, A. Çelik, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2017.

BSB (Bağımsız Sosyal Bilimciler), *2008 Kavşağında Türkiye: Siyaset, İktisat ve Toplum,* Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

BUĞRA, A., SAVAŞKAN O., *Türkiye'de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

BULUTAY, T., *Employment, unemployment and wages in Turkey*, ILO and SIS, Ankara, 1995.

BULUTAY, T., TEZEL, Y. S. ve YILDIRIM, N., *Türkiye Milli Geliri, 1923-1948,* SBF Yayınları, Ankara, 1974.

Credit Suisse Research Institute, *Global Wealth Databook,* 2014.

ÇAVDAR, T., *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla 'Vaziyet ve Manzara-ı Umumiye'*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

ÇAVDAR, T., *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, Uygarlık Yayınları, İstanbul, 1982.

ÇÖLAŞAN, E., *24 Ocak: Bir Dönemin Perde Arkası,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1983.

DİE, *1927 Sanayi Sayımı*, DİE Yayını, Ankara, 1969.

DİSK, *Türkiye İşçi Sınıfı Gerçeği,* DİSK-AR, İstanbul, 2017.

DOĞAN, Y., *IMF Kıskacında Türkiye,* Toplum Yayınları, Ankara, 1980.

DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983,* Ankara, 1978.

DPT, *Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl, 1963-1967*, Ankara, 1963.

DPT, *Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl, 1968-1972,* Ankara, 1967.

DPT, *Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl, 1973-1977,* Ankara, 1973.

ELDEM, V., "Cihan Harbinin ve İstiklâl Savaşının Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 1975.

ELDEM, V., *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Yayını, 1970.

ERDOĞAN, N. (Editör), *Yoksulluk Halleri*, DeKİ, Ankara, 2002.

EROĞUL, C., *Demokrat Parti*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

FISCHER, Stanley, "Exchange Rate Regimes: Is the Bipolar View Correct?", *Journal of Economic Perspectives*, Spring 2001, 15/2.

FISCHER, S., "Exchange Rate Regimes: Is the Bipolar View Correct?", *Journal of Economic Persectives*, Spring 2001.

GÜLALP, H., *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1983.

GÜRAKAR, E, Ç., *Kayırma Ekonomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

GÜZEL, Ş., *Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi, 1940-1950*, (Teksir, 1982).

İLKİN, S., "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, No. 2, 1971.

KEPENEK, Y., *Türkiye Ekonomisi*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1983.

KEYDER, Ç., *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

KEYDER, N., "Türkiye'de Tarımsal Reel Gelir ve Köylünün Refah Seviyesi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Güz 1970.

KORUM, U., *Türk İmalat Sanayii ve İthal İkamesi*, SBF Yayını, Ankara, 1977.

KURMUŞ, O., "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı.

KURUÇ, B., *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt 1 (1929-1932)* ve *Cilt 2 (1933-1939)*, SBF Yayınları, Ankara, 1988, 1993.

KURUÇ, B., *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, SBF Yayınları, Ankara, 1963.

KÜÇÜK, Y., *Planlama, Kalkınma ve Türkiye*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1975.

KÜÇÜK, Y., *Türkiye Üzerine Tezler*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1980.

MEARS, E. G., *Modern Turkey,* Macmillan, New York, 1924.

MERAY, S. (Der.), *Lozan Barış Konferansı*, Bölüm II, c. 2, SBF Yayınları, Ankara, 1978.

MOLLAVEİSOĞLU, T., *Görünmez Holding*, İsim Yayınları, Ankara, 2010.

ORTAYLI, İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın, Ankara, 1983.

OYAN, O. ve AYDIN, A. R., *İstikrar Programından Fon Ekonomisine,* Teori Yayınları, Ankara, 1987.

ÖKÇÜN, G. (Der.), *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915,* SBF Yayınları, Ankara, 1970.

ÖKÇÜN, G., *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye,* SBF Yayınları, Ankara, 1971.

ÖKÇÜN, G., *İktisat Kongresi, 1923, İzmir,* SBF Yayınları, Ankara, 1968.

ÖKÇÜN, G., *Tatil-i Eşgal Kanunu, 1909, Belgeler, Yorumlar,* SBF Yayınları, Ankara, 1982.

ÖKTE, F., *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1951.

ÖNAL, N. E., *Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü,* İstanbul, Yazılama, 2010.

PAMUK, Ş., "Economic Growth in Comparative Perspective", (teksir) *ODTÜ İktisat Kongresi tebliği,* Eylül 2002.

PAMUK, Ş., "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı.

ROTHMANN, L., *Berlin-Bağdat: Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.

SİLİER, O., *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi, 1923-1938*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981.

SÖNMEZ, M. *Kent, Kapital ve Gezi Direnişi*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2013.

SÖNMEZ, M., *AK Faşizmin İnşaat İskelesi*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2015.

TEKELİ, İ. ve İLKİN, S., *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisat Politikası Arayışları*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1977.

TEKELİ, İ. ve İLKİN, S., *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, T. C. Merkez Bankası Yayını, Ankara, 1981.

TEKELİ, İ. ve İLKİN, S., *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1982.

TEKELİ, İ ve İLKİN, S. *İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, İkinci Cilt*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

TEKELİ, İ ve İLKİN, S. *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, Üçüncü Cilt*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

TEMEL, A. "Faktör Gelirlerinde Gelişmeler", (1992, teksir).

TEZEL, Y., "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisat İlişkileri", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İTİA Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977.

TOPRAK, Z., *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

TUNÇAY, M., *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.

TÜREL, O. "Özelleştirme Üzerine Notlar", *Bagimsizsosyalbilimciler web sitesi,* 2003.

TÜRKCAN, E., "Chenery Raporu'na Göre 1950'lerin Başında Türkiye Ekonomisi", *Mülkiye Dergisi,* Yaz 2010.

UNCTAD, "Macroeconomic and labour market indicators over the financial cycle", *Trade and Development Report, 2000,* United Nations, New York ve Geneva, 2000.

UNCTAD, *Trade and Development Report, 1997,* United Nations, New York ve Geneva, 1997.

VARLIER, O., *Türkiye'de İç Ticaret Hadleri,* DİE Yayını, Ankara, 1978.

WALLERSTEIN, I. (Editör), *Kapitalizmin Geleceği Var mı?*, Metis, İstanbul, 2014.

YENTÜRK, N. "Türkiye'de Yoksullara Yönelik Harcamalar", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* Cilt 40, Sayı 2, 2013.

ZAİM, S., *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler,* İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1956.

Korkut Boratav

Türkiye İktisat Tarihi

1908 - 2015

"Her şeyden önce belirtilmesi gereken nokta, kitabın dönemlemesinin, şimdiye kadar hiçbir eserde rastlanmadık ölçüde iktisadi kıstaslara dayanması ve dolayısıyla iktisat-siyaset diyalektiğinde, yazarın iktisada ağırlık veren görüşüyle sevkalade tutarlı olmasıdır. Değerli araştırmacı Korkut Boratav'ın kitabının, Türkiye ekonomisinin nereden geldiği ve nereye gittiği konusunda derin düşünmek isteyenlere bir rehber olarak önerilmesi ve üniversitede ders kitabı olarak okutulması beklenir."

Mehmet Ali Kılıçbay

"Meslekten iktisatçı olmayanlar hedeflenmişse de, iktisatçıların başucu kitabı olacak güçte, kalıcı bir yapıt. Tutarlı değerlendirmeler, nesnel nicel kıstaslar, dengeli iktisat-siyaset birlikteliği, duru, akıcı bir dil... Boratav'ın kitabı, bugünü anlamak için son derece yararlı bir yapıt. Dünü bilmek, yarını görmek için Boratav'ın kitabı okunmalı... Bir daha okunmalı..."

Zafer Toprak

İMGE kitabevi

imge.com.tr

ISBN 978-975-533-393-9